

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a. VIINIK 272 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ в 1803 г.

ÕIGUSTEADUSLIKKE TÖID
ТРУДЫ
ПО ПРАВОВЕДЕНИЮ
XIII

TARTU 1971

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
TRANSACTIONS OF THE TARTU STATE UNIVERSITY
ALUSTATUD 1893. a. VIINIK 272 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

ÕIGUSTEADUSLIKKE TÖID
ТРУДЫ
ПО ПРАВОВЕДЕНИЮ
XIII

ТАРТУСКОМУ
3 см.

TARTU 1971

Redaktsioonikolleegium: V. Kelder, J. Mäll, E. Raal (vast. toimetaja), P. Vihalem

Artiklid esitatud redaktsioonikolleegiumile 1. septembril 1968.

ТРУДЫ ПО ПРАВОВЕДЕНИЮ XIII

На эстонском и русском языках

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutavad toimetajad E. Raal ja H. Kings
Korrektorid E. Oja ja N. Tšikalova

Ladumisele antud 26. XI 1969. Trükkimisele antud 28. I 1971. Trükipoognaid 12,5. Arvestus-
poognaid 13,52. Trükiarv 500. Kohila Paberivabriku trükipaber nr. 3, 60 × 90. 1/16. MB-00433.
Tell. nr. 7123. Hans Heidemannil nim. trükikoda. Tartu. Ülikooli tn. 17/19. II.

Hind 1.35

1—14

EESTI NSV KEHTIVA KRIMINAALSEADUSANDLUSE TÄIUSTAMISE JA ARENGU MÕNINGAID KÜSIMUSI

Õigustead. kand. [E. Raal]

Kriminaalõiguse ja -protsessi kateeder

1. 1968. a. 1. aprillil möödus 7 aastat «Eesti NSV kriminaalkodeksi» kehtestamisest. «NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalseadusandluse aluste»¹ ja nõukogude liiduvabariikide kriminaalkodeksite väljatöötamise ajal pöörati nõukogude kriminaalõigusteaduses suurt tähelepanu kriminaalseaduste täiustamisele ja kodifitseerimisele. Neid küsimusi arutati teaduslikel konverentsidel ja valgustati sageli erialases kirjanduses. Viimastel aastatel on aga kriminaalseadusandluse täiustamise ja arengu probleemide teoreetiline käsitus jäänud kriminaalõigusteaduses mõnevõrra tagaplaanile.

Nõukogude kriminaalseadusandluse kodiitseerimise ja liiduvabariikide kriminaalkodeksite vastuvõtmisega 1959.—1961. a. ei ole aga kriminaalseadusandluse täiustamise ja arengu probleemeid kaotanud aktuaalsust. Nõukogude kriminaalseadusandlus areneb pidevalt. Seoses üleliidulise kriminaalseadusandluse teatava elavnemisega viimaseil aastail ja üsna ulatuslike muudatustega liiduvabariikide kriminaalkodeksites on esile kerkinud mitmed lahendamist vajavad küsimused nii üleliidulise ja vabariikliku kriminaalseadusandluse vahekorrast kui ka liiduvabariikide kriminaalseadusandluse arengu suundadest ning seadusandluse täiustamise teedest.

2. Nõukogude kehtiv kriminaalseadusandlus koosneb teatavasti üleliidulisest ja liiduvabariikide kriminaalseadusandlusest.

Vastavalt «Aluste» §-le 2 kuuluvad üleliidulisse kriminaalseadusandlusse: 1) 1958. a. «NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalseadusandluse alused», 2) 1958. a. seadus «Kriminaalvastutusest riiklike kuritegude eest», 3) 1958. a. seadus «Kriminaalvastutusest sõjaväeliste kuritegude eest» ja 4) üksikud üleliidulised kriminaalseadused, mis määravad kindlaks vastutuse NSV Liidu huvi- de vastu suunatud muude kuritegude eest.

¹ Edaspidi «Alused».

Liiduvabariikide kriminaalseadusandluse moodustavad liiduvabariikide kriminaalkodeksid. Et «Aluste» § 2 näeb ette liiduvabariikide kriminaalseadustena ainult kriminaalkodekseid, siis sellest järeldub, et liiduvabariikide kriminaalseadusandluse edasine areng võib toimuda üksnes kriminaalkodeksite täiendamise või muutmisenä, mitte äga iseseisvate kriminaalseaduste vastuvõtmisega, mis kehtivad kõrvuti kriminaalkodeksiga ja kuuluvad vahetult kohaldamisele. Järelikult tuleb ka Eesti NSV uued kriminaalseadused välja anda «Eesti NSV kriminaalkodeksi» täiendamise või muutmise kujul. Uute kriminaalseaduste jõustumisel muutuvad nad selle kodeksi koostisosaks. Nimetatud põhimõtet on silmas peetud meie vabariigi seadusandlike organite praktilises tegevuses. Sellest erandiks oli äga Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 3. juuni 1961. a. seadlus «Vastutuse kohta ehituseeskirjade rikkumise ja ehitusmaterjalide ebaseadusliku hankimise eest»², mille sätted sisaldasid küll uusi kriminaalõigusnorme, kuid mida antud seadlusega ei kodifitseeritud «Eesti NSV kriminaalkodeksisse». Vastav täiendus kodeksisse tehti alles hiljem uue seadusandliku aktiga.³ Selline seadusandlik praktika ei ole äga õige äga kooskõlas «Aluste» ja «Eesti NSV kriminaalkodeksi» §-s 2 väljendatud põhimõttega.

3. Kriminaalvastutus kõigi kuritegude eest, välja arvatud NSV Liidu huvide vastu suunatud kuriteod, on ette nähtud liiduvabariikide seadusandlusega. Millised kuriteod on äga suunatud NSV Liidu huvide vastu, seda ei ole kriminaalseaduses täpsemalt näidatud, vaid see on jäetud NSV Liidu seadusandlike organite endi otsustada.

«Eesti NSV kriminaalkodeksi» kehtestamise momendiks oli üleliidulise kriminaalseadusandlusega ette nähtud vastutus üksnes riiklike ja sõjaväeliste kuritegude eest. Kuid juba üsna varsti pärast kodeksi kehtestamist võeti vastu mitmeid üleliidulisi kriminaalseadusi, mis reguleerivad võitlust üksikute ohtlikumate kuritegudega. Nii nähti ette NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 5. mai 1961. a. seadluses «Võitluse tugevdamisest eriti ohtlike kuritegude vastu»⁴ kriminaalvastutus riigi või ühiskonna vara riisumise eest eriti suures ulatuses. Sama aasta 24. mai seadluses nähakse ette kriminaalvastutus plaani täitmise aruandes tahtlikult moonutatud andmete esitamise eest⁵ ja 29. detsembri seadluses kriminaalvastutus põllumajandusliku tehnika kuritegelikult hooletu kasutamise või hoidmise eest.⁶ 1962. a. vastuvõetud üleliiduliste kriminaalseadustega tugevdatakse kriminaalvastutust vägistamise ja altkäemaksu eest, samuti ründe eest miilitsatõo-

² ENSV UT, 1961, nr. 22, art. 69.

³ Vt. samas, nr. 23, art. 75.

⁴ NSVL UT, 1961, nr. 19, art. 207.

⁵ Samas, nr. 22, art. 225.

⁶ NSVL UT, 1962, nr. 1, art. 5.

tajate või rahvamalevlaste elule, tervisele või väärikusele.⁷ 1963. a. 21. oktoobri seadlusega nähakse ette kriminaalvastutus rongi omavolilise ilma vajaduseta peatamise eest.⁸ 1966. a. 28. juulil võttis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium vastu seadluse «Välismaalaste ja kodakondsuseta isikute kriminaalvastutuse kohta NSV Liidu territooriumil liikumise eeskirjade kuritahtliku rikkumise eest» ja sama aasta 26. juulil seadluse «Huligaansuse eest vastutuse tugevdamisest».⁹

Kooskõlas ülaltähendatud üleliiduliste kriminaalseadustega on «Eesti NSV kriminaalkoodeksisse» kodifitseeritud 9 uut paragrahvi, üks paragrahv on kaotanud oma kehtivuse ja mitmeid on muudetud ja täiendatud. Kuid veel rohkem muudatusi ja täiendusi on koodeksis tehtud Eesti NSV seadusandlusega vabariigi vastavate ametiasutuste ning organite initsiatiivil, et kriminaalkoodeksi sätted sisult ja vormilt paremini vastaksid areneva elu nõuetele. Kuid osa neid muudatusi ja täiendusi kajastab ka üleliiduliste organite soovitusi rohkem ühtlustada teatavate kriminaalõiguslike küsimuste lahendamist Eesti NSV ja teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksites.

Esitatust nähtub, et viimastel aastatel on kõrvuti Eesti NSV kriminaalseadusandluse arenguga täienenud ka NSV Liidu kriminaalseadusandlus ja laienenud nende kuritegude ring, mille eest nähakse vastutus ette üleliidulise kriminaalseadusandlusega. Selle tulemusena on karistumäärasid mitmete enam ohtlike kuritegude eest suurendatud ja vähendatud erinevusi Eesti NSV ja teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksite vahel.

4. Vastavalt kehtivale seadusandlusele kuuluvad üleliidulised seadused kriminaalvastutuse kohta riiklike ja sõjaväeliste kuritegude eest, samuti üleliidulised seadused, mis sätivad kriminaalvastutuse NSV Liidu huvide vastu suunatud muude kuritegude eest, kodifitseerimisele «Eesti NSV kriminaalkoodeksisse». Kuni koodeksisse kodifitseerimiseni kuuluvad nad vahetult kohaldamisele («Eesti NSV kriminaalkoodeks» § 2 lg. 2).

Milline on tähendatud kodifitseerimise tähtaeg, seda ei ole seaduses täpsemalt määratletud. Üleliidulised kriminaalseadused, mis võeti vastu 1961. a. üsna varsti pärast «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» kehtestamist, kodifitseeriti võrdlemisi kiiresti — 1 kuni 2 kuu jooksul. Järgnevatel aastail vastuvõetud üleliiduliste kriminaalseaduste kodifitseerimine «Eesti NSV kriminaalkoodeksisse» toimus aga palju pikema aja vältel. Nii näiteks kodifitseeriti NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 20. veebruari 1962. a. seadlus «Kriminaalvastutuse tugevdamisest altkäemaksu eest» «Eesti NSV kriminaalkoodeksisse» alles 5. novembril 1962.¹⁰ Ligi

⁷ NSVL UT, 1962, nr. 8, art. 83, 84 ja 85.

⁸ Samas, nr. 43, art. 446.

⁹ Samas, nr. 30, art. 592 ja 595.

¹⁰ ENSV UT, 1962, nr. 44, art. 159.

pool aastat kulus ka NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 26. juuli 1966. a. seadluse «Huligaansuse eest vastutuse tugevdamisest» vastavate sätete kodifitseerimiseks meie vabariigi kriminaalkoodeksisse.

Selline olukord, et üksikud üleliidulised kriminaalseadused peavad kriminaalkoodeksi kõrval kuuluma pikema aja vältel vahetult kohaldamisele, ei ole otstarbekohane ja tekitab praktikas asjatuid raskusi. Nii näiteks võib olla raskendatud nende seaduste ofitsiaalsete tekstide kättesaamine, samuti üleliidulistele seadustele viitamine, sest nende struktuur ei tarvitse olla kooskõlas kriminaalkoodeksi sätete struktuuriga.

Võib esineda ka juhte, et kuritegu pannakse toime üleliidulise seaduse kehtivuse ajal, kuid enne selle kodifitseerimist, asja kohtus arutamise ajaks on aga üleliiduline seadus kodifitseeritud. Kas kohtuotsuse tegemisel tuleb viidata üleliidulisele seadusele või kriminaalkoodeksi vastavale sättele? Silmas pidades seda, et antud juhul on tegemist ühe ja sama seaduse sätte kohaldamisega, tuleb pärast selle sätte kodifitseerimist meie arvates viidata mitte üleliidulisele seadusele, vaid kriminaalkoodeksi vastavale sättele, olenemata sellest, kas üleliidulise seaduse säte oli kuriteo toimepanemise ajal kodifitseeritud või mitte.

5. Üleliidulised seadused kriminaalvastutuse kohta riiklike ja sõjaväeliste kuritegude eest, samuti üleliidulised seadused, mis sätivad kriminaalvastutuse NSV Liidu huvide vastu suunatud muude kuritegude eest, on tavaliselt võetud tekstuaalselt nii Eesti NSV kui ka teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksitesse. Sellega saavutatakse valdaval enamusel juhtudel vastavate kuriteokoosseisude sisuline ja vormiline ühtsus kõigi liiduvabariikide kriminaalkoodeksites ning sellega ühtlasi ka üleliidulise kriminaalseaduse sätete ühesugune kohaldamine kogu NSV Liidu territooriumil. Kuid seda mitte alati, nagu näitab kriminaalkoodeksite kohaldamise praktika.

Esitame viimati märgitu kohta mõned näited.

NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 20. veebruari 1962. a. seadlusega «Kriminaalvastutuse tugevdamisest altkäemaksu eest» nähakse ette kriminaalvastutus altkäemaksu võtmise, vahenduse ja altkäemaksu andmise eest. Selles üleliidulises seaduses sisalduvad kuriteokoosseisud on tekstuaalselt kodifitseeritud nii Eesti NSV kui ka teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksitesse.

Altkäemaksu võtmise kui kuriteo üheks koosseisu tunnuseks on see, et altkäemaksu võtjaks on ametiisik. Üleliidulises seadusandluses ei ole aga ametiisiku mõistet määratletud. Seda teevad liiduvabariikide kriminaalkoodeksid, sealhulgas ka «Eesti NSV kriminaalkoodeks», mille paragrahv 160 ütleb: «Ametiisikuks on isik, kellel on ametiseisund riiklikus või ühiskondlikus organisatsioonis, kui temale on pandud haldamis-, järelevalve-, juhtimis-, operatiivsed, organisatsioonilised, materiaalsed väärtuste liiku-

mist korraldavad või võimuesindaja ülesanded.» Võrreldes seda määratlust teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksites antud ametiisiku mõiste määratlusega näeme olulisi erinevusi. Nii näiteks loeb «Vene NFSV kriminaalkoodeks» (§ 170 märkus) erinevalt meie koodeksist ametiisikuiks ka selliseid isikuid, kes riiklikes või ühiskondlikes asutustes, organisatsioonides või ettevõtetes täidavad organisatsioonilis-korraldavaid või administratiiv-majanduslikke ülesandeid üksnes spetsiaalsete volituste alusel; erinevalt meie kriminaalkoodeksist, mis loeb kõiki võimuesindajaid ametiisikuiks, ei mainita «Kasahhi NSV kriminaalkoodeksis» (§ 143 lg. 2) ametiisiku mõiste määratlemisel üldse võimuesindajaid ja ametiisikuiks arvatakse kõik teenistujad. Erinevalt on iseloomustatud liiduvabariikide kriminaalkoodeksites ka ametiisikute poolt teostatavaid funktsioone, mis veelgi süvendab erinevusi. Järelikult ei ole ametiisiku mõiste kõigi liiduvabariikide kriminaalkoodeksites ühesugune, mistõttu ka üleliidulises kriminaalseaduses ettenähtud vastutus altkäemaksu võtmise eest võib üksikutes liiduvabariikides kujuneda teataval määral erinevaks.

Edasi. Altkäemaksu eest vastutust reguleeriva üleliidulise kriminaalseaduse järgi on altkäemaksu võtmise, andmise ja vahenduse korduvus (неоднократность) nende kuritegude kvalifitseeritud koosseisude tunnuseks. Kuid üleliidulises seadusandluses ei ole antud korduvuse mõistet. «Eesti NSV kriminaalkoodeks» eristab täiesti põhjendatult kuriteo toimepanemist vähemalt teistkordselt (s. o. kaks korda või enam) ja korduvalt (s. o. kolm korda või enam). Seda sellepärast, et mida sagedamini paneb isik toime kuritegusid, seda enam võivad temas juurduda kuritegelikud harjumused ja seda suuremaks ohuks võib kurjategija kujuneda. Kuid Vene NFSV ja paljude teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksites ei ole seda vahetegu ja korduvaks loetakse juba teistkordne kuritegu. Ka NSV Liidu Ülemnõukogu pleenumi 31. juuli 1962. a. määruses nr. 9 «Kohtupraktikast altkäemaksu asjades» antakse kohtutele juhend, mille järgi korduvaks altkäemaksu võtmiseks, andmiseks või vahenduseks loetakse nende kuritegude toimepanemist vähemalt teist korda.¹¹

NSV Liidu Ülemkohtu nimetatud seisukohast juhindumine ühtlustaks küll mõnevõrra üleliidulise seaduse kohaldamist kõigis liiduvabariikides, kuid samal ajal kujuneks praktikas «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» kohaldamisel omapärane olukord. Ühel ja samal kriminaalõiguslikul terminil — korduvus — oleks kriminaalkoodeksis kahesugune tähendus: üleliidulise seadusandluse alusel ettenähtud altkäemaksu koosseisude puhul tähendaks korduvus vähemalt teistkordsust, muude kuritegude, näiteks ostjate petmise

¹¹ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924–1963. М., 1964, стр. 262.

(§ 151), tööstusettevõttest mittekvaliteetse või mittekomplektse toodangu väljalaskmise (§ 147) jt. puhul aga kuriteo toimepanemist vähemalt kolm korda. Uhele ja samale mõistele erineva sisu andmine kriminaalkoodeksis tekitab aga seaduse rakendamisel asjatut segadust, seetõttu on see seadustehniliselt lubamatu.

Kuid on teisigi näiteid, et üleliidulise kriminaalseaduse tekstuaalne võtmine meie vabariigi kriminaalkoodeksisse ei kindlusta veel vastavate kuriteokoosseisude sisulist ühtsust kõigis vabariikides. Seda võib esineda eriti neil juhtudel, kui kriminaalseaduses on kasutatud blanketseid dispositsioone, mille sisu avamisel tuleb pöörduda mõne teise õigusharu normide poole, mille sageli kehtestavad mitte üleliidulised, vaid vabariiklikud organid.

Üleliiduliste kriminaalseaduste ühtseks kohaldamiseks kõigis vabariikides tuleb nende seaduste kodifitseerimisel isegi üksikuil juhtudel muuta üleliidulistes seadustes kasutatud terminoloogiat ja viia see kooskõlla vastava liiduvabariigi kriminaalkoodeksi terminoloogiaga.

Seda on tehtud ka üleliiduliste kriminaalseaduste kodifitseerimisel «Eesti NSV kriminaalkoodeksisse». 1958. a. üleliidulise seaduse «Kriminaalvastutusest riiklike kuritegude eest» paragrahvides 3 lg. 2, ja 4 lg. 2 iseloomustatakse terroristliku akti objektiivset külge riigi- või ühiskonnategelasele või võimuesindajale, samuti ka välisriigi esindajale raskemate kehavigastuste tekitamisena. Et meie vabariigi kriminaalkoodeksis (§ 107) nimetataks kehavigastuse kõige raskemat liiki, mis Vene NFSV ja teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksites on raske kehavigastus, üliraskeks kehavigastuseks, raskeks aga kehavigastust, mis teiste liiduvabariikide koodeksite terminoloogia järgi on «vähem raske» või «keskmise raskusega» kehavigastus, siis oli tarvis üleliidulise seaduse nimetatud sätete kodifitseerimisel meie koodeksisse asendada termin «raske kehavigastus» terminiga «üliraske kehavigastus». Vastasel korral oleksid terroristliku akti koosseisud «Eesti NSV kriminaalkoodeksis» suurel määral erinenud analoogilistest koosseisudest üleliidulises seaduses ja teiste vabariikide koodekseis.

Üleliidulise seadusandluse sellised «parandamised» ei ole meie arvates iseenesest vastuolus kodifitseerimise põhimõtetega, nagu seda on juriidilises kirjanduses näidatud,¹² vaid kodifitseerimise seisukohalt isegi paratamatud. Sellised korrektiivid aitavad kindlustada üleliidulise seadusandluse ühesugust kohaldamist kogu NSV Liidu territooriumil.

Üleliidulise kriminaalseadusandluse ühesugust kohaldamist kõigis vabariikides kindlustaks ka see, kui kõik vastava kuriteokoosseisu tunnused oleksid kindlaks määratud üleliidulises seaduses endas või kõik need koosseisu tunnused, mis tulevad arvesse üle-

¹² Vt. М. П. Карпушин. О некоторых вопросах соотношения общесоюзного и республиканского уголовного законодательства. — «Советское государство и право», 1965, № 4, стр. 68.

liiduliste kriminaalseaduste kohaldamisel, oleksid ühesugused kõigi vabariikide kriminaalkoodeksites. Selle teostamine on aga seadustehniliselt võrdlemisi raske, pealegi olukorras, kus igas nõukogude liiduvabariigis on oma kriminaalkoodeks.

6. Kriminaalkoodeksite kehtestamise üleandmist 1957. a. veebruaris taas Nõukogude liiduvabariikide kompetentsi tuleb käsitada sotsialistliku demokraatia arendamise ja liiduvabariikide suveräänsete õiguste laiendamisenä. See suurendas ka kriminaalseadusandluse alal kohalikku initsiatiivi ja võimaldas arvestada vabariikide iseärasusi kuritegevuse vastu võitlemisel. «Alustest» juhindumine ja üleliidulised seadused kriminaalvastutuse kohta riiklike ja sõjaväeliste kuritegude eest, samuti üleliidulised seadused, mis sätivad kriminaalvastutuse NSV Liidu huvide vastu suunatud muude kuritegude eest, pidid kindlustama aga ühtsuse eriosa sätetes niivõrd, kui see on vajalik.

Valdav enamus kriminaalkoodeksi eriosa sätteid tuli igal liiduvabariigil endal välja töötada, arvestades ennekõike vabariigi konkreetset olukorda ja seniste kriminaalseaduste kohaldamise praktikat võitluses kuritegevusega.

Eriosa dispositsioonide ja sanktsioonide konkretiseerimine pakub palju võimalikke seadusandlikke lahendusi. Selletõttu oli juba «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» esimestes projektides olulisi erinevusi võrreldes teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksite projektidega. Tõsi, koodeksi projekte arutati mitte ainult vabariigi juriidilistes asutustes, vaid ka NSV Liidu vastavais organeis ning nende juures moodustatud komisjonides, kus anti ka vabariigile soovitusi üksikute paragrahvide või muude sätete unifitseerimise eesmärgil. Kriminaalkoodeksite projektide väljatöötamise käigus ühtlustati mitmeid eriosa sätteid (näit. riigi- või ühiskonnavaara riisumise, raskendavail asjaoludel tapmise koosseise jne.), kuid teatavad erinevused on siiski jäänud.

Vaadeldes lähemalt Eesti NSV ja teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksite erinevusi tuleb meie arvates kõigepealt märkida seda, et valdavamat osa erinevustest on raske seletada rahvuslike, eluolustikuliste või majanduslaste iseärasustega. Seda laadi iseärasustega võib küll näiteks seletada «Vene NFSV kriminaalkoodeksi» eriosa XI peatükis ja lõunavabariikide kriminaalkoodeksites ettenähtud kohalike tavade igandena väljenduvaid kuriteo-koosseise, mida meie kriminaalkoodeksis ja mitmete teiste liiduvabariikide kriminaalkoodeksites ei ole; samuti kuriteo-koosseise vee kasutamise alal Tadžiki NSV, Turkmeeni NSV, Usbeki NSV ja Aserbaidžani NSV kriminaalkoodeksites jne. Kuid «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» eriosa erinevusi näiteks «Läti NSV kriminaalkoodeksist» on raske seletada selliste iseärasustega.

Üksikud erinevused liiduvabariikide kriminaalkoodeksite eriosa koosseisudes ja sanktsioonides võivad olla tingitud ka kuritegevuse ja kuritegude liikide dünaamikast ning kuritegude vastu

peatava võitluse iseärasustest üksikutes vabariikides. Nii näiteks võib nende põhjustega seletada kriminaalvastutuse kehtestamist individuaalautoomanike poolt reisijate ja koormate ebaseadusliku veo eest «Gruusia NSV kriminaalkodeksis» (§ 174) jne. Kuid selliseid näiteid ei ole palju ja «Eesti NSV kriminaalkodeksist» on neid üpris raske leida.

Silmas pidades seda, et suurem osa erinevusi Eesti NSV ja teiste liiduvabariikide kriminaalkodeksite eriosa sätetes väljendub mitte ainult kuriteokooresseisude tunnustes ja karistumääraades, vaid ka paragrahvide struktuuris ja üldse seadusandluse tehnikas, tuleb meie arvates asuda seisukohale, et erinevused kriminaalkodeksites näitavad ka õigusteaduse ja seadusandluse tehnika taset nõukogude vabariikides. Need erinevused väljendavad iga vabariigi seadusandlike organite püüdu leida ühe või teise ühiskonnaohtliku teo vastu võitlemiseks kõige otstarbekohasemaid normatiivseid lahendusi. Viimased omakorda sõltuvad aga suurel määral ka sellest, millisest kriminaalõiguslikust kontseptsioonist on seaduseprojekti koostajad lähtunud. Iga nõukogude liiduvabariik kui suveräänne riik on õigustatud ja kohustatud ise lahendama tema kompetentsi antud kriminaalseadusandluse küsimusi ja mitte mehhaaniliselt kopeerima teiste vabariikide seadusandlust.

Selleks aga, et liiduvabariikide kriminaalkodeksites ei tekiks täiesti alusetuid ja põhjendamatuid lahkuminekuid, mis kahjustavad NSV Liidu kui terviku huve, on tarvis senisest rohkem tähelepanu pöörata Nõukogude liiduvabariikide omavahelisele koostööle kriminaalseadusandluse täiustamisel. Täiesti õigesti märkis sellega seoses I. S. Samoštšenko juba 1965. a., et liiduvabariikide seadusandluse ja seaduste kohaldamise praktika võrdlev käsitlus peab kujunema nõukogude õigusteaduse oluliseks suunaks.¹³ Liiduvabariikide kriminaalkodeksite võrdleva käsitluse teel on võimalik välja selgitada kõige õnnestunumaid normatiivseid lahendusi ja täiustada mitte ainult liiduvabariikide, vaid isegi üleliidulist kriminaalseadusandlust.

7. «Eesti NSV kriminaalkodeksi» täiendamise ja muutmise viimaste aastate praktika üldistamine näitab, et vabariigi kriminaalseadusandluse täiustamise probleemid vääriwad edasist teoreetilist läbitöötamist nii kriminaalseaduste sisu kui ka vormi edasiarendamise aspektist.

V. I. Lenin, pöörates suurt tähelepanu seadusandluse täiustamisele, toonitas korduvalt, et kõiki võimalikke seadusandlikke lahendusi tuleb kaaluda hoolikalt, igakülgselt, põhjalikult. V. I. Lenin näitas, kui lubamatu on «projektide sõrmeotsast väljajaimine, selle asemel et tähelepanelikult ja hoolikalt tutvuda meie endi

¹³ И. С. Самощенко. Некоторые вопросы кодификации законодательства Союза СССР и союзных республик. — «Правоведение», 1965, № 4, стр. 40.

praktiliste kogemustega». ¹⁴ «Aga seadusi tuleb anda kolm korda tagasi vaadates. *Seitse korda mõõda!*» märkis ta 1922. a. D. I. Kurski ühele kirjale. ¹⁵

Kriminaalkodeksi täiendamise ja muutmise seaduse projekti koostamisele peaks alati eelnema kriminaalõiguslikku reguleerimist vajava küsimuse igakülgne ja põhjalik uurimine, senise kohtupraktika ja statistikamaterjalide üldistamine ning kehtivate kriminaalseaduste efektiivsuse tundmine. See nõuab aga tavaliselt ka vastavaid kriminoloogilisi, sotsioloogilisi, statistilisi jms. uurimusi, ¹⁶ mida meil ei ole aga kriminaalseadusandluse täiustamise aspektist peaaegu üldse tehtud. Nii mõnedki meie vabariigi kriminaalkodeksi täiendamise ja muutmise projektid on seetõttu valminud n.-ö. rohelise laua taga, ilma vastavate küsimuste põhjalikuma uurimiseta.

Eesti NSV Ülemkohus kui vabariigi kõrgeim kohtuorgan juhib vabariigi kõigi rahvakohtute tööd. Kogudes ja üldistades kohtupraktika ja -statistika materjale võib ülemkohus avastada ka lünki kriminaalseadusandluses. Sellepärast annabki «Eesti NSV kohtukorralduse seaduse» § 34 ülemkohtule seaduste algatamise õiguse. Seaduste algatamise õigus kuulub Eesti NSV Ülemkohtu pleenumi pädevusse, kes võib esitada Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile esildisi ka kehtiva kriminaalseadusandluse täiendamiseks või muutmiseks. Tegelikult on vabariigi ülemkohus seda õigust kasutanud harva. Neid kriminaalkodeksi täiendusi ja muudatusi on suhteliselt vähe, mis on välja töötatud Eesti NSV Ülemkohtu initsiatiivil ja tema poolt kohtupraktika ja -statistika materjalide üldistamise alusel.

Viimastel aastatel on esinenud ka üksikuid juhte, kus NSV Liidu seadusandlikud organid on andnud meie vabariigi organeile, kes tegelevad seadusandluse täiendamise ja muutmisega, mitte ainult üldise iseloomuga soovitusi kriminaalkodeksi täiendamiseks, vaid on esitanud neile ka vastavad näidisprojektid.

Nii näiteks esitati NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi vastavate ametiisikute poolt valmis kujul näidisprojekt «Eesti NSV kriminaalkodeksi» täiendamiseks paragrahviga, kus nähakse ette kriminaalvastutus loomade julma kohtlemise eest. Nimetatud kriminaalseaduse projektile lisatud seletuskirjast nähtub, et seaduse projekt oli läbi arutatud NSV Liidu Prokuratuuri, NSV Liidu Ülemkohtu jt. juriidiliste keskasutuste esindajate osavõtul. Seletuskirjas põhjendatakse kriminaalvastutuse kehtestamise vajadust loomade julma kohtlemise eest selliste tegude suure levikuga, millest andvat tunnistust kesk- ja vabariiklike ajalehtede ja ajakirjade toimetustele ning muudele asutustele saabunud üle 13 000 kirja,

¹⁴ V. I. Lenin. Teosed. 32 kd., lk. 116.

¹⁵ Ленинский сборник, т. XXXV, стр. 327.

¹⁶ Vt. ka H. Randalu. Seadusandluse täiustamise ja õigusliku informatsiooni küsimusi. Tallinn, 1965, lk. 12 jj.

kus juhitakse tähelepanu loomade julma kohtlemise või piinamise faktidele. Kas selliseid fakte on esinenud kõigis liiduvabariikides ja millisel määral, seda seletuskirjast aga ei nähtu.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 29. aprilli 1967. a. seadlusega täiendatigi «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» §-ga 195¹, mis näeb ette vastutuse loomade või lindude julma kohtlemise eest.¹⁷ Paragrahv on sõnastatud ülalnimetatud näidisprojekti redaktsioonis. Vene NFSV ja paljude teiste liiduvabariikide seadusandlikud organid ei aktsepteerinud näidisprojekti ega võtnud oma vabariikide kriminaalkoodeksitesse üldse kõnesolevat täiendust.

Seoses kriminaalseadusandluse täiendamise üldtähendatud praktikaga tekib küsimus, kas selline näidisprojektide andmine vabariikidele on vajalik. Kui seadusandluse küsimustega tegelevad organid leiavad, et kriminaalvastutuse kehtestamine teatavate ühiskonnaohtlike tegude eest on üleliiduliselt tähtis ja vajalik kõigis vabariikides, siis tuleks seda meie arvates teha üleliidulise seadusandlusega, sest sellisel juhul kuulub kriminaalvastutuse ettenägemine vastavalt «Aluste» §-le 2 üksnes NSV Liidu pädevusse. Kui teatavad ühiskonnaohtlikud teod ei ole aga suunatud NSV Liidu huvide vastu ja kriminaalvastutuse küsimus sõltub iga vabariigi olukorrast ning lahendatakse vabariikliku seadusandlusega, siis ei ole valmis retsepti andmine vabariikidele näidisprojektina vajalik. See võib piirata vabariigi seadusandluse täiustamisega tegelevate organite initsiatiivi ja vähendada nende vastutust selle eest, et kriminaalkoodeksi kõik täiendused vastaksid antud vabariigi tegeliku elu nõuetele.

8. Kriminaalkoodeksi täiendamise või muutmise seaduse projekti väljatöötamisele asumisel tuleb kõigepealt täpselt teada, mis on koodeksi täiendamise või muutmise eesmärgiks ja mida uus kriminaalseadus peab õiguslikult reguleerima; edasi, kas ning kuidas vastav küsimus on lahendatud kehtivas kriminaalseadusandluses; kuidas kohaldatakse kehtiva seaduse sätteid ja millised on peamised puudused antud küsimuse lahendamisel praktikas.

Valdav enamus kriminaalseadusandluse täiendusi ja muudatusi kriminaalkoodeksi eriosas on tehtud eesmärgil tugevdada võitlust teatavate ühiskonnaohtlike tegude vastu. See eesmärk on reeglina otseselt väljendatud kas seadusandliku akti pealkirjas või sissejuhatavas osas. Kuid selle eesmärgi saavutamine eeldab, et seaduse projekti koostajad tunneksid põhjalikult kehtivat seadusandlust. Kui ei teata täpselt seda, kas ja kuidas on vastav küsimus lahendatud kehtivas kriminaalkoodeksis, võib see viia koodeksi täiendamise või muutmise projekti väljatöötamisel ja kehtestamisel selleni, et teatavate kuritegude vastu võitluse tugevdamise asemel seda tegelikult nõrgendatakse.

¹⁷ ENSV UVT, 1967, nr. 20, art. 170.

Nii näiteks töötati välja paar-kolm aastat tagasi meie vabariigis seaduse projekt «Vastutuse tugevdamiseks riigi või ühiskonna vara pisiriisumise eest ja «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» § 94 muutmise kohta». Projekt nägi ette § 94 dispositsiooni muutmise ja rahatrahvide tõstmise pisiriisumise eest. Projekti vastavate sätete ja kriminaalkoodeksi § 94 kehtiva redaktsiooni võrdlev analüüs aga näitas, et projekti vastuvõtmine ei oleks tegelikult tugevdanud kriminaalvastutust pisiriisumise eest. Vastupidi, mõnes osas oleks see vastutus koguni nõrgenenud. «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» § 94 lg. 1 kehtiva redaktsiooni järgi võib kriminaalvastutus järgneda riigi või ühiskonna vara pisiriisumise eest ka teo esmakordsel toimepanemisel, kui ühiskondliku mõjutamise vahendi kohaldamine tunnistatakse mitteküllaldaseks. Selle paragrahvi uue redaktsiooni kohaselt oleks aga pisiriisumine toonud kaasa kriminaalvastutuse korduva teo eest. Kehtiva kriminaalseadusandluse selline muutmine oleks vaevalt põhjendatud ja sellepärast ei leidnud ka nimetatud projekt heakskiitu.

Teatavad probleemid tekivad ka seoses Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 24. detsembri 1966. a. seadlusega ««Eesti NSV kriminaalkoodeksi» täiendamise ja «Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeksi» muutmise kohta».¹⁸ Nimetatud seadlusega täiendati meie vabariigi kriminaalkoodeksi üheksandat peatükki «Valitsemiskorralvastased kuriteod» kolme uue paragrahviga, sealhulgas ka paragrahviga 194², mis näeb ette vastutuse riigivapi või -lipu teotamise eest. Selle kuriteo eest karistatakse vabadusekaotusega kuni kahe aastani või parandusliku tööga kuni ühe aastani või rahatrahviga kuni viiekümne rublani.

Riigivapi või -lipu teotamine oli ka enne «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» üldnimetatud täiendamist karistatav. Arvestades teo toimepanemise motiive ja erilist küünilisust kvalifitseeriti kohutapraktikas riigivapi või -lipu teotamist reeglina kuritahtliku huligaansusena, mille eest oli koodeksis ette nähtud karistusena vabadusekaotus kuni viie aastani (§ 196). «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» kehtiva redaktsiooni kohaselt karistatakse kuritahtlikku huligaansust vabadusekaotusega ühest kuni viie aastani (§ 195 lg. 2), riigivapi või -lipu teotamist kui iseseisvat kuritegu (§ 194²) aga vabadusekaotusega kuni kahe aastani või parandusliku tööga kuni ühe aastani või rahatrahviga kuni viiekümne rublani.

Riigivapi või -lipu teotamine toimub tavaliselt huligaansel ajendil ja on sisuliselt kuritahtliku huligaansuse erivorm. Subjektiivselt küljest on nõutav, et süüdlasel puuduks Nõukogude võimu õõnestamise või nõrgendamise eesmärk. Selle eesmärgi esinemisel on antud kuritegu kvalifitseeritav mitte § 194², vaid § 68 järgi. Selleks aga, et alusetult mitte nõrgendada vastutust riigivapi- või -lipu teotamise eest seoses huligaansusega, tuleb selliseid tegusid

¹⁸ ENSV ÜVT, 1966, nr. 57, art. 425.

kvalifitseerida mitte «Eesti NSV kriminaalkodeksi» § 194², vaid § 195 lg. 2 või 3 järgi.¹⁹

Võivad esineda ka juhud, et kriminaalvastutus on teatava ühiskonnaohtrliku teo eest kehtivas kriminaalseadusandluses küll ette nähtud, kuid vastavat seaduse sätet praktikas peaaegu ei kohaldata, mistõttu kuriteos süüdi olevad isikud jäävad tegelikult karistamata. Sellistel juhtudel ei ole muidugi tarvis teha ettepanekut kriminaalseadusandluse muutmiseks, vaid raskuspunkt tuleb asetada kriminaalseaduse kohaldamise praktika muutmisele, kui viimane ei ole õige.

Nii näiteks on mõnikord väljendatud arvamust, et esmakordne riigi või ühiskonna vara pisiriisumine ei ole meie vabariigi kriminaalkodeksi järgi üldse kuritegu. Tegelikult see nii ei ole. Vastavalt «Eesti NSV kriminaalkodeksi» §-le 94 lg. 1 ei sisalda esmakordne pisiriisumine kuriteokosseisu vaid siis, kui süüdlase suhtes tunnistatakse ühiskondliku mõjutamise vahendi kohaldamine küllaldaseks. Mis puhul on pisiriisumise eest ühiskondliku mõjutamise vahendi kohaldamine küllaldane, mis puhul aga mitte, see on seaduse kohaldamise küsimus, mille peavad igal konkreetsel juhul lahendama uurimis- või kohtuorganid. Tõsi, viimaste aastate praktikas on küllaltki harva loetud pisiriisumise eest ühiskondliku mõjutamise vahendite kohaldamine mitteküllaldaseks ja sellega ühtlasi ka pisiriisumine kuriteoks. Kuid see ei ole tingitud mitte niivõrd seadusandlusest, vaid seaduse kohaldamise praktikast, mida saab ka muuta ilma kriminaalseadusandluse muutmiseta.

9. Kriminaalkodeks on nõukogude liiduvabariigi seadusandlik akt, kus kriminaalõiguse normid on paigutatud kindlasse süsteemi nende sisulise ühtsuse ja vastastikuse seose alusel. Sellepärast võib kodeksit teatavas mõttes võrrelda häälede seatud muusikariistaga, kodifitseerimist aga muusikariista häälestamisega. Kriminaalkodeksi täiendamisel või muutmisel tuleb rangelt silmas pidada seda, et uue seadusesätte paigutamisel kriminaalkodeksis või kodeksis mõne olemasoleva sätte muutmisel ei rikutaks kodeksi sisulist ning vormilist ühtsust ega tekitataks vastuolusid kodifitseeritava sätte ja kriminaalkodeksi teiste sätete vahel.

Kriminaalkodeksi eriosa täiendamisel või muutmisel tuleb tähelepanu pöörata eriti sellele, et kodifitseeritav paragrahv oleks paigutatud õigele kohale eriosa süsteemis, et uut kuriteokosseisu oleks võimalik piiritleda teistest lähedastest koosseisudest, et kodifitseeritavas paragrahvis ettenähtud karistumäärad oleksid kooskõlas teiste paragrahvide sanktsioonidega jne. Samuti tuleb kriminaalkodeksi täiendamisel ja muutmisel arvestada ka seda, et iga uus säte oleks kooskõlas kodeksis sisalduvate sätete struktuuriga, kasutatud terminoloogia ja fraseoloogiaga.

¹⁹ Vt. ka Уголовный кодекс Эстонской ССР. Комментированное издание. Таллин, 1968, стр. 194², комм. 3 (стр. 452).

Vaadeldes ülaltähendatud aspektidest meie vabariigi kriminaalkodeksi täiendusi ja muudatusi näeme, et nimetatud nõudeid on reeglina arvestatud, kuid siiski mitte alati.

Näiteks Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 29. juuni 1963. a. seadlusega «Vastutuse tugevdamise kohta riiklikest ja kooperatiivkauplustest ostetud teraviljasaaduste loomadele söötmise eest» täiendati KrK-d vastavasisulise paragrahviga 152^{1.20} Antud paragrahv on meie arvates ebaõigesti paigutatud eriosa süsteemis spekulatsiooni ja pisispekulatsiooni paragrahvide vahele. Selline paigutus killustab spekulatsiooni koosseisud ja võib tekitada segadust kodifitseeritud paragrahvi tõlgendamisel. Oigem oleks antud paragrahv kodifitseerida «Eesti NSV kriminaalkodeksisse» §-na 151¹. Peale selle esineb puudusi ja ebatäpsusi ka antud paragrahvi sõnastuses (näit. pealkirjas peaks sidesõna «ja» asemel olema sidesõna «või» jne.).

Teine näide. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 10. septembri 1966. a. seadlusega «Muudatuste ja täienduste tegemise kohta «Eesti NSV kriminaalkodeksis»», muudeti koodeksi § 184 ja kehtestati uues redaktsioonis kahelõikelisena.²¹ Kahjuks esineb aga selle paragrahvi dispositsioonides ebatäpsusi. Nii räägitakse dispositsioonides kodaniku ähvardamisest «seoses tema osavõtuga kuriteo või ühiskonnavastase teo ennetamisest, tõkestamisest». Jääb täiesti ebaselgeks, mida seaduseandja peab silmas antud paragrahvi sõnastamisel. Kas ta samastab mõisted «kuriteo või ühiskonnavastase teo ennetamine» ja «kuriteo või ühiskonnavastase teo tõkestamine»? Kui nii, siis oleks tulnud sõna «tõkestamine» asetada vähemalt sulgudesse. Kui neid mõisteid ei tahetud aga samastada, mis iseenesest on sisuliselt õige, siis oleks pidanud sõnade «ennetamisest» ja «tõkestamisest» vahele koma asemel panema sidesõna «või».

«Eesti NSV kriminaalkodeksi» § 184 muutmisel ei ole vajalikku tähelepanu pööratud ka sanktsioonide kooskõlale koodeksis. Nii puudub kooskõla «Eesti NSV kriminaalkodeksi» § 184 lg. 2 ja § 182 sanktsiooni vahel, mille tõttu vägivalla kasutamist ametiisiku ja kodaniku suhtes koodeksi §-s 184 lg. 2 tähendatud asjaoludel karistatakse vabadusekaotusega kuni kolme aastani või parandusliku tööga kuni ühe aastani, samadel asjaoludel vägivalla kasutamist võimuesindaja või ühiskondlikku korda kaitsva üldsuse esindaja suhtes karistatakse aga vastavalt §-le 182 vabadusekaotusega kuni kahe aasta ja kuue kuuni. On ilmne, et «Eesti NSV kriminaalkodeksi» § 184 lg. 2 kodifitseerimisel oleksid tulnud §-de 182 ja 184 lg. 2 sanktsioonid nii kooskõlastada, et võimuesindajad ei oleks võrreldes ametiisikute ja kodanikega kriminaalõiguskult nõrgemini kaitstud.

²⁰ ENSV ÜT, 1963, nr. 28, art. 108.

²¹ ENSV ÜVT, 1966, nr. 44, art. 300.

10. Üldreeglik on, et kriminaalseadus ei hakka kehtima vastu võtmisest (kinnitamisest), vaid pärast teatud ajavahemiku möödumist. Sealjuures jäetakse tavaliselt koodeksi puhul pikem ajavahemik. Eesti NSV Ülemnõukogu võttis näiteks kriminaalkoodeksi vastu 6. jaanuaril 1961. a., kuid kehtima hakkas see alles 1. aprillist 1961. Sellist ajavahemikku on tarvis selleks, et kodanikud, samuti riigiorganid, kes kriminaalseadust kohaldavad, saaksid tutvuda uue seadusega, mis enne selle jõustumist avaldatakse ametlikes väljaannetes.

Eesti NSV kodanikel oli võimalik tutvuda meie vabariigi kriminaalkoodeksiga juba enne selle jõustumist. Koodeksi tekst ilmus müügile ka eri raamatuna eesti ja vene keeles. Rohkem kui seitsmeaastase kehtivuse vältel on meie vabariigi kriminaalkoodeksit ulatuslikult täiendatud ja muudetud. Üksnes koodeksi eriosasse on kodifitseeritud 29 uut paragrahvi. «Eesti NSV kriminaalkoodeksi» viimane tekst koos muudatustega ilmus trükist eri raamatuna 1963. a. Kuid valdav enamus muudatusi ja täiendusi on tehtud pärast kriminaalkoodeksi teksti nimetatud väljaande ilmumist. Sellepärast on vaja kiiresti trükkida koodeksi uus tekst ja lasta see müügile.

Kõik Eesti NSV seadused ja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlused kriminaalkoodeksi täiendamise ja muutmise kohta on avaldatud «Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teatajas» (varem «Eesti NSV Ülemnõukogu Teatajas»). Kriminaalseaduste tekstid on samuti avaldatud ka ajalehtedes «Rahva Hää!» ja «Советская Эстония», välja arvatud Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 24. detsembri 1966. a. seadlus, millega KrK-d täiendati kolme uue paragrahviga (§-d 194¹, 194² ja 194³).

«Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja» on ametlik väljaanne. Kodanikud seda tavaliselt ei loe. «Teatajat» ei ole isegi kõigis ametiasutustes. Sellepärast on vajalik, et kõik kriminaalkoodeksi täiendused ja muudatused avaldataks ka ajalehtedes «Rahva Hää!» ja «Советская Эстония». Koodeksi täienduste selline publitseerimine on tarvilik mitte ainult selleks, et üksikuid ebakindlaid isikuid hoiatada, vaid ka selleks, et rahvahulgad teaksid, millised muudatused on toimunud kriminaalseadusandluses ja milliste kuritegude vastu võitlemisele tuleb pöörata erilist tähelepanu. Kui kõik kodanikud on sellest teadlikud, siis võib loota ka neilt kuritegude toimepanemise tõkestamist ja tõhusat abi riigiorganitele kuritegevuse vastu võitlemisel.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕЙСТВУЮЩЕГО УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ЭСТОНСКОЙ ССР

Кандидат юридических наук Э. Раал

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы усовершенствования и развития уголовного законодательства Эстонской ССР, а также ряд проблем, связанных с техникой кодификации этого законодательства. Автор показывает, что несмотря на кодификацию уголовного законодательства и принятие уголовных кодексов союзных республик, проблема усовершенствования и развития уголовного законодательства не потеряла своей актуальности. В связи с принятием новых общесоюзных уголовных законов и значительными изменениями в уголовных кодексах союзных республик возник ряд вопросов как о соотношении общесоюзного уголовного законодательства с законодательством союзных республик, так и о технике внесения дополнений и изменений в уголовный кодекс.

Изучение и анализ развития уголовного законодательства Эстонской ССР показывают, что ряд изменений и дополнений внесен в Уголовный кодекс Эстонской ССР в связи с принятием новых общесоюзных уголовных законов, часть этих изменений основывается на рекомендациях общесоюзных органов, а подавляющее большинство новых уголовных законов принято по инициативе соответствующих республиканских органов с целью привести уголовный кодекс в полное соответствие с потребностями строительства коммунизма.

Рассматривая вопрос кодификации новых уголовных законов в Уголовный кодекс Эстонской ССР, автор подчеркивает, что после включения общесоюзного уголовного закона в уголовный кодекс, соответствующая статья кодекса применяется также и к тем деяниям, которые совершены до включения его в уголовный кодекс. Новые уголовные законы Эстонской ССР не издаются как самостоятельные законы, действующие наряду с Уголовным кодексом Эстонской ССР, а вносятся в порядке дополнений и изменений этого кодекса. Они становятся составной частью уголовного кодекса в момент их вступления в силу.

Совершенствование уголовного законодательства Эстонской ССР нужно решать со строго научных позиций. Это предполагает изучение и обобщение практики применения действующих уголовных законов и проведение соответствующих статистических, криминологических, социологических и т. п. исследований. В связи с этим автор отмечает, что сравнительное изучение уголовных кодексов союзных республик и их применение должно стать важной отраслью науки советского уголовного права.

При составлении проектов уголовного закона для дополнения или изменения кодекса следует иметь ясное понимание предмета регулирования нового закона, необходимо точно знать как данный вопрос решен в действующем законодательстве, какова сложившаяся практика его применения и т. д. Отсутствие информации по этим вопросам при подготовке проекта может привести к тому, что новый закон вместо усиления борьбы против соответствующих видов преступлений на самом деле эту борьбу ослабит.

В статье затрагивается и вопрос о совершенствовании языка уголовных законов и унификации юридической терминологии. Автор высказывает мнение, что в интересах единства применения общесоюзных уголовных законов во всех республиках в некоторых случаях наблюдается необходимость привести в соответствие терминологию общесоюзных законов с терминологией уголовного кодекса данной республики. Некоторые яркие примеры такой необходимости приводятся в статье в связи с практикой включения общесоюзных уголовных законов в Уголовный кодекс Эстонской ССР.

В заключении статьи подчеркивается, что уголовный кодекс — это законодательный акт союзной республики, в котором нормы уголовного права размещены по строгой системе на основании их органического единства и взаимосвязи. Последовательность данной системы не должна нарушаться дальнейшими дополнениями или изменениями действующего кодекса.

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК ПРЕДЪЯВЛЕНИЯ ОБВИНЕНИЯ НУЖДАЕТСЯ В ДАЛЬНЕЙШЕМ СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ

Доктор юридических наук В. З. Лукашевич

Кафедра уголовного процесса и криминалистики Ленинградского
университета

Кандидат юридических наук Ю. Р. Адоян

Кафедра уголовного права и процесса Тартуского университета

Действующее уголовно-процессуальное законодательство всех союзных республик предусматривает, что предъявление обвинения должно последовать не позднее двух суток с момента вынесения постановления о привлечении в качестве обвиняемого (ст. 148 УПК РСФСР, ст. 124 УПК ЭССР). Следовательно, обвиняемый после вынесения постановления о привлечении к уголовной ответственности через очень непродолжительный срок получает возможность знать, в чем он обвиняется, и защищаться против предъявленного обвинения. Предъявление обвинения заключается в том, что следователь, удостоверившись в личности обвиняемого, объявляет ему постановление о привлечении в качестве обвиняемого и разъясняет сущность предъявленного обвинения. Выполнение этих действий удостоверяется подписью обвиняемого на постановлении о привлечении в качестве обвиняемого и подписью следователя с указанием времени предъявления обвинения (ст. 148 УПК РСФСР, ст. 124 УПК ЭССР). Аналогичный порядок предъявления обвинения установлен в УПК других союзных республик. Единственное исключение имеется в ст. 159 УПК Казахской ССР, в которой не упоминается об обязанности следователя разъяснить обвиняемому сущность обвинения при объявлении ему постановления, но такая обязанность возлагается на следователя в начале допроса обвиняемого.

В следственной практике встречаются случаи, когда обвиняемый отказывается от подписи постановления о привлечении в качестве обвиняемого, указывая причины своего отказа подписать постановление или вообще не указывая каких-либо

причин такого своего поведения. Так, например, обвиняемый Е. сперва отказался от подписи постановления о заключении его под стражу, указав на нем, что он с ним не согласен, а потом при предъявлении обвинения написал на постановлении, что он себя виновным не признает¹. Обвиняемый З. отказывался от подписи на постановлении о привлечении в качестве обвиняемого, написав на нем, что он не согласен с обвинением². Обвиняемый Д. не только отказался от подписи постановления, но и отказался от дачи показаний, ничем не мотивировав свой отказ³. В случае отказа обвиняемого от подписи на постановлении следователь или лицо, производящее дознание, должны разъяснить обвиняемому, что его подпись на этом постановлении не означает признания им себя виновным в предъявленном обвинении, а только означает, что он ознакомлен с настоящим постановлением. Если обвиняемый и после такого разъяснения отказывается подписать постановление, то факт предъявления обвиняемому текста постановления удостоверяется подписью следователя (ст. 148 УПК РСФСР, ст. 124 УПК ЭССР).

В УПК некоторых союзных республик предусмотрено, что следователь обязан поставить в известность прокурора о факте отказа обвиняемого от подписи этого постановления (ст. 140 УПК УССР, ст. 159 УПК Казахской ССР, ст. 145 УПК Грузинской ССР, ст. 136 УПК Киргизской ССР, ст. 197 УПК Туркменской ССР). Такой порядок, по нашему мнению, способствует охране законных интересов обвиняемого.

В приведенных выше уголовных делах обвиняемые отказывались от подписи этого постановления, так как считали себя невиновными и незаконно и необоснованно привлеченными к уголовной ответственности. Впоследствии в отношении некоторых из них были вынесены оправдательные приговоры или уголовное преследование было прекращено в стадии предварительного следствия. Поэтому факт отказа обвиняемого от подписи постановления должен безусловно не только послужить сиг-

¹ См. архив Московского районного народного суда г. Ленинграда за 1963 г., уголовное дело № 1—51.

² См. архив Дзержинского районного народного суда г. Ленинграда за 1965 г., уголовное дело № 1—11.

³ См. архив народного суда г. Тарту за 1967 г., уголовное дело № 1-178/67, а также № 11218/67, 1-210/67, 1-169/67. См. также архив уголовных дел прокуратуры Московского района г. Ленинграда за 1964 год, уголовное дело № 21233; архив прекращенных уголовных дел прокуратуры Калининского района г. Ленинграда за 1966 г., уголовное дело № 3060; архив прекращенных уголовных дел прокуратуры Смольнинского района г. Ленинграда за 1965 год, уголовное дело № 21869; архив прекращенных уголовных дел прокуратуры Кировского района г. Ленинграда за 1965 г., уголовное дело № 17172; архив прекращенных уголовных дел прокуратуры Невского района г. Ленинграда за 1964 г., уголовное дело № 21891 и др., где обвиняемые отказывались от подписи главным образом потому, что не были согласны с содержанием постановления и не признавали себя виновными.

налом для следователя к дополнительной тщательной и скрупулезной проверке правильности и обоснованности обвинения. предъявленного обвиняемому, но и должен привлечь внимание прокурора, который обязан не допускать ни одного случая привлечения невиновного к уголовной ответственности. В большинстве таких случаев следователи ставят в известность прокурора и в РСФСР, хотя УПК РСФСР прямо этого не требует. Так, например, обвинение К. было предъявлено в присутствии помощника прокурора Воробьева в связи с тем, что обвиняемый К. отказался от подписи постановления и отказался давать показания, заявив, что плохо себя чувствует⁴.

Представляется, что извещение прокурора о факте отказа обвиняемого от подписи постановления и тем более от дачи показаний, должно обязательно иметь место в следственной практике, ибо безотносительно к вопросу о правильности предъявленного обвинения этот факт несомненно свидетельствует об отсутствии необходимого психологического контакта и взаимопонимания между следователем и обвиняемым. Поэтому следовало бы в УПК тех союзных республик, которые не предусматривают извещения прокурора о факте отказа обвиняемого от подписи постановления, а также от дачи показаний, внести дополнение, обязывающее следователя делать это во всех без исключения случаях.

С введением такого дополнения в закон еще в большей мере будут ограждены права граждан от незаконных ограничений их в правах и более конкретно определена возможность прокурора «строго следить за тем, чтобы ни один гражданин не подвергался незаконному и необоснованному привлечению к уголовной ответственности» (п. 2 ст. 17 Положения о прокурорском надзоре в СССР).

УПК союзных республик предусматривают после предъявления обвиняемому обвинения обязанность следователя разъяснить последнему права, которыми он обладает — в стадии предварительного следствия или дознания⁵. В этой связи необходимо указать, что большинство УПК союзных республик не содержит специального перечня прав, которыми обладает обвиняемый в стадии предварительного расследования, а обязывает следователя разъяснить обвиняемому те права, которыми он наделяется как участник советского уголовного процесса (статьи 46, 149 УПК РСФСР, статьи 35 и 124 УПК ЭССР). Специальный перечень прав обвиняемого, которыми он обла-

⁴ См. архив прекращенных уголовных дел прокуратуры Невского района г. Ленинграда за 1964 год, уголовное дело № 21891.

⁵ На необходимость разъяснения обвиняемому всех его прав в стадии предварительного расследования указывалось в советской юридической литературе еще в 20-е годы (см.: М. Ривкин. Права обвиняемого на предварительном следствии. «Рабочий суд», 1925, № 3—4).

дает в стадии предварительного следствия, имеется только в УПК УССР (ст. 142) и в УПК Азербайджанской ССР (ст. 156).

Однако и в специальном перечне прав обвиняемого в стадии предварительного следствия, который имеется в УПК этих двух республик, указаны не все права обвиняемого, которыми он обладает в этой стадии советского уголовного процесса. В дальнейшем ходе расследования при производстве отдельных следственных действий обвиняемому будут разъясняться права, которыми он обладает при их производстве (например, права обвиняемого при производстве экспертизы), которые не входили в перечень прав, разъясняемых обвиняемому при предъявлении обвинения. Но помимо таких прав, разъяснение которых осуществляется в силу прямого требования закона при производстве отдельных действий, обвиняемый имеет ряд прав, которые ему вообще могут быть не разъяснены, но осуществление которых очень важно для защиты его законных интересов.

Например, обвиняемый имеет право требовать дополнения протокола его допроса и внесения в него поправок. Эти дополнения и поправки подлежат обязательному занесению в протокол (ст. 151 УПК РСФСР, ст. 127 УПК ЭССР). Разъяснение обвиняемому этого права по ст. 149 УПК РСФСР и ст. 124 УПК ЭССР не требуется, так как оно не указано в ст. 46 УПК РСФСР (ст. 35 УПК ЭССР). Знание же этого права обвиняемым является важной гарантией против так называемого «причесывания» его показаний, которые в отдельных случаях, не полностью или не в точном соответствии со сказанным, могут найти отражение в протоколе допроса обвиняемого. Аналогичное положение может иметь место с правом обвиняемого требовать при заключении его под стражу, чтобы орган дознания, следователь и прокурор обеспечили передачу несовершеннолетних детей, оставшихся без надзора, на попечение родственников, других лиц и учреждений и приняли меры охраны в отношении имущества или жилища, оставшихся без присмотра (ст. 98 УПК РСФСР, статьи 18 и 75 УПК ЭССР). Если обвиняемый своим преступлением причинил материальный ущерб и сам должен нести материальную ответственность за этот ущерб, то он должен быть извещен о предъявленном гражданском иске, чтобы реализовать возможность возражать против него и давать объяснения по существу предъявленного иска (статьи 29 и 54 УПК РСФСР, статьи 41 и 43 УПК ЭССР).

Конечно, все эти и другие права обвиняемого должны быть ему разъяснены следователем, лицом, производящим дознание, и прокурором в силу требования ст. 45 УПК ЭССР и ст. 58 УПК РСФСР, возлагающей обязанность разъяснения и обеспечения прав участвующим в деле лицам на органы расследования и прокурора. Но для действительного обеспе-

чения прав этих лиц, включая и обвиняемого, необходимо, чтобы эти лица знали свои права и могли требовать их соблюдения от соответствующих государственных органов. Поэтому прежде всего следует указать, что обвиняемому при предъявлении обвинения должны разъясняться все его права, которыми он обладает в стадии предварительного расследования⁶.

УПК союзных республик по-разному решают вопрос о том, где должно найти отражение разъяснение прав обвиняемому в стадии предварительного следствия. По УПК РСФСР и УПК большинства союзных республик отметка о разъяснении обвиняемому его прав должна быть сделана на постановлении о привлечении в качестве обвиняемого, на котором он должен это удостоверить своей подписью (ст. 149 УПК РСФСР, ст. 124 УПК ЭССР). Ст. 126 УПК Узбекской ССР, ст. 160 УПК Казахской ССР, ст. 156 УПК Азербайджанской ССР, ст. 130 УПК Молдавской ССР, ст. 137 УПК Киргизской ССР и ст. 141 УПК Армянской ССР также предусматривают после (при) предъявления обвинения разъяснение обвиняемому его прав, но об этом делается отметка в протоколе допроса обвиняемого. Вряд ли можно считать это расхождение принципиальным. Поэтому и в первом и во втором случае обвиняемому разъясняются его права фактически одновременно.

Однако форма разъяснения прав обвиняемого имеет немаловажное значение. В органах прокуратуры г. Ленинграда следователь устно разъясняет обвиняемому его права на предварительном следствии, о чем делается отметка на постановлении со ссылкой на ст. 46 УПК РСФСР. В органах предварительного следствия Эстонской ССР, а также г. Ленинграда на печатном бланке постановления о привлечении в качестве обвиняемого напечатаны типографским способом права обвиняемого, которыми он обладает в соответствии со статьями 18, 35, 36 и 45 УПК ЭССР (ст. 46 УПК РСФСР) в стадии предварительного следствия. Поэтому наряду с устным разъяснением следователя обвиняемый может прочитать в тексте постановления тот перечень прав, которым он обладает в этой стадии процесса. Однако и в том, и в другом случае обвиняемый должен запомнить те права, которыми он наделен по закону, в результате устного разъяснения следователя после предъявления ему обвинения. Если учесть эмоциональное напряжение, которое неизбежно возникает у обвиняемого в момент предъявления ему обвинения, с которым он впервые знакомится, то становится очевидным, что он не в состоянии

⁶ На необходимость разъяснения обвиняемому всех его прав при предъявлении обвинения указано в Комментариях к Уголовно-процессуальному Кодексу РСФСР 1960 г., изд. ЛГУ, 1962, стр. 53, а также в Уголовно-процессуальном Кодексе Эстонской ССР, Комментированное издание, изд. эстонском языке. Изд. «Ээсти Раамат», Таллин, 1965, стр. 60.

запомнить все те довольно многочисленные права, которыми его наделяет закон.

В. М. Савицкий провел следующий эксперимент. Обвиняемые, привлеченные к уголовной ответственности следователями прокуратур Киевского и Краснопресненского районов г. Москвы, Шаумянского района г. Баку и Апшеронского района Азербайджанской ССР, были опрошены сразу же или в ближайшие дни после предъявления им обвинения относительно разъясненных им процессуальных прав. Из числа опрошенных 53% заявили, что знают о своем праве ходатайствовать о допросе свидетелей, 44% — о праве на ознакомление с делом, 30% — о праве пригласить защитника, 13% — о праве заявлять отвод следователю. Ни один из опрошенных не смог назвать всех прав, которыми по закону пользуется обвиняемый⁷. Такое положение объясняется прежде всего тем, что обвиняемого интересуют в первую очередь те факты, которые вменяются ему в вину, и их юридическая квалификация, а не что-либо иное в момент предъявления обвинения. Кроме того обвиняемый понимает, что сразу же после предъявления обвинения его будут допрашивать. Поэтому у него эмоциональное напряжение и концентрация интеллектуальных сил связана с предстоящим допросом и теми показаниями, которые он будет давать.

В этой связи следует указать, что обвиняемые в момент предъявления обвинения и первого допроса, как правило, не заявляют никаких ходатайств, а в момент предъявления всех материалов оконченного следствием уголовного дела заявляют различные ходатайства. Так, например, обвиняемый С. не заявил при предъявлении обвинения никаких ходатайств, хотя и не признал себя виновным. Но при предъявлении ему материалов оконченного следствием уголовного дела заявил ходатайство о назначении повторной экспертизы с привлечением другого эксперта, компетентного в монтажном деле. Ходатайство С. было следователем отклонено, но в дальнейшем судом была не только назначена повторная экспертиза с привлечением новых экспертов, но и опровергнуто заключение первой экспертизы, положенное в основу обвинения С. Судебная коллегия по уголовным делам Ленинградского городского суда 24 апреля 1963 года прекратила уголовное преследование С. по мотивам отсутствия в его действиях состава преступления, а в адрес следственных и судебных органов было вынесено частное определение с указанием на допущенные нарушения прав обвиняемого при производстве экспертизы (С. не был своевременно ознакомлен с заключением первой экспертизы)⁸.

⁷ См. В. М. Савицкий. О совершенствовании законодательства, регламентирующего положение обвиняемого на предварительном следствии. Ученые записки ВНИИСЗ, вып. 6, М., 1966, стр. 119.

⁸ См. архив Выборгского районного народного суда г. Ленинграда за 1963 г., уголовное дело № 1—96.

Поэтому для обеспечения того, чтобы обвиняемые действительно своевременно могли реализовать предоставленные им по закону права в стадии предварительного расследования, необходимо наряду с устным разъяснением прав вручать обвиняемому в письменном виде все его права в этой стадии процесса. При таком порядке разъяснения прав обвиняемый сможет после окончания допроса в спокойной обстановке ознакомиться со всеми правами, которыми он обладает в этой стадии и принять меры для действительной реализации своих прав⁹. В. М. Савицкий предлагает составлять отдельный протокол о разъяснении прав обвиняемому в стадии предварительного расследования для повышения значения этого акта.¹⁰ По нашему мнению, следователь достаточно составляет разного рода процессуальных документов. Поэтому вряд ли целесообразно вменять ему в обязанность обязательно составлять отдельный протокол, учитывая, что объем прав обвиняемого одинаков по всем уголовным делам и фактически содержание этих протоколов не будет отличаться чем-либо существенным друг от друга.

Закон требует, чтобы следователь объявил обвиняемому постановление и разъяснил сущность предъявленного обвинения (ст. 148 УПК РСФСР, ст. 124 УПК ЭССР). Это предполагает право обвиняемого лично ознакомиться с постановлением и только в тех случаях, когда обвиняемый не может сам прочитать постановление (например, в случае незнания языка, на котором написано постановление, малограмотности, плохого зрения и т. д.), оно должно быть объявлено ему следователем или переводчиком вслух¹¹. Ст. 150 УПК Латвийской ССР и ст. 124 УПК Эстонской ССР, подчеркивая эту сторону вопроса, указывают, что следователь не объявляет постановление, а «знакомит обвиняемого с постановлением о привлечении в качестве обвиняемого». Отсюда совершенно очевидно, что само содержание постановления о привлечении в качестве обвиняемого обязательно в силу прямого требования закона должно быть доведено до сведения обвиняемого. Но обвиняемому может быть предъявлено обвинение в совершении нескольких преступлений, охватываемых одной или несколькими статьями уголовного за-

⁹ Предложение о вручении обвиняемому печатного бланка с перечнем всех его прав впервые в советской уголовно-процессуальной литературе сделал Е. Шеин. См. его статью: Вступление защитника в дело на предварительном следствии. — «Советская юстиция», 1962, № 20, стр. 9.

¹⁰ См. В. М. Савицкий. О совершенствовании законодательства, регламентирующего положение обвиняемого на предварительном следствии. Ученые записки ВНИИСЗ, вып. 6, М., 1966, стр. 120—121; его же: Роль практики в развитии и совершенствовании демократических основ советского правосудия. — «Социалистическая законность», 1967, № 1, стр. 27—28.

¹¹ См. Научно-практический комментарий Уголовно-процессуального кодекса РСФСР, изд. «Юридическая литература», М., 1970, стр. 209.

кона, или в преступлении, состоящем из нескольких разновременных и совершенных в разных местах и при различных обстоятельствах противоправных действий. При однократном ознакомлении с постановлением о привлечении в качестве обвиняемого последнему нелегко запомнить все фактические обстоятельства обвинения, которые ему вменяются в вину, и выдвинуть обоснованные доводы в свою защиту, особенно в тех случаях, когда обвиняемый действительно невиновен или виновен в менее тяжком преступлении.

Поэтому для обеспечения законных интересов и прав обвиняемого было бы правильнее выдавать обвиняемому копию постановления о привлечении его в качестве обвиняемого, в котором были бы изложены все его права в стадии предварительного расследования, или же разрешить ему самому снимать копию этого постановления¹². Такой порядок предъявления обвинения и разъяснения прав обвиняемому не означал бы по существу какого-то дополнительного расширения прав обвиняемого в стадии предварительного следствия и дознания, а фактически только более надежно обеспечивал бы права обвиняемого, предоставленные ему действующим законодательством в настоящее время. К этому следует добавить, что копия постановления о привлечении в качестве обвиняемого и сейчас фактически приобщается к наблюдательному производству прокурора. Поэтому изготовление еще одного экземпляра копии этого постановления фактически не обременит следователя, не говоря уже о том, что обвиняемому может быть предоставлена возможность самому снять копию этого постановления. Следовательно, предлагаемый порядок не принесет каких-либо существенных затруднений для следователей, но он несомненно повысит их ответственность за правильность и обоснованность предъявляемого обвинения и будет служить надежной гарантией прав обвиняемого, которыми он обладает по закону в настоящее время.

¹² Такое предложение впервые было сформулировано в советской уголовно-процессуальной литературе М. М. Гродзинским. См. его работу: «Обвиняемый, его обязанности и права в процессе», изд. «Право и жизнь», 1926, стр. 54. В 60-х годах оно было поддержано следующими авторами: П. А. Акинча. Процессуальное положение обвиняемого на предварительном следствии в советском уголовном процессе, автореферат канд. дис., Саратов, 1964, стр. 11; Г. Я. Ясинский. Прокурорский надзор за предварительным расследованием уголовных дел, автореферат канд. дис., Харьков, 1965, стр. 8; В. М. Блинов. Содержание и изменение обвинения на предварительном следствии, автореферат канд. дис., М., 1966, стр. 11; В. В. Жиравкова. К вопросу о дальнейшем расширении прав обвиняемого на предварительном следствии. Сб. «Вопросы охраны прав личности и укрепления социалистической законности». Саратов, 1966, стр. 108; В. А. Стрёмовский. Участники предварительного следствия, изд. Ростовского университета, 1966, стр. 135.

KRIMINAALPROTSESSI OSAST ALAEALISE ÕIGUSE- RIKKUJA ISIKSUSE TUNDMAÕPPIMISEL

Aspirant H. Saarsoo

Kriminaalõiguse ja -protsessi kateeder

Kui alaealine on toime pannud kuriteo, siis kaasnevad sellega peaaegu alati puudused tema kasvatustöös.¹ Nooruki kasvatamine võib olla koguni katkenud seoses tema koolist või töölt lahkumisega, eriti juhtudel, kui vanematepoolne kasvatustöö ja järelevalve on puudulik.

Kuigi alaealise kasvatamine on nimetatud põhjustel katkenud, peab see pärast kuriteo avastamist juba kriminaalprotsessi käigus jätkuma, olenemata sellele noorukile mõistetavast karistusest või tema suhtes kohaldatavast mõjutamisvahendist.

Kasvatamine eeldab kasvatatava isiksuse tundmist, sest ükski õpetamise ega kasvatamise meetod ei anna soovitud tulemusi selle rakendamisel konkreetse isiku individuaalsust arvestamata.²

Isiksuse tundmaõppimist kasvatamise tähtsa eeldusena rõhutatakse nii filosoofilises,³ pedagoogilises,⁴ psühholoogilises⁵ kui ka juriidilises⁶ kirjanduses.

¹ Vt. A. Сахаров. Возрастные особенности психики несовершеннолетних правонарушителей. — «Социалистическая законность», 1965, № 6, стр. 13.

² Vt. N. Levitov. Lapse- ja pedagoogiline psühholoogia. Tallinn, 1968, lk. 393.

³ Vt. V. Tugarinov. Isiksus ja ühiskond. Tallinn, 1967, lk. 12.

⁴ Vt. Pedagoogika põhijooned. Tallinn, 1965, lk. 9. Inge Unt. Õpilase individuaalsus ja klassijuhataja. Tallinn, 1962, lk. 62.

⁵ Vt. N. Levitov. Osundatud teos, lk. 393. U. Siimann. Käitumise psühholoogilistest alustest. — Vaimne tervishoid. Tallinn, 1966, lk. 69. М. А. Алемаскин. Опыт психологической характеристики несовершеннолетнего правонарушителя. — «Вопросы предупреждения преступности», 1965, № 2, стр. 79.

⁶ Vt. Т. И. Короткова. О некоторых исходных положениях изучения личности несовершеннолетнего правонарушителя. — Предупреждение преступности несовершеннолетних. М., 1965, стр. 84. А. Н. Роша. Процессуальные и психологические начала допросы обвиняемого. Канд. дисс. М., 1965, стр. 244.

Peale selle on süüdistatava isiksuse tundmaõppimisel veel suur tähtsus terve rea kriminoloogiliste, kriminaalõiguslike, kriminaalprotsessi ja kriminalistika küsimuste lahendamisel.⁷

Süüdistatava isiksust iseloomustavate asjaolude väljaselgitamise kohustus on fikseeritud «Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeksi»⁸ §-s 47 lg. 1. Nimetatud sätte formuleering — juurdlust teostav isik, uurija, prokurör ja kohus peavad välja selgitama süüdistatava isiksust iseloomustavad asjaolud — on esitatud kujul küllaltki üldsõnaline ja ebakonkreetne. Mis on isiksus? Milliseid isiksust iseloomustavaid asjaolusid on vaja välja selgitada ja millises ulatuses? Kas on erinevusi alaealise ja täisealise süüdistatava isiksuse väljaselgitamise osas? Need on kohe esimesed küsimused, mis tõusevad praktilistel töötajatel selle paragrahvi nõuete täitmisel.

Käesolevas artiklis püüame leida neile küsimustele vastused.

1. Isiksuse mõiste

Filosoofias vaadeldakse isiksust kui inimest oma sotsiaalselt tingitud ja individuaalselt avalduvate omadustega — intellektuaalsete, emotsionaalsete ja tahteliste omadustega.⁹ Psühholoogias on selleks «üksikisik talle omaste iseloomu, intellekti ja tundeelu individuaalsete eripärasustega», kusjuures «isiku psühholoogiliste omaduste hulka kuuluvad inimese iseloom, temperament, võimed ja samuti ka psüühiliste protsesside kulgemise iseärasused».¹⁰

Igale inimesele on omased kordumatud, ainult temale iseloomulikud isikupäraseid jooned. Need avalduvad tema töös ja käitumises, suhtumistes ning tõekspidamistes, reageerimistes ja seisukohavõttudes meid ümbritseva maailma mistahes nähtuste suhtes. Inimesed erinevad üksteisest nii välimuse (näo kuju, juuste värvus, kõnnak, liigutuste laad, hääli jne.) kui ka psüühika poolest (mõtlemine ja tundmused, karakter ja temperament, võimed ja andekus, huvid ja kalduvused). «Inimese psüühiliste funktsioonide, seisundite ja omaduste individuaalset kompleksi, nagu see esineb mingil konkreetsel kujul, nimetataksegi isiksuseks».¹¹

⁷ И. А. Матусевич. Изучение личности обвиняемого в процессе предварительного расследования. Автореферат канд. дисс. М., 1968, стр. 5—6. А. Р. Ратинов. Советская судебная психология. М., 1967, стр. 25. Х. А. Рандалу. О некоторых особенностях расследования и рассмотрения дел о преступлениях несовершеннолетних по уголовно-процессуальному кодексу Эстонской ССР. — Коммунистическое воспитание подрастающего поколения и предупреждение правонарушений несовершеннолетних. Рига, 1963, стр. 112.

⁸ Edaspidi KrPK.

⁹ Vt. Filosoofia leksikon. Tallinn, 1965, lk. 175.

¹⁰ Samas.

¹¹ U. Siimann, Osundatud teos, lk. 55—56.

Eeltoodust järeldeb, et isiksuse, sealhulgas ka alaealise õiguserikkuja üle ei saa otsustada ainult tema üksikute omaduste või eripärasuste alusel, vaid on vajalik igakülgne ülevaade konkreetse isiksuse kõigist komponentidest nende kogumikus.

Nõukogude kriminoloogias on isiksuse uurimise üheks põhi-teesiks, et ei eksisteeri selliseid sünnipäraseid isiksuse jooni, mis fataalselt põhjustaksid kuriteo toimepanemist. Kurjategija psüühika võib sisaldada teatud negatiivseid omadusi. Need aga ei vii kuriteo toimepanemisele mitte iseendast, vaid ainult ühenduses väliskeskkonna faktoritega, mis mõjutasid negatiivselt õiguserikkuja isiksuse kujunemist. Sellest järeldeb, et alaealise õiguserikkuja isiksuse uurimine peab rajanema mitte kurjategija, vaid tavalise nooruki isiksuse erisuste tundmaõppimisel. Viimase eesmärgiks on välja selgitada negatiivsed omadused, mis põhjustasid tema ühiskonnavastase suunitluse ja viisid kuriteo toimepanemisele.¹²

Isiksust ei tule vaadelda kui lõplikult väljakujunenud, muutumatu nähtust. Dialektiline materialism õpetab, et maailmas pole midagi jäävat. Kõik nähtused muutuvad ja arenevad. «Dialektilisele filosoofiale», kirjutab F. Engels, «pole midagi igavesti kindlat, absoluutset, püha; ta näeb kõigel ja kõiges paratamatu kaduvuse pitserit ja miski ei suuda tema ees püsima jääda peale pideva tekkimise ja hävimise, lõputu madalamalt kõrgemale tõusmise protsessi».¹³ Seepärast tuleb ka õiguserikkuja isiksust vaadelda tema arengu aspektist, mida on vaja arvestada ka kriminaalprotsessi käigus isiksuse kohta andmete kogumisel.

Isiksuse arengut mõjustavateks faktoriteks on juba mitu sajandit peetud sünnipäraseid eeldusi, miljöö mõju ja kasvatust. Nõukogude pedagoogika peab neist juhtivaks kasvatust. On ju kasvatus see, mille abil kujundatakse nooruki maailmavaade, moraalne pale ja iseloom. Viimased on aga inimese kõige tähtsamad omadused.¹⁴

Sünnipärase eelduste all tuleb mõelda ühelt poolt pärilikke, teiselt poolt aga lootea jooksul kujunenud jooni. Mõlematel on suur osatähtsus isiku temperamenditüübi¹⁵ kujunemisel, samuti mõtlemise teatud iseärasuste arendamisel. «Inimese karakteri-omaduste formeerumises on aga peamine tähtsus kasvatusel ja

¹² Vt. A. M. Яковлев. Некоторые теоретические вопросы общей методики изучения личности преступника. — Проблемы искоренения преступности. М., 1965, стр. 59.

¹³ F. Engels. Looduse dialektika. Tallinn, 1962, lk. 147.

¹⁴ Vt. Inge Unt. Osundatud teos, lk. 25.

¹⁵ Võttes aluseks närviprotsesside kolm omadust (jõud, tasakaalustatus ja liikuvus), eristas I. P. Pavlov neli kõrgema närvitähtsuse tüüpi: tugev-ohjeldamatu (koleerik), tugev-tasakaalustatud-pikaldane (flegmaatik), tugev-tasakaalustatud-kiire (sangviinik) ja nõrk (melanhoolik). See tüüpide süstematiseerimine langes ühte niinimetatud temperamentide muistse klassifikatsiooniga. Vt. I. P. Pavlov. Valitud teosed. Tallinn, 1955, lk. 178, 195 jj., 296.

miljööteguritel».¹⁶ Järelikult ei ole keegi sünnipäraselt aus ega ebaaus, ei kohusetruu ega kohusetruudusetu. Need iseloomu positiivsed või negatiivsed omadused kujunevad sotsiaalse keskkonna ja kasvatuses tulemusena.¹⁷ Samuti on võimalik muuta kasvata-
mise teel õiguserikkuja ühiskonnavastast käitumist, tema negatiivseid harjumusi ja veendumusi. Seevastu aga andeid ja intellektuaalseid kalduvusi kasvatamise ja õpetamise teel kuigi oluliselt ei muuda ning neid saab arendada ainult vastavalt sellele, missugused on selleks eeldused.¹⁸

Miljöö ehk keskkonna all mõeldakse asjaolusid, mis ei ole küll esile kutsutud mõjutamiskavatsusega, kuid siiski paratamatult mõjuvad lapse arengule soodsalt või ebasoodsalt. Sellised on näiteks laste arv perekonnas, ühe vanema puudumine, korteriolud, perekonnaliikmete omavahelised suhted.¹⁹

Kasvatusest võime rääkida sel juhul, kui on tegemist kavat-susliku mõjutamisega vanemate või teiste täiskasvanute poolt, mõttega arendada lapses või noorukis soovitavaid võimeid, karak-
teriomadusi, moraalseid ja esteetilisi suhtumisi.²⁰

Tuntud nõukogude pedagoog A. S. Makarenko pidas kasvatuse juures kõige tähtsamaks selle eesmärgi. Ta kirjutas: «Mina mõtlen kasvatuse eesmärgi all inimese isiksuse programmi, inimese iseloomu programmi, kusjuures iseloomu mõistesse asetan kogu isiksuse sisu, s. o. tema välised avaldused, sisemised veendumused kui ka poliitilise kasvatuse ja teadmised, üldse kogu inimese isiksuse pildi...».²¹

Erialases kirjanduses nimetatakse isiksuse arengut mõjusta-vate faktoritena veel tervislikku seisundit ja enesekasvatuslikku tegevust.²²

2. Isiksuse väljaselgitamise piirid

Praktikas tõusetub paratamatult küsimus isiksuse uurimise pii-
ridest, s. t. milline peab olema süüdistatava isiksust iseloomusta-
vate andmete ulatus.

Otsustada küsimus kuriteo subjekti isiksuse uurimise piiridest tähendab kavandada uurimisviisid, määrata vajaliku informat-

¹⁶ H. Liimets. Miks ma ei saa oma lapsega hakkama. Tallinn, 1968, lk. 13.

¹⁷ Vt. samas.

¹⁸ Vt. J. Aul. Pärilikkus ja kasvatus. — «Nõukogude Kool», 1966, nr. 6, lk. 186.

¹⁹ Vt. H. Liimets. Osundatud teos, lk. 13.

²⁰ Samas.

²¹ A. S. Makarenko. Valitud pedagoogilised teosed. Tallinn, 1948, lk. 105. Siinjuures olgu lisatud, et ka psühholoogilises kirjanduses antakse ise-
loomule tähtis koht isiksuse tundmaõppimisel: «Tundes inimese iseloomu, võime
ette näha, kuidas ta toimib teatavas olukorras ja mida temalt tuleb oodata».
B. Teplov. Psühholoogia. Tallinn, 1951, lk. 181.

²² Vt. U. Siimann. Osundatud teos, lk. 65–66.

siooni ulatus, mis avaks isiksuse sisu ja täidaks selle sisu konkreetsete andmetega, andes kogumis igakülgse ettekujutuse antud inimesest. Peale selle, kui on teada, millest konkreetsetl koosneb isiksuse iseloomustus, avaneb võimalus eelnevalt planeerida ja suunata vajalike andmete kogumist.²³

Seadusandluses ei ole määratud kuriteo toimepannud isiku isiksuse uurimise piire, kuigi mõned viited selles küsimuses sisalduvad «NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalkohtumenetluse alustes»²⁴ ja liiduvabariikide kriminaalprotsessi koodeksites.

Nii kohustab «Aluste» § 14 kohut, prokurööri, uurijat ja juurdlust teostavat isikut tarvitusele võtma kõik seaduses ettenähtud abinõud asjaolude igakülgseks, täielikuks ja objektiivseks uurimiseks, välja selgitama nii süüdistatava süüd tõendavad kui ka teda õigustavad, samuti tema süüd raskendavad ja kergendavad asjaolud. Samuti viidatakse süüdistatava isiksust iseloomustavatele andmetele KrPK §-des 46 (Kriminaalasjas tõendamisele kuuluvad asjaolud), 47 (Kuriteo toimepanemist soodustavate asjaolude selgitamine ja kõrvaldamine), 127 (Süüdistatava ülekuulamise protokoll), 68 (Tõkendi valik).

Ka NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 4. juuni 1960. a. määruses nr. 4 «Kohtupraktikast tahtliku tapmise asjades»²⁵ kohustatakse välja selgitama mitte ainult andmeid kohtualuse perekonna-, ees- ja isanime ning vanuse kohta, vaid ka tema perekonnaseisu, tegevusala, tootmistöösse suhtumist, igapäevast käitumist, minevikku, samuti muid andmeid, mis iseloomustavad kohtualust positiivselt või negatiivselt.

NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 3. juuli 1963. a. määruses nr. 6 «Kohtupraktikast alaealiste kuriteoasjades» on fikseeritud asjaolude loetelu, mida on vaja välja selgitada alaealiste poolt kuriteo toimepanemise põhjuste ja soodustavate tingimuste tuvastamiseks: perekonna elamistingimused, vanemate või neid asendavate isikute poolt laste kasvatamise kohustuse täitmine, elukondlik ümbrus, alaealise huvid, tema käitumine kodus, koolis, tööl, osavõtt ühiskondlikust tööst, eelnevate õiguserikkumiste olemasolu ja nooruki suhtes varem rakendatud abinõud. Kui kohtualune kuriteo toimepanemise ajal ei õppinud ega töötanud, peab olema välja selgitatud, mis põhjusel ja kui kaua ta seda ei teinud. Samuti on vaja selgitada kõik muud asjaolud, millel on tähtsus kuriteo toimepanemise põhjuste ja soodustavate tingimuste kindlakstegemiseks.²⁶

²³ Vt. Н. Т. Ведерников. Изучение личности преступника в процессе предварительного расследования. Канд. дисс. М., 1965, стр. 69.

²⁴ Edaspidi «Alused».

²⁵ Vt. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924-1963. М., 1964, стр. 274.

²⁶ Vt. «Eesti NSV Ülemkohtu Bülletään», 1963, nr. 3, lk. 12-13.

Kõik nimetatud asjaolud on tähtsad ka alaealise õiguserikkuja isiksuse väljaselgitamisel.

Samuti piiritleb VNFSV KrPK § 392 konkreetsemalt neid asjaolusid, millele tuleb just alaealiste kuriteoasjade eeluurimisel ja kohtulikul arutamisel erilist tähelepanu osutada. Need on: 1) alaealise vanus (kuupäevalise täpsusega); 2) elu- ja kasvatustingimused; 3) kuriteo põhjused ja tingimused, mis soodustasid selle toimepanemist; 4) täisealiste kihutajate ja kuriteo teiste kaasosaliste olemasolu. Samuti esitatakse KrPK-s nõue, et kui kriminaalasjas on andmeid alaealise vaimsest alaarengust, mis ei ole seotud vaimuhaigusega, tuleb selgitada, kas ta võis aru saada oma tegude tähendusest.

Alaealise vanus on vaja tuvastada juba enne kriminaalasja algatamist. Oleneb ju sellest, kas nooruk oma ea tõttu üldse kuulub kriminaalvastutusele. Samuti on sellel tähtsus tema suhtes «Eesti NSV kriminaalkoodeksi»²⁷ mõningate normide rakendamise seisukohalt: §-s 37 lg. 1 p. 6 ettenähtud kergendava asjaolu esinemine ja mõningate karistuse liikide kohaldamine (KrK §-d 22, 23, 24, 25 — surmanuhtlus, vabadusekaotus tähtajaga üle 10 aasta, asumiseleasaatmine, väljasaatmine jne.) Samuti on vanuse tuvastamine oluline kinnipidamiskoha režiimi, alaealiste töökolooniasst parandusliku töö kolooniasse üleviimise, ennetähtaegse vabastamise jt. küsimuste õige otsustamiseks.

Alaealise isiksus on vahetpidamatus arenguprotsessis, mistõttu tema kujunemise, s. o. tema elu- ja kasvatustingimuste, samuti teda ümbritseva miljöö väljaselgitamine aitab sageli avastada ka vahetuid põhjusi, mis viisid nooruki kuriteo toimepanemisele. Alaealise elu- ja kasvatustingimuste väljaselgitamine lubab teha õige järelduse ka selle kohta, kas tema poolt toimepandud kuritegu oli tema elus juhuslik episood või oli see tingitud sügavamatest põhjustest.²⁸ Ühtlasi saab selle kaudu ka andmeid nooruki psüühika arengule mõjunud välistest teguritest. Nende kindlakstegemine võimaldab neutraliseerida ja kõrvaldada negatiivse toimega mõjureid ning maksimaalselt tugevdada positiivseid. See on aga eelduseks alaealise allutamisel sihipärasele kasvatusel ja enesekasvatusele.²⁹

Alaealise «elu- ja kasvatustingimuste» all mõeldakse rida küsimusi, mis täpsustavad seda asjaolu tervikuna. Sinna kuuluvad näiteks perekonna materiaalsed ja elu-olustikulised tingimused,

²⁷ Edaspidi KrK.

²⁸ Вt. Г. М. Миньковский. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. М., 1959, стр. 89—90. Н. И. Гукская. Особенности методики расследования по делам о несовершеннолетних. — «Социалистическая законность», 1963, № 8, стр. 66.

²⁹ Vt. I. Rebane. Veenmine ja sund ning mõningaid küsimusi võitluses alaealiste kuritegevuse vastu. — Alaealiste kuritegevusest ja selle ärahoidmisest. Tallinn, 1966, lk. 139.

vanemate moraalne pale ja nende suhtumine laste kasvatamisse, keskkond, alaealise sidemed jne.³⁰ Nende väljaselgitamisel tuleb silmas pidada nii väliseid kui ka sisemisi tingimusi. Esimeste all mõeldakse perekonna terviklikkust, head korterit, materiaalsel kindlustatust ja muid objektiivseid eeldusi, mis on vajalikud kodule esitatavate nõuete täitmiseks. Teine aga iseloomustab perekonnaliikmete omavahelisi suhteid kodus, nende moraalset palet jne.³¹

Kuriteo põhjuste ja toimepanemist soodustavate tingimuste väljaselgitamisel tuleb pöörata tähelepanu järgmistele asjaoludele: a) alaealise ühiskonnastaste vaadete ja harjumuste tekkimise allikale (negatiivsed mõjud perekonnas, mis sisendavad apoliitilisust, künismi, egoismi, omandikirge, julmust, vastutustundetust, harjumust alkoholi tarvitamiseks jne.); b) asjaoludele, mis viisid kuritegeliku mõtte tekkimisele (väär eeskuju, filmis nähtu, loetu, kuuldu, teatava kauba vähene müügil olek jne.); c) asjaoludele, mis vahetult tõukasid kuriteo toimepanemisele (kihutamine täisealise poolt, kannatanu ebaõige käitumine, tema joobnud olek, vara valveta jätmine või selle puudulik kaitse jne.); d) asjaoludele, mis löid alaealisel soodsa olukorra kuriteo toimepanemiseks (näit. vanemate järelevalve puudumine, kasvatustöö puudused koolis ja töökohas, abinõude mitterakendamine alaealise tööle suunamiseks, puudused miilitsaorganite või alaealiste asjade komisjonide töös jne.).³²

Eeltoodut lühidalt edasi andes võime öelda G. Minkovski sõnadega: «... et võtta tarvitusele mõjusad abinõud konkreetsete kuritegude vältimiseks, on vaja selgitada välja «mehhanism», mille jõul säilivad võõrad vaated ja harjumused teatud keskkonnas, tungivad vastavate isikute teadvusse ning juurduvad seal, kujundavad kuriteo eesmärgi ja motiivi ning valmisoleku selle toimepanemiseks».³³

Alaealise õiguserikkuja isiksuse igakülgne väljaselgitamine ei ole mõeldav ilma tema vaimse arengutaseme kindlakstegemiseta. Seda on ka silmas peetud VNFSV KrPK §-s 392 lg. 2. Viimati märgitud küsimuse selgitamine eeldab aga eriteadmisi psüh-

³⁰ Vt. E. B. Ремизова. Особенности пределов доказывания по делам несовершеннолетних. — «Вестник Московского университета», серия XII, право, 1968, № 3, стр. 64.

³¹ Vt. H. Kings. Kodu osast alaealise õiguserikkuja isiksuse kujunemisel. Tartu Riiklik Ülikool. Õigusteaduskonna aspirantide töid I, Tartu, 1968, lk. 88—89.

³² Vt. ka Научно-практический комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РСФСР, под ред. Л. Н. Смирнова. М., 1965, ст. 392, комм. 4. Edaspidi Научно-практический комментарий

³³ G. M. Minkovski. Mõningaid alaealiste kuritegevuse uurimise ja profülaktilisest tööst üldsuse ulatuslikuma osavõtu probleeme. — Alaealiste kuritegevusest ja selle ärahoidmisest. Tallinn, 1966, lk. 98.

hologia ja pedagoogika valdkonnas, milleks on vajalik psühholoogiline ekspertiis vastava ala spetsialistide poolt.³⁴

Õeldust ei tule järeldada, et iga alaealise õiguserikkuja suhtes oleks vajalik kohustuslik psühholoogiline ekspertiis — see on siiski vajalik ainult kahtluse korral nooruki vaimse arengu suhtes. Sellisteks kahtlusteks võivad põhjust anda näiteks andmed õiguserikkuja poolt klassikursuse kordamise kohta mitme aasta vältel, ilma et selleks oleks mõjuvat põhjust (näit. pikaajaline raske haigus vms.).

Juhul kui nooruki vaimses tegevuses ilmneb aga patoloogilisi nähtusi, annab lõpliku vastuse vaadeldavas küsimuses kohtu-psühhiaatriline ekspertiis.³⁵

Meie liiduvabariigi KrPK ei püstita tõendamiseseme piiride suhtes alaealiste kriminaalasjades erinevaid nõudeid, mistõttu tuleb lähtuda KrPK §-des 46 ja 47 esitatud üldistest nõuetest, neid detailiseerides ja konkretiseerides.

Eeltoodust lähtudes tuleb alaealise õiguserikkuja isiksuse uurimise piire mõista mitte eelnevalt absoluutselt täpse ja täieliku andmete loetelu mõttes, vaid selles mõttes, et näidata selle uurimise põhisuunad, mis haaravad oma kogumis kõik õiguserikkuja kui ühiskonna kollektiivi liikme ja iseseisva indiviidi isiksuse peamised küljed.³⁶

Igasugused andmed alaealise õiguserikkuja isiksuse kohta eraldi võetuna puutuvad oma sisult tema isiksuse ühte või teise ühiskondliku elu alasse või tema isiksuse omadustesse. Kokkuvõttes ilmneb, et eksisteerib omapärane andmete klassifikatsioon, mille kindlaksmääramine võimaldabki otsustada küsimuse õiguserikkuja isiksuse uurimise piiridest ja ulatusest.³⁷ Siinjuures tuleb aga veel arvestada, et süüdlase isiksuse väljaselgitamise ulatus sõltub ka iga konkreetse kriminaalasja erisustest.³⁸

Andmeid alaealise õiguserikkuja isiksuse kohta võib jaotada kahte suurde rühma:

1) andmed, mis viitavad alaealise isiksuse sellistele omadustele ja erisustele, mille kogum eristab teda muudest noorukitest;

³⁴ Vt. Научно-практический комментарий ... ст. 392, комм. 7. Постановление № 1 Пленума Верховного Суда СССР от 21 марта 1968 г., О внесении дополнений в постановление Пленума Верховного Суда СССР № 6 от 3 июля 1963 г. «О судебной практике по делам о преступлениях несовершеннолетних». — «Бюллетень Верховного Суда СССР», 1968, № 3, стр. 11.

³⁵ Vt. А. Э км е к ч и. О судебнопсихологической экспертизе. — «Советская юстиция», 1968, № 6, стр. 10.

³⁶ Vt. Н. Т. В е д е р н и к о в. Указ. соч., стр. 77.

³⁷ Samas.

³⁸ Vt. Ю. М а н а е в. Уголовноправовое содержание обстоятельств, характеризующих личность виновного. — «Советская юстиция», 1968, № 4, стр. 13.

2) andmed, mis puutuvad õiguserikkuja perekonda, lähimasse elukoha ümbrusse, kooli ja töökohta.³⁹

Seega on vaja välja selgitada järgmised alaealise õiguserikkuja isiksust iseloomustavad asjaolud:

- 1) täpne vanus;
- 2) tervislik seisund;
- 3) psüühika olulised iseärasused;
- 4) negatiivsed ja positiivsed iseloomujooned;
- 5) käitumine kuriteo toimepanemiseni ja pärast seda (eelnevad õiguserikkumised ja nende eest kohaldatud mõjutamisvahendid);
- 6) kasvatus- ja elutingimused (kõik, mis puutub alaealise kasvatamisse ja keskkonda, kus ta elab, õpib, töötab);
- 7) muud asjaolud, millel on tähtsus tema ümberkasvatamiseks ja parandamiseks õigete vahendite valikul.

Sellised peaksid olema alaealise õiguserikkuja isiksuse välja selgitamise piirid. Mis aga puutub isiksust iseloomustavate andmete ulatusse, siis peab see võimaldama saada täieliku ülevaate, miks konkreetne nooruk pani toime õiguserikkumise või kuriteo ning mida on vaja teha tema ümberkasvatamiseks ja parandamiseks.

3. Isiksuse väljaselgitamise allikad ja meetodid

Isiksust iseloomustavad asjaolud kuuluvad kriminaalasjas tõendamiseseme koosseisu.⁴⁰ Siit järeldub, et alaealise süüdistatava isiksuse väljaselgitamine, samuti nagu kriminaalasja tehilolude tuvastamine peab toimuma kohtulike tõendite abil. Viimaste sisuks on faktilised andmed, kusjuures on nõutav veel kohtulikule tõendile omane vorm, ükskõik, millisest allikast nimetatud andmed ka ei lähtuks.⁴¹

Alaealiste kuriteoasjade eeluurimisel kasutatakse süüdistatava isiksuse väljaselgitamisel kõige sagedamini tunnistajate ja süü-

³⁹ Teise rühma kuuluvate andmete kogumiseks on T. I. Korotkova koostanud üksikasjalise ankeedi, kuid selles sisalduvate küsimuste iseloom ja hulk ei võimalda seda kasutada kohtueelsel uurimisel. Vt. Т. И. Короткова. Изучение личности детей и подростков с антиобщественным поведением. Канд. дисс. стр. 77—84.

⁴⁰ Vt. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая. М., 1966, стр. 211.

⁴¹ Kohtuliku tõendi mõiste kohta vaata lähemalt O. P ü s s a. Ekspertiiside määramine. Tartu, 1966, lk. 4—7.

distatavate (kahtlustatavate) ütlusi, eriti aga mitmesuguseid dokumente (iseloomustused, õiendid jne.).

Mõningaid erinevusi, võrreldes teiste tõenditega, on «muude dokumentide» gruppi kuuluvatel tõenditel. Seaduses ei ole nende jaoks ette nähtud kindlat vormi, seetõttu võib neid kriminaalasjas leida kõige erinevamal kujul. Peale riiklike asutuste ja ühiskondlike organisatsioonide dokumentide kasutatakse veel üksikisikuile kuuluvaid kirju, päevikuid jms. Vaatamata erinevustele sisaldavad nad kõik igale tõendile omaseid elemente: andmete sisu, andmeid avaldav isik ja avaldusvorm.⁴²

Alaealise õiguserikkuja isiksuse igakülgse väljaselgitamise eelduseks on iseloomustavate andmete kogumine võimalikult erinevatest allikatest, s. o. erinevatelt isikutelt ja kollektiividelt.⁴³ Seepärast sätibki VNFSV KrPK § 392 lg. 2, et alaealiste kuriteoasjades tõendamisele kuuluvate asjaolude (sealhulgas ka isiksust iseloomustavad asjaolud) kindlakstegemiseks tuleb üle kuulata alaealise vanemad, tema õpetajad ja kasvatajad ning teised isikud, kes võivad anda vajalikke andmeid. Samuti tuleb välja nõuda vajalikke dokumente ja teostada muid eeluurimise- ja kohtutoiminguid. Põhimõtteliselt on sama nõue esitatud NSV Liidu Ülemkohtu plenumi 3. juuli 1963. a. määruses nr. 6, kus alaealiste kuritegude põhjuste ja nende toimepanemist soodustavate tingimuste väljaselgitamise eesmärgil kohustatakse üle kuulama isikuid, kes hästi teavad kohtualuse elamistingimusi ja kasvatust.⁴⁴

Kahjuks puudub KrPK-s vastav säte, seetõttu jääb täielikult uurija otsustada, keda ta süüdistatavat iseloomustavate andmete saamiseks üle kuulab. Ei ole aga näiteks sugugi formaalse tähtsusega, kas tunnistajana kuulatakse üle ainult üks vanematest või mõlemad. Andmete suurema objektiivsuse kõrval on sellel ka kasvatuslik tähtsus. Seda ka siis, kui vanemad elavad eraldi ja alaealist kasvatab üks neist.

Eeltoodu põhjal võime iaotada alaealise õiguserikkuja isiksuse kohta andmete saamise allikad kolme suurde rühma: 1) isikulisel (õiguserikkuja ise, tema vanemad või neid asendavad isikud, klassijuhatajad, kasvatajad ning teised isikud, kes teavad noorukit iseloomustada); 2) dokumentaalsed (iseloomustused, õiendid, kohtuotsuste ning määruste ärakirjad jne.); 3) esemelised (fotod, alaealise valmistatud esemed, talle kuuluvad raamatud jne.).

Kohtupraktika analüüs⁴⁵ näitab, et eeluurimisorganid ei kasuta ära kõiki võimalusi isiksust iseloomustavate andmete saa-

⁴² Vt. A. A. Эйсмани. О понятии вещественного доказательства и его соотношении с понятиями доказательств других видов. — «Вопросы предупреждения преступности», 1965, № 1, стр. 89.

⁴³ Vt. A. P. Ратинов. Указ. соч., стр. 27.

miseks nimetatud allikatest. Nii on süüdistatava vanemaid üle kuulatud tunnistajatena 82% kõigist juhtudest, neid asendavaid isikuid 3%. Seega 15% juhtudest ei ole saadud vanematelt või neid asendavatelt isikutelt alaealise kohta mingisugust informatsiooni.

51% süüdistatavaist olid mõlemad vanemad, 47%, s. o. vähem kui pooltel kuulati ka mõlemad vanemad üle. Ülejäänud juhtudel rahulduti ainult ühe vanema ülekuulamisega. Võib arvata, et see on tingitud mitmesugustest põhjustest (ühe vanema haigus, tema elamine perekonnast lahus või viibimine karistuse kandmisel jne.), kuid selle kohta peaks toimikus olema uurija koostatud vastav õiend. Viimases tulekski näidata põhjused, miks polnud võimalik vanemat üle kuulata.

Eeltoodust järeldub, et n.-õ. maksimaalsed eeldused võimaliku igakülge ja täieliku informatsiooni saamiseks olid ainult 24% kõigist analüüsitavatest juhtudest. Siinjuures tuleb arvesse võtta, et kogu saadav informatsioon ei ole objektiivne. Nii süüdistatav ise kui ka tema vanemad ei anna mitmesugustel põhjustel alati õigeid andmeid eeluurimisorganeid huvitavates küsimustes alaealise süüdistatava isiksuse kohta, mistõttu nimetatud isikute ütlustesse tuleb suhtuda kriitiliselt.⁴⁶

Omaette küsimus on, mil määral seegi ülekuulamine on süüdistatava isiksuse osas olnud küllaldane. Vastuse saamine sellele küsimusele nõuaks aga spetsiaalset uurimistööd, mida käesoleva artikli maht ei võimalda. Siiski võib Tartu linna ja rajooni kohtupraktika analüüsi⁴⁷ põhjal öelda, et alaealiste süüdistatavate ülekuulamisel saadi mõningaid küllaltki tähtsaid andmeid nende elu- ja kasvatustingimuste kohta järgmiselt: elamistingimused — 60% (73,7%)⁴⁸, omavahelised suhted perekonnas — 31,4% (73,7), kasvatusmeetodid — 17,1% (15,7), järelevalvemethodid — 14,2% (20,8) jne.

Väga hinnatavaks informatsiooniandjaks tuleb pidada õiguserikkuja klassijuhatajat, kes oma eriteadmiste tõttu alaealiste psühholoogia valdkonnas võib anda ka niisuguseid andmeid, mida vanematelt pole võimalik saada. Ka on klassijuhatajalt saadud andmed üldiselt objektiivsemad. Kahjuks kasutavad eeluurimis-

⁴⁴ Vt. «Eesti NSV Ülemkohtu Bülletään», 1963, nr. 3, lk. 12.

⁴⁵ Kohtupraktikast ülevaate saamiseks võeti vaatluse alla 1965.—1967. a. Eesti NSV mõnedes rajoonides kohtu alla antud 450 alaealist süüdistatavat, kelle kohta koguti andmeid kriminaaltoimikutest (arvult 300).

⁴⁶ Вt. Н. И. Гукoвская. Деятельность следователя и суда по предупреждению преступлений несовершеннолетних. М., 1967, стр. 27.

⁴⁷ Vaatlusele võeti kõik 1966. ja 1967. aastatel Tartu linna ja rajooni rahvakohtutes arutatud alaealiste ülekuulamise protokollid eeluurimisel.

⁴⁸ Esimesena on märgitud andmed 1967. a., sulgudes aga 1966. a. kohta.

organid seda võimalust väga harva. Nii on klassijuhatajat üle kuulatud analüüsitavates kriminaalasjades ainult 14 juhul, s. o. ainult 3% kõigist juhtudest. Huvitav on siinkohal märkida, et neist 14-st süüdistatavast, kelle klassijuhataja üle kuulati, õppis ainult 8 (üldhariduslikus koolis 6 ja õhtukoolis 2), üks viibis alaealiste töökoloonias karistuse kandmisel ja ülejäänud 5 ei töötanud ega õppinud. Seega ei ole alaealise koolist lahkumine takistuseks klassijuhataja ülekuulamisel.

Peale klassijuhataja on 16 juhul üle kuulatud veel alaealiste kasvatajad nende süüdistatavate osas, kes õppisid erikutsekoolis või erikoolis.

Teisi isikuid on alaealise iseloomustamiseks kuulatud üle 56. Nende hulgas on perekonnaliikmed (vennad, õed), kooli- ja töökaaslased, tuttavad jne.

Järgnevalt vaatleme lähemalt dokumentaalsete allikate kasutamist kohtupraktikas.

NSV Liidu aseprokuröri 25. dets. 1952. a. juhendis nr. 21/337 «Seaduse nõude täitmisest süüdistatavate vanuse tuvastamisel alaealiste kriminaalasjade eeluurimisel» märgitakse, et prokuröridel on keelatud süüdistuskokkuvõtete kinnitamine, kui ei ole dokumentaalselt tuvastatud alaealise süüdistatava vanus või teostatud kohtumeditšiiniline ekspertiis. Praktikas seda nõuet alati ei täideta.⁴⁹

Nii oli 450-st alaealisest süüdistatavast 352 vanus tuvastatud dokumentaalselt (pass — 244, sünnitunnistus — 88 ja muud dokumendid — 20), mis moodustab 78% analüüsitavate üldarvust. Siinjuures olgu märgitud, et 450-st oli 14—15 aastasi 74 ehk 16,4% ja 16—17 aastasi 376 ehk 83,6%. Sellest nähtub, et ka nn. passiealiste noorukite vanust on tuvastatud sünnitunnistuse jt. dokumentide (väljavõtte vanemate passist, ärakiri sünniaktist jne.) alusel. Puudusena tuleb märkida ka seda, et neil juhtudel, kui alaealise vanuse kindlakstegemine toimubki vastava dokumendi alusel, ei lisata selle ärakirja toimikusse.⁵⁰ Seda oli tehtud ainult 139 juhul (31%). Selles osas võib esile tõsta Pärnu Linna Prokuratuuri uurijaid, kelle poolt uuritud kriminaalasjades oli 60% süüdistatavate osas vanust tõendava dokumendi ärakiri lisatud toimikusse, Eesti NSV Ülemkohtus arutatud kriminaalasjade osas oli vastav protsent 58, seevastu Tallinna linna Mererajooni Rahvakohtus ainult 8, Tallinna Linna Keskrajooni Rahvakohtus aga 15 (mõlemal juhul teostasid eeluurimist Tallinna Linna Prokuratuuri uurijad). Vastavate dokumentide ärakirjad on vormistatud üldreeglina nõuete kohaselt. Ainult üksikutel juhtudel ei

⁴⁹ Vt. ka A. С. Панкратов. О задачах органов прокуратуры по предупреждению безнадзорности и правонарушении среди несовершеннолетних. — Предупреждение преступности несовершеннолетних. М., 1965, стр. 15.

⁵⁰ Vt. Научно-практический комментарий ..., ст. 392, комм. 2.

ole need kinnitatud (näiteks Heino T. sünnitunnistuse ärakirjal puudub allkiri ja pits⁵¹).

Üldiselt ei ole dokumentaalselt tuvastatud alaealiste töökoloonia kasvandike vanust, kes on kinnipidamiskohas karistuse kandmise ajal uue kuriteo toime pannud. Ainult 7% kõigist juhtudest⁵² on vanus tuvastatud dokumentaalselt ja ka vastava dokumendi ärakirjad (sünnitunnistus) lisatud toimikusse. Teistel juhtudel on võimalik nende vanust kontrollida karistuse aluseks olevast kohtuotsusest, mille ärakirjad on eranditult kõigil juhtudel lisatud toimiku materjalide juurde. Samuti on see üldreeglina märgitud ka koloonia administratsiooni avalduses konkreetse kasvandiku kriminaalvastutusele võtmiseks toimepandud kuriteo eest.

Vanust tõendava dokumendi ärakiri peaks sisalduma juba nende materjalide hulgas, mis on aluseks kriminaalasja algatamise otsustamisel, olles viimase üheks eelduseks.⁵³ Samuti vältiks see ka praktikas esinevaid protsessuaalsete eeskirjade rikkumisi,⁵⁴ kus ühe või teise nõude täitmine on sõltuv alaealise vanusest.

Juriidilises kirjanduses⁵⁵ on rõhutatud iseloomustuse tähtsust süüdistatava isiksust iseloomustava dokumendina. Selle väljanõudmise kohustus on ka otseselt esitatud NSV Liidu Prokuratuuri 1963. a. juhendis «Metoodiline juhend järelevalvest seaduste täitmisel võitluses järelevalvetuse ja kuritegevuse vastu alaealiste seas», kus on öeldud, et igale kriminaalasjale tuleb lisada iseloomustus elu- või töökohast või koolist. Selleks kohustab meie vabariigi prokuratuuri uurijaid ka Eesti NSV aseprokuröri, ühiskondliku korra kaitse ministri asetäitja ja Eesti NSV Ülemkohtu esimehe asetäitja 20. septembri 1965. a. ühine direktiivkiri nr. 150/14-68/47/1725.⁵⁶

⁵¹ Vt. Pärnu Rajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—48/1966. a.

⁵² Vt. Viljandi Rajooni Rahvakohtu kriminaaltoimikud nr. 1—14/1965. a. ja 1—82/1965. a.

⁵³ Vt. Г. М. Миньковский. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. М., 1959, стр. 49. See muidugi ei välista kriminaalasja algatamise võimalust juhul, kui vanuse tõttu puudub kuriteo subjekt. Antud juhul on kriminaalasja algatamise eesmärgiks alaealise poolt kuriteo toimepanemist soodustavate põhjuste ja tingimuste, samuti võimalike kihutajate ja teiste osaliste kindlakstegemine. Vt. ka А. Лиеде. Первые итоги разработки УПК Латвийской ССР. — «Ученые записки», серия XXXIII, юридические науки, Рига, 1958, стр. 136.

⁵⁴ Nii näiteks kuulati 15-aastane Matti L. üle ilma pedagoogi osavõtuta seetõttu, et uurija lähtus tema enda ütlusest vanuse kohta. Hiljem, kui saadi sünnitunnistus, selgus alaealise tegelik vanus, mis ei olnud 16, nagu kinnitas nooruk, vaid 15 a. Vt. Tallinna Linna Mererajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—7/1965. a.

⁵⁵ Vt. Tartu Linna Prokuratuuri kaust nr. 5/1965. a.

⁵⁶ Vt. näiteks М. Г. Коршик и др. Доказательственное значение данных, характеризующих личность обвиняемого. — «Советское государство и право», 1966, № 6, стр. 98; Г. Ф. Горский. Выявление и изучение причин преступности. Воронеж, 1964, стр. 57—58.

Kohtupraktika analüüs näitab, et meie vabariigis ei täideta alati seda nõuet. Nii on 450 alaealise süüdistatava puhul lisatud kooli iseloomustused kriminaalasja materjalide juurde ainult 299 osas, mis moodustab 66%. Siinjuures olgu märgitud, et kuriteo toimepanemise ajal õppis 162 alaealist. Töökoha iseloomustused olid 271 süüdistataval, kusjuures kuriteo toimepanemise ajal töötas 216. Iseloomustus elukohast (seda võib välja nõuda kas majavalitsusest või küla TSN täitevkomiteest) oli analüüsitavates kriminaalasjades ainult ühel juhul, mistõttu selle ka siinkohal esitame:⁵⁷

«Põlva rajooni Prokuratuurile. 22. 06. 65. nr. 215. Võnnu külanõukogus elab noor mees Jaan T., sündinud 1948. a. On lõpetanud Võnnu keskkoolis 7. klassi. Alustas õppimist sama kooli 8. klassis, kuid juba õppeaasta esimesel poolel puudus palju, hakkas saama mitterahuldavaid hindeid ja teisel poolaastal lahkus koolist, kuigi temaga rääkisid õpetajad ja k/n. esimees ja soovitasid tal jätkata õpinguid ja lõpetada 8. kl. Eeldusi selleks oli, kuid Jaan T. kooli tagasi ei tulnud. Koolis iseloomustati teda kui mitte halba poissi, kuid nähtavasti suuremat mõju avaldasid temale naabruses elunevad lapsepõlvesõbrad Harkmanid, kes küll passi järgi on sealt välja registreeritud, kuid tihti viibivad seal vanaisa juures. Võnnu Küla TSN Täitevkomitee esimees (allkiri)».

Nagu eeltoodud iseloomustusest nähtub, ei ole selles kaugeltki ammendatud neid võimalusi, mida võiks anda andmete osas iseloomustus elukohast. Peale õiguserikkuja sidemete võiks see sisaldada veel andmeid perekonna materiaalse olukorra (perekonna koosseis ja liikmete arv, nende vanused, kus õpivad (töötavad), sissetulek jne.), elamistingimuste (elamispinna suurus, tubade arv, teised elanikud antud korteris jms.), üksikute perekonnaliikmete käitumise kohta jne.⁵⁸

On vaja nende õiguserikkujate osas, kes viibivad või on viibinud erikasvatusasutustes või alaealiste töökoloonias, vastavast asutusest välja nõuda ka iseloomustused. Seda on tehtud analüüsitavates asjades 217-st 123 ehk 57%, neist erikooli osas 50-st 23 ehk 46%, erikutsekooli osas 125-st 73 ehk 58% ja alaealiste töökoloonia osas 42-st 27 ehk 64%. Seega 43% alaealistest puudus toimikus vastava erikasvatusasutuse või alaealiste töökoloonia iseloomustus, mistõttu palju väärtuslikke isiksust iseloomustavaid andmeid jäi saamata. Viimastest on eriti olulised need, mis näitavad nooruki käitumist vastavas kasvatusasutuses, tema suhtumist kaasõpilastesse või -kasvandikesse ning õpetajatesse-kasvatajatesse, samuti ka nende suhtumist temasse. Mõnedes iseloomustustes on antud ka negatiivse suhtumise põhjusi:

«... Õpilase psüühikale ja närvisüsteemile mõjus väga negatiivselt uriini mittekinnipidamine, mille tõttu ta oli teistele pidev naerualune. Ka oma käitumisega jättis ta endast veidi kohtlase mulje ning teistele õpilastele pakkus tema ärritamine lõbu. ...».⁵⁹

⁵⁷ Vt. Tartu Rajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—54/1965. a.

⁵⁸ Вt. Н. И. Гуковская. Деятельность следователя и суда по предупреждению преступлений несовершеннолетних. М., 1967, стр. 31.

⁵⁹ Vt. Tallinna Mererajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—7/1965. a.

Esitatud iseloomustuses toodud asjaolud selgitavad osaliselt ka põhjusi, miks Matti L. jooksis korduvalt erikoolist ära.⁶⁰ Uhtlasi kinnitab see vajadust pöörata suuremat tähelepanu õiguse-rikkuja tervislikule seisundile ja eriti närvisüsteemi tegevuse häiretele, mis paljudel juhtudel on negatiivse käitumise põhjusteks.⁶¹

Iseloomustuse väljanõudmine ja selle toimikusse lisamine on asja formaalne külg. Väga palju oleneb aga just sellest, kui sisukad ja mitmekülgsed need iseloomustused on.

Töökohast antud iseloomustuste puudulikkusele on viidatud juba erialases kirjanduses. Toome selle kohta ühe näite:

«Smirnov Viktor, sündinud 1950. a., töötab lukksepana metallide külmtöötlemise tsehhis alates 1964. a. Selle aja jooksul märkusi ei oma».⁶²

Ka analüüsivates kriminaalasjades leiduvad töökoha iseloomustused kinnitavad seda fakti. Näitena olgu toodud järgmine iseloomustus:⁶³

«Kod. T., Jaan Danieli p. on Võnnu kolhoosipere liige. Kolhoosi tööst aga osa võtnud ei ole, hulgub tööta ringi. (allkiri) Võnnu kolh. Kurista osak. juh.».

Iseloomustuse kirjutamisel on mõte ainult siis, kui see ei ole vaid formaalne kohustuse täitmine, vaid kajastab õigesti ja iga-külgselt alaealise isiksust.⁶⁴

Milline tähtsus aga on näiteks Tartu Kolhooside Ehituskontori poolt väljaantud iseloomustustel⁶⁵, mis erinevad üksteisest ainult ankeetandmete poolest?

«Ago L., sündinud 1950. a., töötab Tartu Kolhooside Ehituskontori Elva osakonnas transporditööliseks alates 1. augustist 1967. Oma tööülesandeid täidab ta rahuldavalt. Esineb omavoliliselt töölt puudumisi. Iseloomustus antud esitamiseks Elva Linna Miilitsajaoskonnale».

«Enn K., sündinud 1951. a., töötab Tartu Kolhooside Ehituskontori Elva osakonnas transporditööliseks alates 30. aug. 1967. Oma tööülesandeid täidab rahuldavalt. Esineb omavoliliselt töölt puudumisi. Iseloomustus antud esitamiseks Elva Linna Miilitsajaoskonnale».

Lisaks formaalsele suhtumisele on siin kahtlemata tegemist ka alaealiste psüühiliste omaduste mittetundmisega ja teadmatusega, millised andmed on vajalikud iseloomustuse saajale.

Viimati märgitud asjaolu on arvestanud oma töös ka mõned uurijad, kes ei nõua iseloomustust telefoni teel, nagu seda paha-tihti siiski tehakse, vaid vastava kirjaga, näidates selles ära soo-vitud andmed. Näitena olgu toodud alljärgnev kiri.⁶⁶

«Seoses Gennadi Danieli p. S-i kriminaalvastutusele võtmisega palun tema

⁶⁰ Vt. Tallinna Mererajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—7/1965. a.

⁶¹ Vt. J. Saarma, Instinktid, mõistus, käitumine. — Alaealiste kuri-tegevusest ja selle ärahoidmisest. Tallinn, 1966, lk. 89.

⁶² Н. И. Гукoвская. Указ. соч., стр. 32.

⁶³ Vt. Tartu Rajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—54/1965. a.

⁶⁴ Vt. Inge Unt. Osundatud teos, lk. 113.

⁶⁵ Vt. Tartu Linna Prokuratuuris 1967. a. algatatud kriminaalasi Ago L. ja Enn K. poolt toimepandud varguste kohta.

⁶⁶ Vt. Tallinna Mererajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—9/1967. a.

⁶⁷ Teine eksemplar on vajalik saatmiseks alaealiste töökolooniale või eri-kasvatusasutusele, kuhu alaealine suunatakse.

kohta saata iseloomustus kahes eksemplaris.⁶⁷ Ta töötas teie tehases lukksepana kolmandas tsehhis. Iseloomustuses palun tingimata märkida tema käitumine, suhtumine kaastöölistesse, iseloomuomadused, kas täitis kõik tööülesanded, kas tegeles spordiga, kas sõbrustas tsehhis tütarlaste või naistöölistega (antud juhul on tegemist seksuaalkuriteoga — H. S.), kas õppis töölisnoorte keskkoolis ja kui, siis millises. Vastusega palun mitte viivitada.»

Tööalaste iseloomustuste puhul tuleb sellist praktikat igati toetada. Ainult soovivate andmete hulk peaks olema suurem ja küsimused esitatud süsteemi järgi. Eeskujuks võiks olla N. T. Vedernikovi poolt soovitatud küsimuste loetelu:⁶⁸ 1) kellena töötas iseloomustatav ja mis ajast alates; 2) üldine tööstaaž; 3) suhtumine töösse, kas tõstis kvalifikatsiooni ja hariduslikku taset; 4) kas omas kiitusi ja noomitusi; 5) kas võttis osa kollektiivi ühiskondlikust elust; 6) muud andmed, millel on koostaja arvates tähtsus isiksuse iseloomustamisel, eriti iseloomu kohta (õiglane, ebaõiglane, kinnine, seltsiv, julge, arg, printsiipaalne, mitteprintsiipaalne jne.).

Iseloomustused vanemate töökohalt olid analüüsitavates kriminaalasjades 10 juhul. Siin peitub jälle suur reserv alaealise elu- ja kasvatustingimuste kohta andmete saamiseks, mida uurijad peaksid püüdma maksimaalselt ära kasutada. Selleks on aga vaja tööle rakendada ettevõtete ja asutuste ametiühingu käitise ja kohaliku komitee laste ja noorukite töö komisjonid, kelle üheks põhiülesandeks on abistada töölisi ja teenistujaid laste kasvatamisel, samuti välja selgitada lapsi ja noorukeid, kes katkestasid õpingud koolis, ja aidata neid suunata kutsekoolidesse või tööle, vajaduse korral vastavatesse lasteasutustesse.⁶⁹

Iseloomustuse koostamiseks tuleks kaasa tõmmata ka kommunistlik noorsooühing. Kuigi 450-st alaealisest süüdistatavast kuulus ULKNU-sse 66, olid iseloomustused komsomolialorganisatsioonilt ainult kahe isiku kohta.⁷⁰

Iseloomustuste vormistamine mitte ainult administratsiooni esindaja, vaid ka ühiskondlike organisatsioonide esindajate allkirjadega, kes võtsid osa nende koostamisest ja arutamisest, oleks veel üheks võimaluseks nende objektiivsuse tõstmisel.⁷¹

Vastandina tööalastele iseloomustustele on koolidest saadud iseloomustused suhteliselt küllaltki põhjalikud, kuid ka siin esineb ühekülgust. Nii näiteks esitatakse nendes õiguserikkuja negatiivseid iseloomujooni palju sagedamini kui positiivseid. Tartu kohtupraktika andmetel olid vastavad näitajad: negatiivsed iseloomujooned 67,7% (1967. a. — 73,7%), positiivsed iseloomujooned

⁶⁸ Vt. H. T. Ведерников. Указ. соч., стр. 230.

⁶⁹ Vt. Ametiühingu käitis- ja kohaliku komitee laste ja noorukite töö komisjoni põhimäärus. Kinnitatud Üleliidulise Ametiühingute Kesknoukogu presiidiumi 10. mai 1962. a. otsusega. — Alaealiste ühiskondlik kasvatustöö, kogumik normatiivseid materjale. Tallinn, 1962, lk. 150—151.

⁷⁰ Vt. Tallinna Mererajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—68/1967. a. ja Pärnu Linna Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—9/1967. a.

⁷¹ Vt. И. А. Матусевич. Указ. соч., стр. 15.

— 51% (20,8%). Ka mõningaid teisi nooruki psüühikasse puutuvaid omadusi ja protsesse pole paljudes iseloomustustes üldse näidatud: afektiivse sfääri iseloomustus — 20% (10,4%), domineeriv emotsionaalne seisund — 8,5% (5,2%), huvid — 28,8% (20,8%) jne. Võrdluseks olgu toodud I. Undi kogutud andmed iseloomustuste kohta:⁷² iseloomu osas — 46%, huvid ja võimed — 26,5%, iseärasused tundmuste ja tahte alal — 3,4%.

Peale eespool nimetatud iseloomustuste on vaja toimiku materjalide juurde lisada veel terve rida mitmesuguseid õiendeid. Enamik neist sisaldab kompetentsetelt organitelt saadud andmeid alaealise poolt varem toimepandud õiguserikkumiste ja ülesastumiste kohta. Sellised on: karistatuse õiend, õiend miilitsa lastetoas arveloleku kohta (jaataval) korral väljastab vastav inspektor õiend-iseloomustuse), õiend administratiivkaristuse kohta (näit. miilitsa-osakonnalt, rahvakohtult jt.), õiend alaealiste asjade komisjonilt (otsuse ära kiri juhul, kui alaealise õiguserikkuja küsimust on arutatud komisjonis), kriminaalasja algatamisest või kriminaalvastutusele võtmisest keeldumise määruste ära kirjad (prokuratuurilt, kus vastavad materjalid asuvad, või alaealiste asjade komisjonilt) jne.

Alaealiste erikasvatusasutustes või töökoloonias viibinud või viibivate noorukite toimikusse lisatakse veel kiituste ja karistuste käskkirjade või tabelite ära kirjad.

Kõigi nimetatud dokumentide osas peaks kehtima karistatuse õiendiga analoogiline põhimõte, et need nõutakse välja iga süüdistatava kohta.⁷³ Sellel on oluline tähtsus nii jaataval kui ka eita-val korral. Eelkõige iseloomustab see konkreetset alaealist kas positiivsest või negatiivsest küljest. Samuti on eelnenud kuriteod või administratiivüleastumised tähtsad kuriteo kvalifikatsiooni seisukohalt. Ühtlasi saavad miilitsa lastetoa inspektor ja alaealiste asjade komisjoni liikmed teadlikuks ka nende noorukite käitumisest, kes ei olnud neil varem arvel.

Analüüsitavates kriminaalasjades oli alaealiste asjade komisjoni poolt kohaldatud mõjutamisvahendeid varem toimepandud õiguserikkumiste eest 282 alaealise suhtes (neist suunatud erikooli 50, erikutsekooli 125 ja muid vahendeid kasutatud 107 juhul). Komisjoni otsuste ära kirjad olid aga ainult 85 alaealise osas ehk 30%. Kui sinna lisada veel komisjoni poolt väljastatud õiendid (ka nendes oli mõningatel juhtudel märgitud õiguserikkumise arutamise akt ja kohaldatud mõjutamisvahend) 59 alaealise osas, siis ülejäänute osas saadi vastavad andmed teistest allikatest, sealhulgas ka miilitsa lastetoalt saadud õienditest, viimaseid oli kokku 134 (nende hulgas ka õiend-iseloomustused).

⁷² Vt. Inge Unt. Osundatud teos, lk. 117.

⁷³ Vt. Организация изучения причин преступности и разработки мер ее предупреждения в районе. М., 1966, стр. 190.

Eraldi tuleb veel peatuda klassitunnistuse ära kirjal. See on vajalik alaealiste töökolooniale, kus nooruk kannab kohtuotsusega mõistetud karistust, või alaealiste erikasvatusasutustele, kuhu ta suunatakse kohtuotsuse täitmiseks.⁷⁴ Neid oli välja nõutud 188 süüdistatava osas, mis moodustab 42% vaadeldavate alaealiste üldarvust. Aastate kaupa on olukord selles osas järgmine: 1965. a. — 20 ehk 12,5%, 1966. a. — 78 ehk 50% ja 1967. a. 90 ehk 67%. Kuigi aasta-aastalt on märgata paranemistendentsi, tuleb negatiivsena märkida, et mõned rahvakohtud (näiteks Tartu Rajooni Rahvakohus) ei saada alati klassitunnistuste ära kirju ja iseloomustuste koopiaid alaealise karistuse kandmise kohta edasi, mistõttu need jäävad kasutult seisma kriminaaltoimikusse.⁷⁵

Mis puutub alaealise õiguserikkuja isiksust iseloomustavatesse esemelistesse allikatesse (fotod, raamatud, tööriistad, tema poolt valmistatud esemed, samuti alaealise kodu iseloomustavad esemed jm.), siis võivad nimetatud esemed küll igakord mitte olla seoses kuriteoga, kuid iseloomustavad selle toimepanijat ning on seetõttu samuti kuriteo uurimise seisukohalt tähtsad.⁷⁶ Neid aga kasutavad uurimisorganid alaealiste kuriteoasjades väga harva. Ometi annaks selliste esemete lisamine toimiku materjalide juurde iseloomustava materjalina väärtuslikke objektiivseid andmeid. Esemed, mida ei ole võimalik toimiku materjalide juurde lisada, tuleb fotografeerida ja vaadelda. Ka läbiotsimisel võiks selliselt fikseerida alaealise elamistingimusi (korter või tuba jne.).

Esitame lõpuks veel mõningate isiksust iseloomustavate asjaolude kohta andmed, mis on saadud analüüsitavates kriminaal-asjades kõikidest eespool märgitud kohtupraktikas kasutatud allikatest.⁷⁷

	1965. a.	1966. a.	1967. a.	Keskmine
1. Alaealise kasvatingimused	68,5	68,4	68,8	68,5
2. Perekonna materiaaal-elukondl. tingimused	52	39	44	45
3. Vanemate moraalne pale ja suhtumine laste kasvatamisesse	36	33	33	34
4. Alaealist ümbritsev miljö ja sised	38	29	33	33

Tabelist võib jääda mulje, nagu oleks olukord viimastel aastatel (1966—1967) võrreldes 1965. a. mõnevõrra halvenenud. Tegelikult see nii ei ole. Põhjuseks on asjaolu, et alaealiste süüdistata-

⁷⁴ Vt. lk. 39 viidatud direktiivkiri. Tartu Linna Prokuratuuri kaust nr. 5/1965. a.

⁷⁵ Vt. näiteks Tartu Rajooni Rahvakohtu 1967. a. kriminaaltoimikud nr. 1—59, 1—94 ja 1—100.

⁷⁶ Vt. Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeks. Kommenteeritud väljaanne. Koostaja V. Raudsalu. Tallinn, 1965, § 47 komm. 1.

⁷⁷ Vaadeldavate alaealiste arv oli aastate kaupa järgmine: 1965. a. — 160, 1966. a. — 155, 1967. a. — 135.

tavate osa, kelle kuriteoasja arutati Eesti NSV Ülemkohtus, on kahel viimasel aastal langenud (1965. a. — 25, 1966. a. — 6, 1967. a. — 7), kusjuures Ülemkohtu keskmised näitajad ületavad märgatavalt üldise keskmise: alaealise kasvutingimuste osas — 84% (68,5), materiaal-elukondlikud tingimused — 63% (45), vanemate moraalne pale ja suhtumine laste kasvatamisse — 42% (34) ning alaealist ümbritsev miljöo — 40% (33).

Sellest nähtub, et uurides raskemaid kuritegusid, mida arutab Ülemkohus, pööravad uurijad ka isiksuse väljaselgitamisele suuremat tähelepanu.

Siinkohal on veel huvitav märkida, et vastavad näitajad on tunduvalt madalamad noorukite osas, kes panid kuriteo toime alaealiste töökoloonias karistuse kandmise ajal (1. — 31%, 2. — 4%, 3. — 0% ja 4. — 1%).

Alaealise õiguserikkuja isiksust iseloomustavad andmed tuleb õigeaegselt välja selgitada. Oleneb sellest ju nende kasutamise võimalus uurijal mitmesuguste protsessuaalsete küsimuste otsustamisel. Tähtsamana tuleb nende hulgast nimetada alaealise kriminaalvastutusele võtmise otsustamist. Kui kuriteo subjekt on teada, siis sõltub sellest paljudel juhtudel ka kriminaalasja algatamine. Viimase puhul ei ole õige lähtuda ainult toimepandud kuriteost. Selle ühiskonnaohtlikkus sõltub alaealise subjekti puhul sageli juhuslikest asjaoludest. Samuti ei saa aluseks võtta ainult kurjategija vanust ja seda, kas toimepandud kuritegu on tal esmakordne või mitte.⁷⁸ Nii võib ka 14-aastane nooruk varem olla toime pannud ühiskonnaohtlikke tegusid, mis ainult tema vanuse tõttu ei moodusta kuritegu. Sellele mitteküllaldane reageerimine aga tekitab temas karistamatusetunde. Kriminaalasja algatamise otsustamiseks tuleb selgitada, miks konkreetne alaealine pani toime kuriteo ning mis on vaja ette võtta tema ümberkasvatamiseks ja parandamiseks. Nendele küsimustele õige vastuse leidmine eeldab enamikul juhtudel erialaseid teadmisi alaealiste psühholoogia ja pedagoogika valdkonnas, seetõttu on tingimata vajalik vastava eriala spetsialistide osavõtt. Nimetatud spetsialistide ülesandeks on pedagoogiliste ja psühholoogiliste arvamuste andmine kuriteo põhjuste ja õiguserikkuja suhtes vajalike mõjutamisvahendite kohta.⁷⁹ Selline arvamus peab olema põhjendatud ja tuginema alaealise kohta kogutud iseloomustava materjali ja arvamuse andja poolt alaealise suhtes teostatud uurimise tulemusena saadud andmete hindamisele nende kogumise.

Kriminaalasja algatamise otsustamine on piiratud protsessuaalse tähtjaga (maksimaalselt 10 päeva), mis nõuab vastavate andmete kogumist väga operatiivselt. Siin saavad prokuratuuri-töötajatele osutada suurt abi miilitsa piirkonnavolinikud, lastetoa

⁷⁸ Vt. Н. И. Гуковская. Указ. соч., стр. 39.

inspektorid ja alaealiste asjade komisjonide töötajad. Samuti tuleb kasutada selleks üldsuse abi.⁸⁰ Kuigi KrPK §-s 107 lg. 1 räägitakse üldsuse kasutamisest süüdistatava isiksust iseloomustavate andmete kogumiseks eeluurimisel, võimaldab «Ajutine põhimäärus prokuröri ühiskondlike abide õigustest ja kohustustest»⁸¹ uurija abistamise kõrval (materjalide kogumisel, võimalike tunnistajate kindlakstegemisel ja teiste tõendite hankimisel) ka kontrollida materjale, kogudes selleks vajalikke andmeid, ja nõuda seletusi.

Eeltoodust järeldub, et seadus ei tee takistusi prokuröri ühiskondlike abide kasutamiseks isiksust iseloomustavate andmete kogumiseks kohtueelsel uurimisel nii kriminaalasja algatamise staadiumis kui ka eeluurimisel. Kasutades selleks pedagooge, üliõpilasi jt.,⁸² kellel on teadmisi pedagoogika ja alaealiste psühholoogia alal, avanevad kõik võimalused õiguserikkuja isiksuse õigeaegseks väljaselgitamiseks ning koos sellega tema kriminaalvastutusele võtmise otsustamiseks täieliku, igakülgse ja objektiivse materjali alusel.

4. Isiksuse kohta kogutud andmete kasutamine süüdistuskokkuvõttes

Kriminaalprotsessi osa ei piirdu ainult alaealise õiguserikkuja isiksust iseloomustavate andmete väljaselgitamisega kohtueelsel uurimisel. Tuleb täielikult nõustuda M. G. Koršiku ja S. S. Stepitševi seisukohaga, kes kirjutavad: «Uurija ülesanne ei seisne mitte ainult selles, et eeluurimise käigus kasutada maksimaalselt süüdistatava isiksust iseloomustavaid andmeid kriminaalasja tehiolude igakülgse, täieliku ja objektiivse uurimise huvides, vaid ka selles, et kergendada nende andmete kasutamist riiklikul süüdistajal, kaitsjal ja kohtul».⁸³

Selleks on aga vaja kajastada süüdistuskokkuvõttes peale kuriteo sündmusse puutuvate asjaolude ka iga süüdistatava isiksust iseloomustavaid asjaolusid.⁸⁴ Esitatud nõue on fikseeritud kriminaalprotsessi seadusandluses (KrPK § 174 lg. 3). Viimati märgitud paragrahvi säte sisaldab ka nende andmete loetelu: vanus, haridus, tööala, perekonnaseis, varasem karistatus, ühis-

⁷⁹ Vt. I. Rebane. Osundatud teos, lk. 158.

⁸⁰ Selle kohta vaata üksikasjalisemalt Н. И. Гукoвская. Указ. соч., стр. 34–39.

⁸¹ Nimetatud põhimäärus on kinnitatud Eesti NSV Prokuratuuri Kolleegiumi 25. oktoobri 1962. a. otsusega.

⁸² Olemasolevatel andmetel on seda tehtud Tartu ja Tallinna Linna Prokuratuurides.

⁸³ М. Г. Коршик, С. С. Степичев. Изучение личности обвиняемого. М., 1961, стр. 42.

⁸⁴ Vt. samas, lk. 43.

konnale kasulikust tööst osavõtt, süüdistatava vastutust raskendavad ja kergendavad asjaolud.

Eeltoodud andmete esitamise nõue on üldine ja kehtiv nii täiskui ka alaealiste süüdistatavate suhtes. Arvesse võttes tõendamiseseme spetsiifikat alaealiste kuriteoasjades, tuleks siiski teha nendes andmetes mõningaid korrektiive.

Alaealise süüdistatava vanus peab olema tuvastatud kuupäevalise täpsusega ja seda on vaja kajastada ka süüdistuskokkuvõttes. Samuti on soovitatav viidata dokumendile, mille alusel vanus tuvastati. See distsiplineeriks uurijaid ja vältiks vastava protsessuaalse nõude mittetäitmist. Meie poolt analüüsitud kriminaalasjades on uurijad seda ka üksikutel juhtudel praktiseerinud, märkides passiandmed süüdistuskokkuvõtte kirjeldavas osas.⁸⁵

Mis puutub küsimusse «perekonnaseis», siis ei ole vajadust fikseerida seda süüdistuskokkuvõttes sõnaga «vallaline», nagu praktikas siiski tehakse. Otstarbekohasem oleks märkida, kas alaealine elab koos vanematega või mitte. Samuti oleks õigem «parteitu» asemel märkida «ÜLKNÜ-sse ei kuulu või ÜLKNÜ liige. Jaataval korral tuleks kindlasti märkida ka tema vastuvõtmise (väljaheitmise) aeg (aasta ja kuu). «Karistuse» osas tuleks näidata peale otsuse teinud kohtu nimetuse, otsuse kuupäeva, kuriteo kvalifikatsiooni, karistuse liigi ja määra veel, milal ja millega seoses alaealine vabastati karistuse kandmisest. Süüdistuskokkuvõtte kirjeldavas osas on samuti vaja näidata süüdistatava elukoht või asukoht (juhul kui ta viibib kinnipidamiskohas või kannab karistust).

Kõik eespool märgitud andmed tuleb fikseerida süüdistuskokkuvõtte kirjeldava osa alguses, mille kohta toome näite praktikast.⁸⁶

«T. Rein Eliase p., sünd. 1. jaan. 1950 Eesti NSV Türi linnas, töölisperekonnast, eestlane, NSV Liidu kodanik, haridus 7 klassi, erialalt auto-remondilukksepp, vallaline, parteitu, varem kohtu poolt karistamata, mittesõjaväekohuslane, pass XIV — nr. 597607 v. a. 27. jaanuaril 1966 Tartu LMO Elva jsk. poolt, töök. Elva Metsamajand, ehitustööline, elukoht Tartu rajoon Elva linn Nõlvaku tn. 10».

Esitatud näide sisaldab aga ka juba eespool nimetatud puudusi, mistõttu toome veel ühe, mida võiks koos mõningate täiendustega soovitada eeskujuna.⁸⁷

Süüdistuskokkuvõtte kirjeldavas osas tuleb esitada veel andmed süüdistatava vastutust raskendavate ja kergendavate asja-

⁸⁵ Vt. näiteks Viljandi Rajooni Rahvakohtu 1967. a. kriminaaltoimikud nr. 1—41, 1—68 ja 1—135.

⁸⁶ Vt. Viljandi Rajooni Rahvakohtu kriminaaltoimik nr. 1—153/1967. a. H. И. Гук овская. Указ. соч., стр. 41.

⁸⁷ «Tšibissovi, Sergei Ivani p., sündinud 17. mail 1950 Gorki oblasti Bogorodski linnas, elab koos vanematega Gorki linnas Lenini t. 6-18, venelane, ÜLKNÜ liige, lõpetas keskkooli 6 klassi ja Ehituskooli nr. 8, töötab puusepana trammipargis; varem karistamata, pisivarguste tõttu arvel miilitsa lastetoas, tema käitumist arutati alaealiste asjade komisjonis, kelle otsusega ta anti trammipargi kollektiivi käendusele...».

olude kohta. Analüüsitavates kriminaalasjades on seda tehtud ainult 118-l juhul 450-st, ehk 26%. Siinjuures on vastav protsent erinevates prokuratuurides uuritud kriminaalasjades vägagi kõikuv. Nii näiteks on see Viljandi Rajooni Prokuratuuri uurijate koostatud süüdistuskokkuvõtetes — 89, Tallinna Linna Prokuratuuri vastav näitaja on aga alla ühe protsendi.

Kuid kõigi ülaltoodud andmetega ei ole leidnud veel süüdistuskokkuvõttes täielikku kajastamist tõendamiseseme erisused alaealise süüdistatava isiksuse osas. Seetõttu on vaja peale KrPK §-s 174 esitatud üldiste nõuete täpsustamist, mida juba eespool tegime, kajastada süüdistuskokkuvõtte kirjeldavas osas veel: alaealise õiguserikkuja kasvatus- ja elutingimusi iseloomustavaid asjaolusid; andmeid alaealise arengutaseme, tema õpingute (töö), ühiskondlikust elust osavõtu ja moraalse palge kohta; kontrolli tulemusi versiooni kohta kihutajatest ja kuriteo toimepanemiseks tingimusi loonud isikutest; andmeid õiguserikkuja tervislikust seisundist; andmeid tema poolt varem toimepandud õiguserikkumistest ja nende eest kohaldatud ühiskondliku mõjutamise vahenditest; andmeid alaealise käitumisest pärast kuriteo toimepanemist. Nimetatud andmed tuleb esitada süüdistuskokkuvõttes nii, et selle lugemisel on võimalik otsustada, kas toimepandu väljendab alaealise süüdistatava isiksuse arengu põhitendentsi või on see juhuslikkus. Samuti ka seda, kas on võimalik elutingimusi muutmata kindlustada tema õige areng.⁸⁸ Vastused viimati märgitud küsimustele on aga üheks põhiliseks eelduseks alaealise suhtes õige karistuse või ühiskondliku mõjutamise vahendi valikul.

Rõhuvas enamuses analüüsitavatest kriminaalasjadest viidatakse süüdistuskokkuvõttes veel süüdistatava iseloomustusele või esitatakse neis sisalduvaid andmeid. Seda on tehtud 65% kõigist kriminaalasjadest (esitatud 50% ja viidatud 15%). Ka selles osas on prokuratuuride vahel suuri erinevusi. Näiteks Tallinna Linna Prokuratuur — 8,2%, Pärnu Linna Prokuratuur — 100% (!), Viljandi Rajooni Prokuratuur — 90%.

Seoses eeltooduga ei ole otstarbekohane esitada iseloomustustest võetud andmeid eraldi, vaid seda tuleb teha süstematiseeritult, paigutades need vastavasse andmete gruppi.

Kõigi ülalnimetatud alaealise süüdistatava isiksust iseloomustavate andmete olemasolu süüdistuskokkuvõttes soodustab vastavate andmete edukamat kasutamist kohtuistungil. Samuti aitab see kaasa süüdimõistetu isiksuse täielikumale valgustamisele kohtuotsuses, millel on omakorda suur tähtsus nende organite töös, kellele tehakse ülesandeks tema ümberkasvatamine ja parandamine.⁸⁹

⁸⁸ Vt. Г. М. Миньковский. Указ. соч., стр. 155—157.

⁸⁹ Vt. М. Г. Коршик, С. С. Степичев. Указ. соч., стр. 44. М. Е. Токарева. К вопросу изучения причин рецидивной преступности несовершеннолетних. — Организация работы в воспитательном учреждении для несовершеннолетних правонарушителей и предупреждение рецидива. Рига, 1966, стр. 113—114.

Kokkuvõtteks võib analüüsitava kriminaalasjade põhjal öelda, et uurimisorganite praktikas ei toimu alaealise õiguserikkuja isiksuse väljaselgitamine sihipäraselt, vaid kannab mõnikord isegi juhuslikku ja formaalset iseloomu. See väljendub eelkõige olemasolevate, alaealise õiguserikkuja isiksust iseloomustavate andmete allikate kunstlikus piiramises ja nende mitteammendavas kasutamises. Selle põhjustena tuleb nimetada uurijate mitteküllaldasiteadmisi pedagoogika ja alaealiste psühholoogia valdkonnas, samuti vastavate erisätete puudumist KrPK-s alaealise süüdistatava isiksuse väljaselgitamisel.

Olukorra parandamiseks on vaja:

1) täiendada KrPK-d vastavate erisätetega tõendamiseseme täpsustamiseks alaealise süüdistatava isiksust iseloomustavate andmete osas ja nende andmete kajastamiseks süüdistuskokkuvõttes;

2) tõmmata alaealise õiguserikkuja isiksuse väljaselgitamisele kaasa pedagooge ja psühholooge, kasutades neid prokuröri ühiskondlike abidena isiksust iseloomustavate andmete kogumiseks ja spetsialistidena pedagoogiliste ja psühholoogiliste arvamuste saamiseks.

О РОЛИ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА В ИЗУЧЕНИИ ЛИЧНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО ПРАВОНАРУШИТЕЛЯ

Аспирант Х. Б. Саарсоо

Резюме

Изучение личности несовершеннолетнего правонарушителя в уголовном процессе играет важную роль в правильном решении многих вопросов криминологического, уголовноправового, уголовно-процессуального и криминалистического характера. Одним из важнейших вопросов является то, что изучение личности несовершеннолетнего правонарушителя поможет найти наиболее эффективные методы воспитательного воздействия в отношении правонарушителя.

В статье рассматривается роль уголовного процесса в изучении личности несовершеннолетнего правонарушителя. С этой целью автор анализирует понятие личности и некоторые вопросы о целях, о пределах и объеме изучения личности, а также рассматривает методы выяснений данных о личности.

Автор приходит к выводу, что в предмет доказывания по делу входят обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого, которые выясняются при помощи судебных доказательств.

В работе показывается, как данные, полученные в результате изучения личности несовершеннолетнего обвиняемого, могут быть использованы в обвинительном заключении для облегчения пользования этими данными в суде.

В работе анализируется практика изучения личности несовершеннолетнего правонарушителя на основе трехсот уголовных дел, рассмотренных в народных судах и Верховном суде Эстонской ССР. Представлены данные о выяснении личности 450 несовершеннолетних преступников, привлеченных к уголовной ответственности.

Автор критически анализирует основные ошибки, встречающиеся в следственной практике.

На основе анализа судебной практики автор дает рекомендации, направленные на более эффективное изучение личности несовершеннолетнего правонарушителя и вносит свои предложения для усовершенствования УПК Эстонской ССР.

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Доктор юридических наук И. А. Ребане

Кафедра уголовного права и процесса

1.

Большое значение в учебном процессе юридических вузов имеет самостоятельная работа студентов. Очевидно наиболее распространенной ее формой является самостоятельная работа над литературными источниками.

Самостоятельную работу студентов над литературными источниками, бесспорно, надо всячески поощрять. Вместе с тем должна быть внесена полная ясность в то, какие результаты могут быть достигнуты при ее помощи и является ли она единственной и достаточной формой самостоятельной работы студентов.

Иногда самостоятельную работу студентов над литературными источниками понимают как самостоятельное изучение ими учебной литературы. На заочных отделениях это одна из основных форм учебного процесса.

Опыт, однако, показывает, что при подготовке к экзаменам и зачетам только по учебникам учебный материал подавляющим большинством студентов не усваивается, а просто выучивается. Это объясняется тем, что студенты при такой подготовке, как правило, относятся к учебному материалу пассивно. Они еще не умеют отличать существенное от несущественного. Их знания еще не позволяют им в полной мере уяснить себе действительное содержание и подлинный смысл тех или иных формулировок и положений. Самостоятельно им еще не под силу глубокое осмысление всего обширного учебного материала. В результате этого получается, что самостоятельная работа студентов над учебниками не вызывает их творческой активности, хотя в этом именно и заключается смысл самостоятельной работы студентов.

Во избежание этих недостатков самостоятельная работа студентов над учебниками, как правило, сочетается с чтением

лекций, консультациями и другими формами учебного процесса. Студентам-заочникам рассылаются соответствующие методические письма. Такое сочетание различных форм учебного процесса, бесспорно, необходимо. Одной только самостоятельной работой студентов над учебниками не может быть обеспечено усвоение ими учебного материала.

Иногда рекомендуется студентам при подготовке к экзаменам и зачетам наряду с изучением учебников обращаться и к другим литературным источникам: к монографиям, журнальным статьям и т. д. К сожалению, эти рекомендации студентами нередко не выполняются. При перегруженности студентов выполнение их на самом деле трудно.

Тем не менее было бы неверно отказаться от работы студентов над литературными источниками как одной из форм их самостоятельной работы. Самостоятельная работа студентов над литературными источниками необходима не только при подготовке к экзаменам и зачетам, но и при других формах учебного процесса, требующих самостоятельной работы студентов. К таким формам учебного процесса относится, в частности, выполнение контрольных, спецсеминарских, курсовых и дипломных работ. Следует лишь иметь в виду, что работа студентов над литературными источниками, подобно всему учебному процессу, нуждается в целеустремленном руководстве со стороны преподавателей. Если такое руководство отсутствует, то налицо опасность, что студент утонет при чтении литературы во второстепенных вопросах или станет заниматься проблемами, для решения которых рекомендуемая литература явно недостаточна. Разумеется, что при руководстве самостоятельной работой студентов над литературой должны учитываться их индивидуальные способности и степень подготовленности.

Все это очевидно представляется бесспорным опытным преподавателю и не нуждается в пространной аргументации. Более важно отметить, что при поощрении самостоятельной работы студентов над литературой нередко упускается из виду цель этой работы.

Если рассуждают так, что книга — источник знаний, самостоятельная работа студентов над книгой вооружает их знаниями, а в процессе этой работы они приобретают необходимый опыт и навыки самостоятельной работы, то это, конечно, правильно. Тем не менее такие рассуждения не могут быть признаны исчерпывающими. Целью самостоятельной работы студентов является поднятие их творческой активности, поддержание их поисков новых решений, стремления обогатить теорию и совершенствовать практику. Вот эту активность студентов надо не только будить, но и развивать в процессе их самостоятельной работы. Самостоятельная работа над литературой — лишь первый шаг по этому пути. Такая работа

непрерывно должна сочетаться с другими формами самостоятельной работы студентов. При этом должен быть соблюден ряд педагогических требований.

Если сказанное упускается из виду, то нередко получается, что результатом их самостоятельной работы над литературными источниками, например, при выполнении спецсеминарских, курсовых или дипломных работ оказываются компиляции взглядов других авторов, а подчас просто систематизированные пересказы точек зрения, высказанных по данному вопросу в литературе. В таких работах не чувствуется ни творческой искры, ни смелости ставить и решать актуальные вопросы. Практический полезный результат таких работ ничтожен.

Опыт академической работы свидетельствует о том, что весьма часто курсовые и даже дипломные работы, не говоря о контрольных, страдают этим недостатком. По сути дела они нередко представляют собой конспект соответствующей главы учебника или лекций, дополненный некоторыми ссылками на литературу с приведением высказанных там точек зрения.

Было бы неправильно винить в этом только студентов. Ответственность за такое положение лежит прежде всего на преподавателях. Вот, например, темы курсовых работ по общей части советского уголовного права для студентов ВИЮЗИ на 1965/66 учебный год: «Понятие преступления по советскому уголовному праву», «Ответственность за покушение на преступление по советскому уголовному праву», «Признание лица особо опасным рецидивистом» и «Назначение наказания по советскому уголовному праву».¹ Совершенно очевидно, что каждая из этих тем требует монографической разработки. Требовать от студентов рассмотрения таких тем в рамках курсовой работы, значит ориентировать их на несерьезное, поверхностное отношение к науке.

Еще хуже обстоит дело тогда, когда задания для выполнения контрольных работ студентами-заочниками сводятся к изложению таких сложных, обширных теоретических вопросов, как, например, «Обратная сила уголовного закона», «Превышение пределов необходимой обороны» и т. д. Контрольные работы должны состоять в решении уголовно-правовых казусов и ответах на конкретные контрольные вопросы.

На кафедре уголовного права и процесса Тартуского государственного университета (ТГУ) сложился следующий порядок выполнения контрольных работ. Студентам предварительно рассылается ряд казусов и контрольных вопросов, сформулированных так, что ни в литературе, ни в законе нельзя найти

¹ См.: Задания для выполнения курсовых и контрольных работ. ВИЮЗИ, М., 1965, стр. 45—50.

готового ответа на них. К написанию контрольных работ студенты готовятся дома до учебно-экзаменационной сессии. Выполнение же контрольных работ происходит в период учебно-экзаменационной сессии в аудитории одновременно всеми студентами, причем преподаватель выбирает один из казусов для решения и один из контрольных вопросов для ответа. После сдачи работ преподаватель совместно со студентами тщательно анализирует их.

Вот пример одного такого контрольного вопроса: «В каких случаях суд вправе при замене неотбытой части наказания более мягким видом наказания (ст. 55 УК Эстонской ССР) устанавливать порядок наблюдения за осужденным и проведения с ним воспитательной работы». Ответ: «В случае замены неотбытой части наказания исправительными работами». Как известно, ст. 55, ч. 3, УК Эстонской ССР предусматривает установление порядка наблюдения и проведения воспитательной работы только в отношении условно-досрочно освобожденных. Вместе с тем ст. 26, ч. 4, УК Эстонской ССР допускает установление такого порядка и в отношении лиц, отбывающих наказание в виде исправительных работ.

Что касается спецсеминарских, курсовых и дипломных работ, то они для того, чтобы будить творческую мысль студентов, должны также содержать конкретное, сформулированное точно, более или менее узкое, посильное для студентов задание. При этом само задание должно иметь такие аспекты, которые требуют углубления в теоретические проблемы и вместе с тем позволяют прийти к научным обобщениям, представляющим также практический интерес.

По сути дела такой подход к данному вопросу не новый. Подняться к вершинам науки можно только шаг за шагом. И не случайно, что еще в дореволюционных вузах молодые ученые начинали академическую работу в качестве приват-доцентов с преподавания более или менее узких, специальных предметов (или проведения семинарских занятий по таким предметам). И сейчас вряд ли правильно доверять молодым ученым чтение общих лекционных курсов.

Следует обратить внимание и на то, чтобы разработка тем спецсеминарских, курсовых и дипломных работ, которая начинается с обстоятельного изучения относящейся к данному вопросу литературы, представлялась бы и для студента как творческая научная работа, выполняемая им более или менее самостоятельно. С этой точки зрения большое значение имеет новизна, неразработанность темы, отсутствие научных выводов по данному, хотя бы узкому, конкретному вопросу.

Новизну темы нельзя понимать только в смысле отсутствия вообще суждений по этому вопросу в литературе. Неразработанными следует признать и такие темы, по которым в литера-

туре высказаны только самые общие, исходные суждения, а также темы, некоторые аспекты которых не разработаны. Так, например, если в литературе можно найти обстоятельный анализ состава какого-либо преступления, но подробно не исследован вопрос об идеальной совокупности этого преступления либо вопрос о разграничении состава этого преступления от составов смежных преступлений, то такие специальные вопросы следует отнести к новым, неразработанным темам. Неразработанным следует признать и вопрос о смягчающих и отягчающих обстоятельствах при совершении тех или иных преступлений, а также в целом о назначении наказания за какое-либо преступление, если эти вопросы в литературе специально не рассмотрены. Практическое значение подобных тем не вызывает сомнений. Но, бесспорно, такие темы представляют и теоретический интерес, поскольку в результате их разработки проверяются, а подчас уточняются некоторые положения общей части советского уголовного права.

Новизна присуща всем темам, в основе разработки которых лежит конкретный материал, собранный самим студентом в ходе изучения практики судебно-следственных органов, а также в процессе криминологического или конкретно-социологического исследования определенных объектов. Уже сам процесс собирания такого материала требует от студента творческого подхода к теме, тщательного анализа изучаемых конкретных явлений и глубокого осмысления общественной практики. При этом студент хорошо понимает, что конкретные, изучаемые им явления стали предметом научной разработки в первые. Вместе с тем студент сознает практическую пользу своей работы. Дело не только и не столько в том, что он на основе конкретного материала проверяет правильность общетеоретических, высказанных в литературе положений, и исследует формы конкретного проявления общих закономерностей развития советского общества. Гораздо более важное значение имеет то обстоятельство, что студент самостоятельно формулирует свои выводы, раскрывающие те или иные недостатки в практике судебно-следственных или иных органов, и вместе с тем вносит свои предложения, направленные на устранение этих недостатков.

Особое внимание должно быть обращено на комплексное изучение конкретных объектов и рассмотрение студенческих работ в качестве составной части научно-исследовательской работы кафедры. Лишь тогда, когда студент сознает, что он участвует в разработке важной, актуальной, крупной научной проблемы, выполнение даже отдельных, более или менее узких поручений по разработке этой проблемы представляет для него интерес. Такой характер носят, например, анкетирование отдельных граждан в порядке выполнения контрольных

работ, обследование формирования личности преступника в порядке выполнения курсовых работ или же изучение в порядке выполнения спецсеминарских работ причин конкретных преступлений и обстоятельств, способствующих их совершению. Разумеется, собранный студентами и предварительно обработанный ими первичный материал подлежит на кафедре дальнейшему обобщению и анализу. При этом, однако, должно быть соблюдено важнейшее педагогическое требование: результаты исследований, в которых так или иначе участвовали студенты, должны быть доведены до сведения самих студентов. Это стимулирует их творческую активность, ибо это лучший способ показать на конкретном примере практическую пользу научной работы студентов.

Было бы, однако, недопустимо свести всю самостоятельную работу студентов на кафедре уголовного права и процесса к участию их в проведении криминологических исследований. Важно отметить, что самостоятельная работа студентов не может ограничиться их самостоятельной работой над литературными источниками, а должна проводиться и в более активных формах. Участие студентов в криминологических исследованиях не единственная такая форма. Выше уже говорилось о непосредственном изучении студентами судебной практики. Творческая активность студентов в ходе их самостоятельной работы может быть поддержана и другим путем (например, избрание студента председательствующим на спецсеминарских занятиях при обязательном условии, что преподаватель подводит итоги обсуждению работ студентов; ознакомление студентов с конкретным судебным делом, присутствие их затем до стадии судебных прений на судебном процессе по этому делу с тем, чтобы судебные прения состоялись в аудитории и приговор выносился самими студентами и т. д.). Следует лишь отметить, что целью непосредственного изучения студентами судебной практики по судебным делам, а также посредством их присутствия на судебных заседаниях является не столько собирание иллюстрирующего материала, сколько критический анализ и творческое обобщение этой практики.

Вместе с тем бесспорно и другое: привлечение студентов к участию в криминологических исследованиях, проводимых на кафедрах уголовного права и процесса, совершенно необходимо. По крайней мере раз или два каждый студент должен участвовать в проведении таких исследований. Это, несомненно, содействует максимальной мобилизации их творческой активности.

Участие студентов в проведении криминологических исследований обладает такими преимуществами с точки зрения воспитания их творческой активности, которые не присущи ни одной другой форме их самостоятельной работы.

К участию в проведении криминологических исследований могут быть привлечены все без исключения студенты, даже те из них, которые не обнаруживают склонности к научной работе. Действительно, отдельные задания, даваемые студентам в процессе проведения этих исследований, по сути дела бесчисленны и выполнение их не требует особых способностей (например, анкетирование, опросы, интервью, регистрация, первичные наблюдения и т. д.). В зависимости от объема задания студенты могут участвовать в проведении криминологических исследований при самых различных формах учебного процесса (на уровне контрольных, курсовых, спецсеминарских и дипломных работ).

Участие студентов в проведении криминологических исследований как форма их активной самостоятельной работы ориентирует их на то, что научно-исследовательская работа должна основываться на изучении живой действительности и привести не к умозрительным выводам, вытекающим только из разбора суждений различных авторов, а к практическим результатам в борьбе с преступностью.

Ниже в порядке обмена опытом приводятся некоторые темы дипломных работ студентов на 1967/68 учебный год по кафедре уголовного права и процесса ТГУ: разграничение форм хищения государственного и общественного имущества (по данным судебной практики); криминологическое исследование эффективности судебных заседаний по уголовным делам народного суда Н-ского района (города). Эта тема разрабатывается в рамках комплексного исследования, проводимого проблемной лабораторией по криминологии ТГУ; практика административного надзора по данным Н-ского района (города); подготовка проекта УК Эстонской ССР (исторический обзор по архивным материалам); свободная тема, выбираемая студентом по согласованию с преподавателем-научным руководителем.

2.

Весной 1965 г. при юридическом факультете ТГУ на общественных началах была создана проблемная лаборатория по криминологии, которая осенью 1966 г. была преобразована в штатную проблемную лабораторию. Однако, еще до создания проблемной лаборатории в 1965 г. на юридическом факультете ТГУ проводились криминологические исследования в течение ряда лет. К проведению этих исследований широко привлекались студенты.

В рамках настоящей статьи нет ни возможности, ни необходимости подробно останавливаться на работе лаборатории. Отметим лишь, что создание проблемных лабораторий по криминологии при юридических факультетах открывает широкие

возможности для привлечения студентов к участию в проведении криминологических исследований.

В 1967 г. проблемной лабораторией по криминологии ТГУ проводилось исследование двух промышленных предприятий гор. Тарту по весьма широкой программе с целью выявления сильных и слабых сторон всего состояния правоохраны на этих предприятиях². Студенты принимали активное участие в проведении этого исследования. На уровне дипломных работ одним из студентов исследовалось состояние алкоголизма на этих предприятиях, а другим — работа товарищеских судов. Темой ряда курсовых работ было индивидуальное изучение лиц, совершивших преступления. В других курсовых работах рассматривалась дисциплинарная практика на этих предприятиях, изучалось состояние кадров (их состав, причины текучести и т. д.) и разрабатывались некоторые другие вопросы. Одна из спецсеминарских работ была подготовлена по материалам интервью (автор этой работы — студент-заочник, штатный работник горкома) руководителей обследуемых предприятий и ответственных деятелей их общественных организаций и т. д. Все эти работы были использованы лабораторией при окончательном обобщении материалов исследования и выработке рекомендаций по улучшению правоохранительной деятельности на указанных предприятиях. Эти рекомендации были внесены в горком партии. Они обсуждались также на активе обследованных предприятий.

В настоящее время проблемной лабораторией по криминологии ТГУ разрабатываются программа и методика изучения Эффективности судебных заседаний по уголовным делам в народных судах республики. Предметом исследования будет деятельность не только самого суда, но также всех участников процесса, причем будет изучаться воздействие, оказываемое судебным заседанием как на подсудимого, так и на граждан, присутствующих в зале судебного заседания. К проведению этого комплексного исследования также будут привлекаться студенты.

Наиболее положительные результаты получены нами в случаях привлечения студентов к изучению следующих вопросов: причины конкретных преступлений и обстоятельств, способствующие их совершению; личность преступника; эффективность уголовных наказаний; роль правосознания граждан в борьбе с преступностью. Причины конкретных преступлений и обстоятельства, способствующие их совершению, изучаются студентами многих других юридических вузов. Поэтому в на-

² Более подробно о программе и методике этого исследования см. «Советское право», издание Юридической комиссии при Совете Министров Эстонской ССР, 1967, № 1, стр. 25—26.

стоящей статье можно и не касаться этого вопроса. О привлечении студентов юридического факультета к исследованию других вышеуказанных вопросов, однако, хочется сообщить следующее.

Изучение личности конкретного преступника проводится студентами юридического факультета ТГУ уже в течение 6—7 лет. Вначале студенты на эту тему писали спецсеминарские, а затем курсовые работы. По мере накопления опыта и совершенствования методики изучения личности преступника эти работы стали выполняться на уровне дипломных работ. В большинстве случаев изучалась личность осужденных за преступления против социалистического имущества или личного имущества граждан.

Согласно программе исследований каждым студентом изучается личность только одного преступника, причем особое внимание уделяется условиям формирования личности. Под этим углом зрения предметом изучения является весь жизненный путь человека. Вместе с тем изучается процесс формирования антиобщественной установки и преступного умысла, а также наличие внешних поводов к совершению преступления и обстоятельств, способствующих достижению преступного результата.

Необходимость всестороннего, обстоятельного изучения личности конкретного преступника обусловлена тем, что на достигнутом уровне развития советской криминологии выработанные ею общие положения, относящиеся к личности преступника, требуют углубления и проверки на конкретном фактическом материале, чтобы можно было сформулировать точные, бесспорные выводы по этому вопросу.

При изучении личности конкретного преступника метод анкетирования недостаточен. Методика изучения личности преступника не ограничивается и беседами с преступником по заранее выработанному плану, хотя такие беседы необходимы. Тут нужны и личные наблюдения, и беседы с членами семьи преступника, а также с другими, близкими к нему лицами. К данным, получаемым от самого преступника, студент должен относиться критически и проверять их. В процессе изучения личности преступника он устанавливает контакты и с представителями администрации и общественных организаций последнего и прежних мест его работы, с милицией, домоуправлением, а по возможности и с товарищами по школе, бывшими учителями и товарищами по работе. Вместе с тем изучаются личные дела обследуемого в местах его работы, собираются справки и характеристики, данные о допущенных им правонарушениях, о нахождении его в медвытрезвителе, просматриваются следственные или судебные дела. В ряде случаев необходимо изучение личности и товарищей обследуемого, консультации с пси-

хиатром и т. д. Предметом изучения является также состояние сохранности социалистического имущества по месту работы обследуемого, а вместе с тем и работа администрации и общественных организаций по месту работы.

Личность преступника изучается, как правило, после отбытия им наказания или после условно-досрочного освобождения его от наказания. В таком случае в программу изучения личности включается также изучение жизненного пути преступника после освобождения его из мест лишения свободы. При этом особое внимание должно быть обращено на сдвиги в структуре личности, а вместе с тем на роль наказания при этом. Таким образом предметом изучения оказывается также эффективность отбытого наказания. Однако эффективность отбытого наказания может быть и самостоятельным предметом криминологических исследований. Такие исследования также проводились студентами юридического факультета ТГУ, начиная с 1962 г.

При изучении эффективности отбытого наказания каждым студентом обследовалось также только одно лицо, причем лицо, условно-досрочно освобожденное от наказания. Объясняется это тем, что согласно закону условно-досрочно от наказания может быть освобождено лицо, которое примерным поведением и честным отношением к труду доказало свое исправление. Предполагается, что это лицо именно в результате отбывания наказания исправилось. В процессе обследования условно-досрочно освобожденных должно быть выяснено, какие были психические процессы осужденного во время отбывания наказания, что послужило переломным пунктом в его жизни, каковы закономерности превращения внешнего воздействия на осужденного (изоляция и прочие ограничения и лишения) в воздействие на его внутренние побуждения, как вырабатывались его новые, положительные убеждения и насколько они прочны, т. е. изменилась ли на самом деле структура личности или нет. Эти исследования также начались с выполнения студентами спецсеминарских и контрольных работ.

Обследование лиц, условно-досрочно освобожденных от наказания, проводилось по возможности в течение всего срока неотбытого наказания путем бесед с обследуемым и непосредственного наблюдения за ним. Однако оценка, даваемая методом исправительно-трудового воздействия самими лицами, условно-досрочно освобожденными от наказания, разумеется, не может служить единственным критерием эффективности отбывания наказания. Но бесспорно и то, что исследование эффективности наказания невозможно без учета подобной оценки. Это верно особенно в тех случаях, когда обследуемый владеет способностью анализировать свои психические процессы и умеет наблюдать за их ходом. Тем не менее, во избежание произволь-

ных выводов, данные, полученные от самих обследуемых, во всех случаях проверялись и сопоставлялись с другими, объективными или более достоверными данными (беседы с членами семьи и знакомыми обследуемого; контакты с администрацией и общественными организациями места его работы; данные, имеющиеся в домоуправлении, сельском совете, милиции и наблюдательной комиссии; личные дела в исправительно-трудовой колонии; характеристика администрации колонии; судебные дела и т. д.). Программа этих обследований включала в себя также выяснение хотя бы в общих чертах жизненного пути обследуемого, условий формирования личности, а также ряд аспектов борьбы с преступностью. В ходе обследований был собран материал и о работе исправительно-трудовых учреждений, судов и других государственных учреждений. В результате этого можно было судить и о практике условно-досрочного освобождения от наказания³.

Наряду с обследованием лиц, условно-досрочно освобожденных от наказания, студентами на уровне дипломных работ изучались также некоторые стороны работы самих исправительно-трудовых учреждений. Так, были выполнены дипломные работы на следующие темы: «Участие общественности в работе Н-ской исправительно-трудовой колонии» и «Практика условно-досрочного освобождения из Н-ской исправительно-трудовой колонии». Была написана также курсовая работа о шефской работе над одной из колоний республики. Разумеется, такие работы могут быть выполнены студентами-заочниками, имеющими служебное отношение к соответствующим исправительно-трудовым учреждениям.

Роль правосознания граждан в борьбе с преступностью исследовалась студентами юридического факультета ТГУ в течение ряда лет путем анкетирования. Эти исследования продолжают и сейчас. Заполнение трех анкет студентом засчитывается как выполнение контрольной работы по спецкурсу. В анкету включены 45 вопросов. Опрашиваются главным образом рабочие⁴.

Первые вопросы (анкета анонимная) имеют целью выяснение некоторых данных, относящихся к личности опрашиваемого, а также источника юридических знаний анкетиремого, его интереса к правовым проблемам и его знаний в области советского уголовного права.

³ Более подробно о программе и результатах обследования условно-досрочно освобожденных и изучения эффективности отбывания наказания см. в нашей монографии: Убеждение и принуждение в деле борьбы с посягательствами на советский правопорядок. Ученые записки ТГУ, вып. 182, Тарту, 1966.

⁴ Сама анкета и некоторые результаты анкетирования приводятся в нашей указанной монографии, стр. 17—19, 163—166.

Впрочем, результаты анкетирования были поразительны. Опрашиваемые граждане в большинстве интересуются юридическими вопросами, почти сорок процентов из них читали УК Эстонской ССР, а половина из последних сама имеет дома текст УК Эстонской ССР. Анкетируемые, в основном, правильно решают важнейшие вопросы уголовного права. Естественно, что отсюда могут быть сделаны соответствующие выводы. Правовая пропаганда в республике не может быть ориентирована на слишком низкий уровень юридических знаний граждан и не должна ограничиваться разъяснением одних только самых общих, исходных положений советского права. Она должна идти значительно дальше.

Затем анкета содержала ряд вопросов, касающихся отношения опрашиваемых к отдельным вопросам уголовного права и к их поведению в различных жизненных ситуациях, с целью выяснения стимулов их поведения и потенциальных возможностей мобилизации общественного мнения на борьбу с преступностью.

Были заданы также вопросы об отношении анкетируемого к лицам, отбывшим наказание, в том числе и вопрос, считает ли опрашиваемый отбывшего лишение свободы исправившимся.

Два раздела анкеты посвящены товарищескому суду и суду. Были заданы вопросы о том, присутствовал ли опрашиваемый на заседаниях товарищеского суда или суда, в качестве кого, какое воздействие оказало заседание на обвиняемого и на присутствующих, какие недостатки отмечал опрашиваемый при проведении заседания суда, как можно было бы улучшить работу суда и товарищеского суда и т. д. Вместе с тем были заданы вопросы с целью выяснения критериев оценки анкетируемым работы суда (например, доволен ли опрашиваемый приговором суда и почему; выступление кого, прокурора или адвоката, было более обоснованным и почему?). Сопоставлением ответов на различные вопросы можно было проверить правильность ответов.

Наконец, был поставлен щепетильный вопрос: «приходилось ли опрашиваемому быть в таком положении, когда совершение уголовно-наказуемого деяния было удобно и практически полезно, но преступление не было совершено и почему?»⁵

Студенты с большим интересом отнеслись к заполнению анкет и во многих случаях вместо заполнения трех анкет спрашивали большее число граждан. Результаты анкетирования обсуждались на спецсеминарских занятиях. При этом на основе конкретного материала был затронут ряд общетеоретических вопросов: о положительном действии норм советского права, о

⁵ См. также: М. М. Исаев. Общая часть уголовного права РСФСР. Л., 1925. стр. 150—151.

моральных и юридических стимулах в борьбе с преступностью. о значении угрозы наказанием и др.

Подобное анкетирование продолжается, причем в дальнейшем представляется целесообразным перейти к дифференцированному опросу граждан (например, опрос торговых работников, бухгалтеров, учителей и т. д.).

Было бы желательно, чтобы юридические научные журналы впредь чаще затрагивали вопросы методики преподавания правовых дисциплин в вузах.

Статья поступила в редакцию

1/II 1968 г.

ISIKLIKU OMANDIÕIGUSE PROBLEEME SEoses ELAMUGA

Õigustead. kand. P. Kask
Tsiiviilõiguse ja -protsessi kateeder

A. Isikliku omandiõiguse tekkimisest elamule

I

Isikliku omandiõiguse tekkimisel elamule omandab endise osatähtsuse selle esialgne viis — elamu soetamine ehitamise teel, sest pärast Eesti NSV Ministrite Nõukogu 24. detsembri 1965. a. määruse nr. 581 «Vabariigi individuaalelamuehituse edendamise abinõude kohta»¹ väljaandmist on isiklike individuaalelamute ehitamine jälle hoogustunud. Nimetatud määrusega tunnistati otstarbekaks vabariigi linnades ja alevites individuaalelamute ehitamine, mis vahepeal oli EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu 10. augusti 1962. a. ühise määruse nr. 380 «Individuaal- ja kooperatiivelamute ehituse kohta»² ning selle hilisemate täienduste alusel oluliselt piiratud. Uues määruses nähti ette rida abinõusid kodanike abistamiseks individuaalelamute ehitamisel. Selles tehti vastavatele organisatsioonidele ülesandeks individuaalehitajaid tehniliselt teenindada, välja töötada uusi, ökonoomseid tüüpprojekte, parandada individuaalehitajate varustamist ehitusmaterjalide ja seadmetega, teha nende tellimisel suu-remat jõukulu nõudvaid töid, samuti sisemisi sanitaartehnilisi ja elektrimontaažitöid ning igakülgsest soodustada kodanikel ehitustegevust. Määruses kavandati vabariigi suuremate linnade läheduses ka uute individuaalelamute rajoonide, nn. satelliitlinnade rajamine.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu viidatud määruses sisalduvad põhimõtted ja konkreetseid abinõud individuaalehitustegevuse arendamiseks on õigustatud ja väärivad heakskiitu. Määrus on õieti nende vigade parandamine, mis tehti mõned aastad tagasi

¹ ENSV MKK, 1965, nr. 47, art. 216.

² Samas, 1962, nr. 42, art. 149.

individuaalehitustegevuse piiramisega, ja on veelkordseks kinnituseks, et isikliku omanduse arengut ei saa õiguslike vahenditega suunata ilma ühiskonna majanduslikke eeldusi arvestamata. Meie ühiskonna kaasaegsetes arengutingimustes, kus riiklike ressurside arvel ei ole veel võimalik täielikult rahuldada kogu elanikkonna korterivajadusi, on kodanike isiklike säästude ja tööjõu ärakasutamine elamuehitustegevuses majanduslikult põhjendatud ning seda tuleb igati soodustada, mitte aga pidurdada.

Praegu kasutatakse meie vabariigis kodanike säästude elamuehitustegevuses kaasatõmbamiseks kahte moodust: individuaalset ja kooperatiivset elamuehitust. Senini peaaegu täiesti kasutamata on aga jäänud individuaalse ja kooperatiivse elamuehituse vahepealne vorm — kollektiivne isiklik elamuehitus.

Kollektiivse elamuehituse ja kollektiivelamu põhimõtte seisneb selles, et kaks või rohkem kodanikku ühendavad oma rahalised säästud ja ehitavad ühisel jõul mitmekorterilise elamu, millest iga ehitaja omandab ühe korteri. Igale ehitajale kuulub sellest elamust korter individuaalse isikliku omandiõiguse alusel, kusjuures ühiselt kasutatavad osad elamust (vundament, keldriruumid, trepikojad, põõning, katus jm.) moodustavad nende ühise omandi (kaasomandi).

Õiguslik alus elamute kollektiivsele ehitamisele, omamisele ja kasutamisele pandi NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu 31. juuli 1957. a. ühismäärusega nr. 931 «Elamuehituse arendamisest NSV Liidus».³ Samal aastal fikseeriti kollektiiv-elamute ehitamise põhimõtte EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu 8. oktoobri ühismääruses nr. 337 «Abinõudest elamuehituse arendamiseks Eesti NSV-s». Ka kehtivasse «Eesti NSV tsiviilkoodeksisse» võeti sisse vastavad sätted. Nii on TsK §-s 110 l. 3 kindlaks määratud, et kodanikul, koos elavatel abikaasadel ja nende alaealistel lastel võib olla isiklikus omanduses korter individuaalehitajate elamuehituskollektiivi paljukorterilises majas. Sama paragrahvi lõik 5 kõneleb aga sellest, et elamu osa (s. t. korteri) piirmäär nendel isikutel ei või ületada 110 m² kasulikku pinda, sealhulgas 60 m² elamispinda, kui seadusega pole ette nähtud teisiti.

Vaatamata kõigile neile õiguslikele aktidele ei ole aga meie vabariigis loodud kodanikele tegelikku võimalust kollektiivsete elamute ehitamiseks. Meil ei ole kehtestatud, nagu seda on tehtud teistes liiduvabariikides, individuaalehitajate kollektiivide põhimäärust ega tüüplepingut individuaalehitajate kollektiivile krundi tähtajata kasutada andmise kohta paljukorterilise elamu ehitamiseks. Vastavaid juhendeid pole antud ka linnade ja rajoonide tööraha saadikute nõukogude täitevkomiteedele kruntide eraldamiseks elamuehituskollektiividele ja notaritele lepingute kinnitami-

³ ЦП СССР, 1957, № 9, apr. 102.

seks niisuguse krundi kasutada andmise kohta. Veelgi enam — mõned juhtivad ametiisikud avaldavad selles küsimuses desorienteerivaid seisukohti, nagu ei oleks kollektiivelamute ehitamine kodanikel üldse lubatud. Nii teatas Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituskomitee esimehe asetäitja V. Herkel oma 31. detsembri 1966. a. kirjas nr. 81-5378 Tartu Linna TSN Täitevkomitee ehitus- ja arhitektuuriosakonna järelepärimisele, et «ENSV territooriumil kehtiv seadusandlus ei näe ette ei kollektiiv- ega mõtte-liste kaasomanike elamute ehitamist; on lubatud ainult individuaal- ja kooperatiivelamuehitus».

Et vabariigi asjaomased organid ei ole vajalikke abinõusid tarvitusele võtnud, siis ei ole ka seadusandlikus korras väljendatud põhimõtted kollektiivelamute ehitamise kohta meil praktikasse juurdunud. Enne individuaalelamutele elamispinna suuruse (60 m²) kindlaksmääramist⁴ võimaldati kodanikel mõningatel juhtudel kahekorteriliste elamute ehitamist. Tartu Linna TSN Täitevkomitee eraldas aastatel 1958—1960 omaalgatuslikult krundid neljale elamuehituskollektiivile 4-korteriliste elamute ehitamiseks⁵ ja Tartu Riikliku Notariaalkontori notar kinnitas lepingud kruntide tähtajata kasutada andmise kohta nendele elamuehituskollektiividele.⁶ Lepingutesse võeti sisse aga säte, et ehitatavale elamule tekib omandiõigus võrdsetes mõttelistes osades. Selle võrra kalduti kõrvale nende elamute puhul kollektiivelamu põhimõttest, mille järgi igal ehitajal tekib individuaalne isiklik omandiõigus ühele korterile.

Kuigi nende kollektiivselt ehitatud elamute hilisem kasutamine on end igati õigustanud, ei ole midagi ette võetud selle positiivse kogemuse laiendamaks rakendamiseks. Kui 1962. aastal võeti suund elamuehituses töötajate säästude kasutamisele kooperatiivses vormis ja lõpetati individuaalehituseks kruntide eraldamine, jäi kollektiivelamute ehitamine nagu iseenesest tagaplaanile.

Suund kooperatiivse elamuehituse arendamisele, mis kavandati EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu 10. augusti 1962. a. ühismääruses nr. 380 «Individuaal- ja kooperatiivelamute ehituse kohta»⁷ ja mis sai konkreetsema väljenduse Eesti NSV Ministrite Nõukogu 18. septembri 1962. a. määrusega nr. 454 kinnitatus «Elamuehituskooperatiivi näidispõhikirjas»⁸ ja selle hilisemates täiendustes, on põhimõtteliselt õige. Kodanike summade kaasatõmbamisel elamuehitusse on kooperatiivne vorm vaiel-

⁴ Eesti NSV Ministrite Nõukogu 4. augusti 1958. a. korraldus nr. 1127-k. Vt. Elamumajanduse seadusandluse kogumik. Tallinn, 1960, lk. 55.

⁵ Tartu Linna TSN Täitevkomitee otsused nr. 96 (21. märts 1958), nr. 249 (11. juuli 1958) nr. 382 (11. detsember 1959) ja nr. 253 (7. oktoober 1960).

⁶ Tartu Tehnilise Inventariseerimise Büroo toimikud Hiie t. 13, Riia t. 25a, Riia t. 77 ja Onne t. 5 elamute kohta.

⁷ ENSV MKK, 1962, nr. 42, art. 149.

⁸ Samas, nr. 49, art. 174.

damatult kõige progressiivsem. Selle kasulikkus ilmneb nii kodanike kui riigi seisukohalt. Kodanikud, kes astuvad elamuehituskooperatiivi liikmeks, peavad enne elamu ehitamise algust sisse maksma vaid 40% osamaksust, ülejäänud summa võivad nad tasuda 10—15 aasta jooksul. Kooperatiivi liikmed on ise vabastatud ehitustegevusest, elamu püstitavad ehitusorganisatsioonid töövõtu korras. Soodsad tingimused on elamuehituskooperatiivi liikmetel elamu ekspluateerimisel ja selle hooldamisel. Suuri eeliseid on kooperatiivsel elamuehitusel ka linnaehituslikust seisukohast. Kooperatiivne elamuehitus suurendab hoonestustihedust, võimaldab ehitustöid paremini industrialiseerida, muudab märgatavalt odavamaks kommunikatsioonide võrgu rajamise jne. Pealegi moodustab elamuehituskooperatiivi poolt ehitatud elamu sotsialistliku omandi, mis võrreldes individuaalse ja kollektiivse isikliku omandiga vastab rahkem meie ühiskondlike suhete arengu iseloomule.

Kõigile neile eelistele vaatamata ei saa aga kooperatiivne elamuehitus asendada individuaal- ja kollektiivelamute ehitamist isikliku omandiõiguse alusel. Olulisemaks põhjuseks on siin see, et suuri kooperatiivelamuid ei ole võimalik püstitada kõikidele vabadele ehituskruntidele, sest need ei vasta sageli selleks suuruselt ega sobi kokku ümbruskonnaga oma arhitektuurilise lahenduse poolest. Praegu ei suuda riiklikud ehitusorganisatsioonid täita ka kõigi elamuehituskooperatiivide tellimusi, kui kõigist sellekohast soovi avaldanud kodanikest moodustada kooperatiivid.

Kollektiivsel elamuehitusel on samuti kui kooperatiivsel elamuehituselgi mitmeid eeliseid individuaalse elamuehituse ees. Ka kollektiivsel elamuehitamisel ühendavad kodanikud oma rahalised säästud ja tööjõu ning neil väheneb oluliselt tööde maht ühiselt kasutatavate elamuosade ehitamise arvel. Tartus ehitatud nelja kollektiivelamu ehitamise kogemused näitavad, et ehituse maksumus tuleb igal ehitajal neljakorterilise elamu puhul umbes $\frac{1}{3}$ võrra odavam individuaalelamu ehitamisest. Märksa odavamaks kujuneb ka kollektiivelamu ekspluateerimine. Kõrvuti kodanike materiaalsete vajaduste soodsamatel tingimustel rahuldamisega on kollektiivse elamuehituse ja kollektiivelamu kasutamise korral küllalt oluline kasvatuslik faktor — kollektivismi süvendamine. Riiklikust seisukohast väärib aga tähelepanu veel kruntide ratsionaalsem kasutamine, võimalus rahuldada suurema arvu kodanike vajadusi ja rida teisi eeliseid, mis ilmnevad kooperatiivse elamuehitusegi puhul.

Kollektiivse elamuehituse arendamise vajadus ei ole põhjendatud mitte üksnes teoreetiliselt — seda nõuab tungivalt praktiline elu. Seoses kruntide uuesti alanud eraldamisega individuaalelamute ehitamiseks laekus 1966. aastal kõikjal vabariigis töötajatelt avaldusi nende saamiseks märksa rohkem, kui oli võimalik rahuldada. Nii avaldas Tallinnas soovi elamu ehitamiseks 237 kodaniku, krunte oli aga võimalik anda ainult 135, Tartus olid need arvud

vastavalt 450 ja 157.⁹ Paljud krunti taotlenud kodanikest soovisid elamut ehitada kollektiivselt.

Pole raske märgata, et isegi kahekorteriliste elamute ehitamisega, s. o. kõige väiksemate elamuehituskollektiivide loomisega saab tunduvalt paremini rahuldada kodanike vajadusi ning kergendada nende ehitamistingimusi. Suurema arvu ehitajate puhul suureneb kasulik efekt veelgi. Kuid just 2—4 korteriliste elamute ehitamine kodanike säästude arvel on meil välja lülitatud, sest kõige väiksem elamuehituskooperatiiv võib olla alles 8-liikmeline.

Arvestades varasemat hoonestust on linnade endistes individuaalelamute rajoonides võimalik ehitada peamiselt 2—4 korterilisi kollektiivelamuid, mis oma suurusega ei riku ümbruskonna arhitektuurilist terviklikkust. Hoopis avaramad võimalused on kollektiivelamute püstitamiseks ja nende arhitektuuriliseks kujundamiseks uutes elamurajoonides ja nn. satelliitlinnakstes, mis ei tohiks edaspidi enam kujuneda üheperekonnaelamute ilmetuks kogumiks laial territooriumil, nagu seda võib praegu näha vabariigi mitmes linnas.

Kollektiivelamute ehitamisel on tähtsus ka maa-asulate väljakujundamise seisukohalt. Endiste laialipaisatud taluhoonete asemele kerkib kolhooside ja sovhooside keskustesse üha rohkem mitmekorterilisi ja kõigi kaasaegsete mugavustega elamuid. Need on aga seni ehitatud kolhooside ja sovhooside vahendite arvel Põllumajanduse alal töötajate endi säästudest niisuguseid elamuid püstitada ei saa, kuigi nad seda sooviksid. Seetõttu tuleb ka maatöötajatel loobuda nendest eelistest, mida annab paljukorteriliste elamute ehitamine ja nende ekspluateerimine, ning maa-asulate väljaehitamisel ähvardab korduda sama viga, mis tehti omal ajal linnades individuaalelamurajoonide väikeelamutega hoonestamisel. Lisaks kõigele muule jääb niiviisi asulate all põllumajanduslikult kasutamata küllalt palju heakvaliteedilist maad.

Praktika seadusega kooskõlla viimisel kollektiivelamute osas on oluline tähtsus kodanike vajaduste paremal rahuldamisel mitte üksnes edaspidi ehitatavate elamute näol, vaid ka seoses olemasolevate isiklike elamute õigusliku režiimi korraldamisega. Praegu on vormistatud kõigi kahele või rohkemale kodanikule kuuluvate elamute omandiõigus ühisomandiõigusena või kaasomandiõigusena. Kaasomandiõigusena on vormistatud omandiõigus samuti neil juhtudel, kui seda on võimalik teha kollektiivelamu põhimõtetel. Nii on kaasomandiõigusena vormistatud omandiõigus ka eespool viidatud neljakorterilistele elamutele Tartus.

Mitmekorterilistele elamutele omandiõiguse vormistamine kollektiivelamu põhimõtete kohaselt annab nende omanikele kasutamise- ja käsutamisõigustuse teostamisel mitmeid eeliseid võrreldes kaasomandiõigusega. Iga korteriomanik võib niisugusel juhul

⁹ Tallinna ja Tartu TSN täitevkomiteede andmeil.

teha oma korteris täiendavaid viimistlemistöid, ilma et ta kollektiivi teistelt liikmetelt selleks nõusolekut küsiks, teadmisel, et korter ja selles tehtud ümberkujundused kuuluvad täielikult temale. Elamukollektiivi iga liige võib oma korteri ka müüa ilma teiste korteriomanike nõusolekuta. Positiivse küljena tuleb ära märkida samuti seda, et elamukollektiivi iga liige kannab ise kahjud, kui tema korter juhuslike asjaolude tõttu saab kannatada või hoopis hävineb.

Kokkuvõttes tuleb kindlalt teotada neid autoreid¹⁰, kes peavad õigeks arendada kodanike säästude arvel kollektiivelamute ehitamist. Väljakujunenud praktika seadusega kooskõlla viimiseks on vaja kehtestada ettenähtud korras individuaalehitajate kollektiivide põhimäärus ja tüüpleping individuaalehitajate kollektiividele krundi tähtajata kasutada andmise kohta ning tagada kollektiivelamute ehitamise reaalne võimalus kõikidel juhtudel, kui arhitektuuri- ja kommunaalorganid peavad seda konkreetsetes tingimustes võimalikuks. Õiget juriidilist vormistamist vajavad ka juba olemasolevad kollektiivelamute tunnustele vastavad elamud, mis kuuluvad praegu kodanikele kaasomandiõiguse alusel.

II

Teiseks isikliku omandiõiguse tekkimise olulisemaks viisiks elamule on selle omandamine ostu-müügilepingu sõlmimise teel. Seoses elamu ostmisega käsitletakse alljärgnevalt probleemi, mis on seotud elamu ostu-müügilepingu registreerimisega kohaliku tööraha saadikute nõukogu täitevkomitees. Küsimus seisneb elamu ostu-müügilepingu registreerimise akti hindamises õiguslikult seisukohast: kas see on ostu-müügilepingu lahutamatu koostisosa, ilma milleta ei saa lugeda lepingut sõlmituks, või arvestusliku tähendusega haldusõiguslik akt, mis ei avalda mõju lepingu sõlmimisele.

Käsitletav probleem on olnud juristidel arutluse objektiks juba aastaid, seisukohad aga, mis on väljendatud erialastes töodes ja ka seadusandlikes aktides, on jäänud lahkuminevateks. Vene NFSV 1922. a. TsK ja Eesti NSV territooriumil varem kehtinud TsK sätete (§-d 130 ja 185) kohaselt võis asuda selles osas ükskõik kummale seisukohale, olenevalt konkreetse autori käsitusviisist. Valdavam osa autoreid on siiski tõlgendanud ostu-müügilepingu registreerimist tööraha saadikute nõukogu täitevkomitees kui selle lepingu sõlmimise koostisosa, milleta ei saa

¹⁰ H. Rink. Kollektiivse elamuehituse õiguslikke küsimusi Eesti NSV-s. — Õigusteaduslikke töid I, Tartu, 1961, lk. 59 jj. В. Ф. Маслов. Осуществление и защита права личной собственности в СССР. Госюриздат, М., 1961, стр. 26—27; K. Plutus, H. Roopalu. Kooperatiiv-, kollektiiv- või individuaalelamu? Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1963, lk. 32.

lugada lepingut sõlmituks ega teki ostjal omandiõigust elamule.¹¹ On avaldatud ja põhjendatud aga ka vastupidist seisukohta, mille kohaselt tuleb elamu ostu-müügilepingu registreerimist käsitleda kui haldusõiguslikku arvestusliku tähendusega akti, mis ei ole lepingu koostisosaks ega avalda mõju omandiõiguse üleminekule elamu suhtes.¹² Viimati viidatud autorite seisukohta peab õigeks ka käesoleva artikli autor.

Elamu ostu-müügilepingu registreerimise haldusõigusliku aktina käsitlemise sisulise põhjendatuse poolt kõneleb mitu argumenti, millest siinkohal esitatakse vaid mõned olulisemad.

Riik on kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluvate elamute ostu-müügi puhul huvitatud kahest asjaolust: esiteks — et see toimuks kooskõlas kehtivate seadustega ja teiseks — et oleks täpne ülevaade, kellele iga elamu kuulub. Esimese eesmärgi saavutamiseks on kehtestatud elamu ostu-müügilepingu kohustuslik notariaalne tõestamine (TsK § 224 l. 1), mille käigus kontrollitakse lepingu vastavust seadusele, ja teise eesmärgi saavutamiseks elamu ostu-müügilepingu kohustuslik registreerimine kohalikus tööraha saadikute nõukogu täitevkomitees (TsK § 244 l. 2). Elamu ostu-müügilepingu registreerimine toimub samadel kaalutlustel kui mootorsõidukite registreerimine autoinspeksiooniorganis. Kummalgi juhul ei ole riiklikust seisukohast tähtsust sellel, mitu korda on ühe või teise objekti suhtes sõlmitud vastav leping, samuti sellel, kas ostjaks on see või teine kodanik, vaid sellel, kellele kuulub omandiõigus. Kuivõrd registreeritakse omandiõiguse kuuluvus, siis eeldab see iseenesest, et omandiõigus on uuele omanikule juba üle läinud. Omandiõigus läheb ühelt isikult üle teisele pärast ostu-müügilepingu sõlmimist. Järelikult saab ka omandiõiguse uut kuuluvust registreerida alles pärast ostu-müügilepingu sõlmimist. Sellepärast ei saa vaadelda kohustuslikku registreerimist ei elamu ega mootorsõiduki ostu-müügilepingu sõlmimise elemendina.

See, et elamu registreeritakse pärast elamu ostu-müügilepingu sõlmimist, nähtub ka TsK § 244 l. 2 tekstist, kus on öeldud, et «elamu (või selle osa) ostu-müügileping (minu sõrendus — P. K.) kuulub registreerimisele...», sest siin kõneldakse lepingust kui ettenähtud vormis sõlmitud poolte kokkuleppest.

¹¹ И. Л. Брауде. Право на строение и сделки по строениям. Госюриздат, М., 1950, стр. 108—109; Д. Ф. Еремеев. Право личной собственности в СССР. Госюриздат, М., 1958, стр. 53; В. Ф. Маслов. Указ. соч., стр. 93—94.

¹² Г. Н. Амфитеатров. Права на жилые строения и пользование жилыми помещениями. Юриздат. М., 1948, стр. 22—24; Э. Я. Ласик. Право личной собственности на жилое строение по советскому гражданскому праву. Канд. дисс. Л., 1953, стр. 288 и др.; П. Никитюк. О моменте перехода права собственности по договорам отчуждения строений. — «Социалистическая законность», 1963, № 1, стр. 59—61.

Ostu-müügileping on kahepoolne tehing ja eeldab mõlema poole osavõttu selle sõlmimisest ning nende kooskõlastatud tahte avaldamist. Nii see toimubki notari juures elamu ostu-müügilepingu sõlmimisel. Lepingu registreerib aga kommunaalorganeis tavaliselt ostja üksinda. Seega toimuks, kui registreerimist selleks pidada, elamu ostu-müügilepingu sõlmimise otsustav faas ainult ühe lepingupoole — ostja osavõtul ja ajalisel tema täielikul äranägemisel, sest varem kehtinud TsK-d nii meil kui ka Vene NFSV-s (ja seal ka praegu) ei näinud selleks ette tähtaega. Elamu müüja satuks nii mitmeti ebavõrdsesse olukorda võrreldes ostjaga, kellel on võimalus üldse loobuda ostu-müügilepingu registreerimisest ja seega ka elamu ostmisest. Kogu ajavahemikul lepingu notariaalsest tõestamisest kuni selle registreerimiseni tuleks aga lugeda elamu omanikuks müüjat ja temal lasuksid kõik sellega seotud kohustused, samuti elamu juhusliku hävimise riisiko.

«Eesti NSV tsiviilkoodeksi» §-s 244 on fikseeritud ilma kaksipidi tõlgendamise võimaluseta, et ainult ostu-müügilepingu notariaalse tõestamise kohustuse mittetäitmine toob endaga kaasa lepingu kehtetuse. See tagajärg ei laiene lepingu registreerimise kohustuse mittetäitmisele. TsK § 138 kohaselt tekib lepingu järgi vara omandajal omandiõigus asja üleandmise momendil, kui seadusega või lepinguga ei ole ette nähtud teisiti. Et elamute ostu-müügi puhul ei ole seadusega ette nähtud erandit TsK § 138 eeskirjadest (välja arvatud riiklikku elamufondi kuuluva elamu müügi korral kodanikule järelemaksu korras¹³), siis tähendab see, et meie vabariigi tsiviilseadusandlus on asunud seisukohale, mille järgi elamu ostu-müügilepingu registreerimine täitevkomitees ei ole lepingu koostisosa.

Antud probleemi niisugune seadusandlik lahendus on täiesti õige ja põhjendatud. Sama teed on mindud ka Ukraina NSV-s, kui otsustada Ukraina NSV TsK §-de 128 ja 227 järgi. Vene NFSV-s on aga see küsimus lahendatud teisiti. Kui seal varem kehtinud TsK järgi võis selles osas asuda kahesugusele seisukohale, siis praegu kehtiva Vene NFSV TsK §-de 135, 239, 255 ja 257 kohaselt vaadeldakse elamu registreerimise fakti kommunaalorganites mitte üksnes ostu-müügi, vaid ka vahetuse ja kinklepingu koostisosana ning omandiõigus tekib seal elamu omandajal kõigi nimetatud lepingute puhul alles pärast nende kohustusliku registreerimist. Nimetatud paragrahvide sõnastus ei võimalda selles küsimuses asuda teistsugusele seisukohale, nagu seda võis teha varem kehtinud TsK alusel. Sellepärast tuleb lugeda põhjendatuks O. Joffe ja J. Tolstoi poolt antud elamu ostu-müügilepingu

¹³ NSV Liidu Rahandusministeeriumi 10. jaanuari 1949. a. juhend nr. 40 «1- kuni 5-toaliste (incl.) ühe- ja kahekorruseliste elamute müümise korra kohta kodanikele» p. 17. Vt. Elamumajanduse seadusandluse kogumik. Tallinn, 1960, lk. 63.

registreerimise kehtiva seadusandluse järgne tõlgendus¹⁴ ostu-müügilepingu kohustusliku tingimusena, mille täitmine määrab ostjal ka omandiõiguse tekkimise momendi elamule.

Eesti NSV TsK § 244 l. 2 kehtestab elamu (või selle osa) ostu-müügilepingu registreerimiseks vastavas kohaliku tööraha saadikute nõukogu täitevkomitees konkreetse tähtaja — 3 kuud. Kellel lasub registreerimise kohustus — kas müüjal või ostjal —, see nimetatud paragrahvi sätetest ei selgu. Selle küsimuse reguleerimisel seadusjärgsete aktidega tuleks arvestada, et ei ole õige registreerimise õigust anda või kohustust panna ainult ühele lepinguosalisele, näit. ostjale. Et ostu-müügilepingu registreerimine ja sellega omandiõiguse kuuluvuse arvestuse ülekandmine müüja nimelt ostjale huvitab mõlemaid pooli, siis peaks selle sooritamine olema võimaldatud nii müüjale kui ka ostjale, mis vastaks mõlema huvidele. Tehniliselt on see täiesti läbiviidav, sest elamu müüja ja ostja saavad mõlemad ühe eksemplari ostu-müügilepingust, mis tõendab omandiõiguse üleminekut ja tegelikku seisu registreerimise momendil.

B. Isikliku omandiõiguse teostamisest seoses elamuga

I

Meie vabariigi kohtupraktikas on kujunenud üheks sagedamini arutatavaks hagiastjaks kodanikevahelised vaidlused seoses kasutamisiõiguse teostamisega elamu või selle osa suhtes. Suure osa nendest moodustavad vaidlused, kus hagejaks on elamu või selle osa omanik ja hagi nõude eesmärgiks on kostjaga üürilepingu lõpetamine ning elamu või selle osa vabastamine, et omanik saaks ise seda kasutama hakata.

Seda liiki hagiastjade lahendamine on otseselt seotud paljude kodanikkude väga eluliste huvidega. Eluruumi üürilepingu lõpetamise hagi lahendamine tähendab elamu või selle osa omanikule esiteks seda, kes kasutab edaspidi temale kuuluvat üht kõige suuremat (nii koguseliselt kui ka väärtuselt) isikliku omandiõiguse objekti, kas tema ise või keegi võõras isik, ja teiseks seda, milliseks kujunevad tema perekonna elamistingimused — kas ta saab või ei saa neid parandada oma vara kasutamise teel. Kostja puhul on hagi lahendamisega samuti kaalul tema perekonna heaolu eluruumi kasutamise näol.

Ka riik on tõsiselt huvitatud kodanikevaheliste eluruumi üürilepingute lõpetamise asjade lahendamisest. Riigi huvi ei tulene mitte üksnes õiguskorra täpse järgimise ja kodanike õiguste kaitse kindlustamise vajadusest, vaid ka kodanike varustamisest eluruumiga. Kuigi kohalike nõukogude elamuorganitel ei ole seaduse

¹⁴ В. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. Новый гражданский кодекс РСФСР. Изд. ЛГУ, 1965, стр. 253.

järgi otsest kohustust kodanikule vastu anda teist eluruumi temaga isikliku omandiõiguse alusel kuuluvates elamutes üürilepingu lõpetamise korral, lasub neil siiski elanikkonna eluruumi vajaduste rahuldamise üldine ülesanne ja seda ka kohtu korras väljatõstetud isikute suhtes.

Et tootlike jõudude praegusel arengutasemel ei suuda riik veel täielikult rahuldada kõigi avaramat eluruumi vajavate kodanike nõudmisi, siis on see arusaadavalt riigile kasulik, kui osa kodanikke saab eluruumi teistele kodanikkudele kuuluvates elamutes. Sellepärast ei ole riiklike huvidega kooskõlas isikliku omandiõiguse alusel kuuluvates elamutes kodanikega üürilepingute kergekäeline ja põhjendamatu lõpetamine. Samal ajal aga ei tohi lubada, et osa elanikkonna kindlustamine neile vajalike eluruumidega toimuks elamuid omavate kodanike endi vajaduste mitte-rahuldamise arvel, sest isikliku omandiõiguse eesmärgiks on eelkõige omaniku enda materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste rahuldamine. Mõlemaid neid asjaolusid on arvestatud kehtiva tsiviilseadusandluse väljatöötamisel, mis on suunatud ühelt poolt sellele, et vältida kodanike põhjendamatuid väljatõstmisi eluruumidest teistele kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluvates elamutes, ja teiselt poolt võimaluse loomisele kodanikel oma elamu kasutamiseks isiklike vajaduste rahuldamiseks.

Need põhimõtted on fikseeritud «Alustes» ja TsK-s, samuti NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 25. märtsi 1964. a. määruses nr. 3 «Kohtupraktikast tsiviilelamuasjades».¹⁵ Nii on «Aluste» §-s 61 ja TsK §-s 335 ette nähtud, et eluruumi üürilepingut ei või lõpetada ja üürnikku ei või välja tõsta tema poolt üüritud eluruumist teisiti kui kohtu korras ja seadusega kehtestatud alustel. Kodanikele kuuluvate elamute puhul moodustab selles suhtes ainukese erandi administratiivkorras väljatõõtmine elamu varisemisohu tõttu («Alused» § 63).

Üürilepingu lõpetamise ja eluruumist väljatõõtmise võimaldamine ainult seadusega kehtestatud alustel ja selle otsustamine kohtu poolt on üürnike huvide kaitse. Sellega on välistatud üürilepingu lõpetamine ja eluruumist väljatõõtmine muudel põhjustel, kui seadusega on ette nähtud ning kindlustatud selle küsimuse erapooletu lahendamine.

Kehtiv tsiviilseadusandlus, kuigi piirab üürilepingu lõpetamist ja üürniku eluruumist väljatõõtmist suvalistel kaalutlustel, kindlustab ka elamu ja selle osa omaniku huvide kaitse. Nii on seadusega («Alused» § 61 ja TsK § 338) lubatud üürilepingu lõpetamine ja üürniku ning tema perekonnaliikmete väljatõõtmine eluruumist, kui viimased süstemaatiliselt lõhuvad või rikuvad eluruumi või sotsialistliku ühiselu reeglite süstemaatilise rikkumisega teevad võimatuks teistel inimestel elamise koos nendega ühes kor-

¹⁵ Eesti NSV Ülemkohtu Bülletään, 1964, nr. 2, lk. 17—22.

teris või ühes majas ning kui hoiatus ja ühiskondliku mõjutamise vahendid on osutunud tagajärjetuks; kui üürnikul on isikliku omandiõiguse alusel samas asulas alatiseks elamiseks kõlblik elamu, millesse tal on võimalus elama asuda; kui eluruumi üürnik süstemaatiliselt ei maksa korteriüüri.

Üürilepingu lõpetamise ja eluruumist väljatõstmise esitatud alused, nagu nähtub, sõltuvad üürniku käitumisest. Meid aga huvitab käesoleval juhul peamiselt omanikupoolne kasutamissoigustuse teostamine temale kuuluva elamu või selle osa suhtes, mis eeldab omaniku enda vajadustest tulenevat taotlust üürilepingu lõpetamiseks ja üürniku eluruumist väljatõstmiseks, sõltumata viimase käitumisest. Sellest seisukohast on oluline tähtsus seaduse sätetel («Alused» § 58 l. 3 ja TsK § 333 l. 2 p. 1), mille kohaselt üürnik kuulub vastava taotluse esitamisel eluruumist väljatõstmisele, kui ta kasutas eluruumi lepingu alusel, mis on sõlmitud tähtajaga mitte üle ühe aasta ja kohustusega vabastada ruum pärast selle tähtaja möödumist. Nendes seaduse sätetes märgitud tingimuste olemasolul on elamu või selle osa omanikul võimalus oma kasutamissoigustuse teostamise eesmärgil nõuda üürniku väljatõstmist eluruumist pärast lepingu tähtaja möödumist vaatamata sellele, kas temal endal ja ta perekonnal on kitsad või avarad elamistingimused.

Kui üürileping on aga sõlmitud tähtajaga üle ühe aasta, siis samades paragrahvides sisalduvate eeskirjade («Aluste» § 58 l. 4 ja TsK § 333 l. 2 p. 2) järgi ei või üürnikku eluruumist välja tõsta ainult põhjusel, et lepingu tähtaeg on möödunud ja elamu omanik ei soovi lepingut pikendada uueks tähtajaks. Niisugusel juhul on võimalik üürniku väljatõõtmine eluruumist, kui kohus tuvastab, et see ruum on vajalik omanikule ja tema perekonnaliikmeile isiklikuks kasutamiseks. Vastavalt NSV Liidu Ülemkohtu plenumi 25. märtsi 1964. a. määruse nr. 3 «Kohtupraktikast tsiviilelamuasjades» punktile 16 tuleb mõista elamu omaniku ja tema perekonnaliikmete isikliku eluruumivajaduse all, mis annab aluse üürniku väljatõstmiseks, olukorda, kui neil endil ei ole eluruumi või on eluruum, mis oma suuruse poolest ei ole neile küllaldane, või kui nad vajavad eluruumi muudel, kohtu poolt mõjuvaiks tunnistatud põhjustel.

Kehtiva tsiviilseadusandlusega on antud elamu omanikule võimalus üürilepingut lõpetada ja üürnikku eluruumist välja tõsta kasutamissoigustuse teostamise eesmärgil ainult neil juhtudel, kui tal on viimasega sõlmitud tähtajaline üürileping. Ei «Aluste» ega ka TsK normid ei sisalda otseseid eeskirju üürilepingu lõpetamise ja üürniku eluruumist väljatõstmise kohta samal motiivil, kui omanikul on üürnikuga sõlmitud eluruumi tähtajatu üürileping. Selles osas on tegemist ilmselt seaduse lüngaga, sest omaniku ilmajätmine võimalusest nõuda tähtajatu üürilepingu lõpetamist ja üürniku väljatõstmist eluruumist, et seda ise kasutama hakata,

oleks vastuolus nii isikliku omandiõiguse kui ka eluruumi üürilepingu kohta seaduses väljendatud põhimõtetega.

Nagu näitab kohtupraktika, kasutab enamik üürnikke kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluvates elamutes eluruumi tähtajatu üürilepingu alusel. On loogiline, et eluruumide omanikel on ka niisugustel juhtudel võimalus taotleda üürilepingu lõpetamist ja üürniku väljatõstmist eluruumist samadel tingimustel kui üle üheaastase üürilepingu tähtaja möödumise korral, s. t. kui eluruum on vajalik omanikule endale ja tema perekonnale isiklikuks kasutamiseks

Kohtupraktika ongi läinud põhimõtteliselt seda teed ja rakendab laiendavalt «Aluste» § 58 l. 4 ja TsK § 333 l. 2 p. 2 sätteid, mis näevad ette omanikule võimaluse lepingu tähtaja möödumisel üürniku väljatõstmiseks eluruumist, ka tähtajatu üürilepingu lõpetamiseks. Omaniku õigus taotleda tähtajatu üürilepingu lõpetamist ja üürniku väljatõstmist eluruumist on väljendatud NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 25. märtsi 1964. a. määruses nr. 3 «Kohtupraktikast tsiviilelamuasjades», milles (p. 16) on öeldud: «Kodanikule isikliku omandiõiguse alusel kuuluv asutusmajas määratama tähtajaks sõlmitud üürilepingu korral võib elamu omanik, kes tegelikult vajab eluruumi, tõstatada üürniku väljatõstmise küsimuse, olenemata üürniku elamise kestusest selles ruumis». Sama seisukoht on väljendatud ka Eesti NSV Ülemkohtu pleenumi 15. dets. 1965. a. määruses nr. 3 «Kohtupraktikast elamuasjades.»¹⁶

Et vastavalt «Aluste» §-le 61 ja TsK §-le 335 võib eluruumi üürilepingut lõpetada ja üürnikku tema poolt üüritud eluruumist välja tõsta ainult seadusega kindlaksmääratud alustel, siis on vaja seadusandlikus korras fikseerida kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluv asutusel määratama tähtajaks sõlmitud üürilepingu lõpetamise ja üürniku väljatõstmise kord põhimõtetel, nagu see on väljendatud NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi eelviidatud määruses. Sellekohase õigusnormi kehtestamine ja tsiviilkodeksis sissevõtmine tähendaks juriidilise garantii loomist kodanikele kasutamiseõigustuse teostamiseks isikliku omandiõiguse ühes kõige tähtsamal loigus ja paneks kindla aluse selles osas ühtse kohtupraktika väljakujunemisele.

Kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluvates elamutes üürilepingu lõpetamise ja üürnike väljatõstmise asjades on meie vabariigi kohtupraktika kujunenud õigesti neil juhtudel, kui üürnik kasutab eluruumi lepingu alusel, mis on sõlmitud tähtajaga mitte üle ühe aasta ja kohustusega vabastada see ruum pärast lepingu tähtaja möödumist. Kohtud rahuldavad niisugusel korral eluruumi omaniku hagi üürniku väljatõstmises, kui lepingu tähtaeg on möödunud. Omanikule on seega isiklikust omandiõigusest tuleneva kasutamiseõigustuse teostamine juriidiliselt tagatud.

¹⁶ Eesti NSV Ülemkohtu Bülletään, 1965, nr. 4, lk. 17.

Olukord on aga teine üle ühe aastase tähtajaga ja tähtajatute üürilepingute puhul. Kuigi kohtupraktikas tunnistatakse põhimõtteliselt ka niisugustel juhtudel omaniku õigust nõuda üürilepingu lõpetamist ja üürniku väljatõstmist eluruumist, kui see on vajalik omaniku enda ja tema perekonna isiklike vajaduste rahuldamiseks, ei peeta sellest konkreetsete asjade lahendamisel alati kinni. Seda liiki asjade lahendamisel võib tähele panna kohtute püüdu jätta eluruumi omaniku hagi üürilepingu lõpetamises ja üürniku väljatõstmises rahuldamata, kuigi omanikul ja tema perekonnal on ilmne vajadus eluruumi järele.

Nii on rahvakohtud jätnud eluruumi omanike hagisid üürilepingu lõpetamises ja üürnike eluruumist väljatõstmises rahuldamata isegi neil juhtudel, kui omanikul endal ja tema perekonnaliikmetel üldse puudub eluruum.¹⁷

Hagejast eluruumi omaniku ja tema perekonna vajaduste mitteamistamise tendents kohtute poolt ilmneb ka siis, kui hagi on esitatud põhjusel, et omanikul endal ja tema perekonnal ei ole kasutada küllaldase suurusega eluruumi ja et nad vajavad üürnikust vabanevat eluruumi oma vajaduste rahuldamiseks. Nende hagi-asjade lahendamine on üldse väga keerukas, sest seadusega ei ole antud kriteeriume, mis aitaksid konkreetsetel juhtudel otsustada, kas elamu omaniku ja tema perekonna eluruumi kitsikus on selline, mis annab aluse üürnikuga üürilepingu lõpetamiseks. See küsimus on praegu täielikult jäetud kohtu otsustada, olenevalt konkreetsetest asjaoludest. Tulemuseks on ebaühtlus kohtupraktikas ja real juhtudel elamu omaniku seaduslike huvide kahjustamine. Nii võib leida hagi-asju, kus taotlus üürnikuga üürilepingu lõpetamiseks on jäetud rahuldamata, kuigi elamu omanikul endal on iga perekonnaliikme kohta vähem kui 3 m² elamispinda.¹⁸

Ebaõiget suhtumist üürilepingu lõpetamise ja üürniku väljatõstmise nõudmistesse kohtab samuti neis hagi-asjades, kus hageja on eluruumi omandanud hiljuti ostu-müügilepingu alusel. NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 25. märtsi 1964. a. määruses nr. 3 «Kohtupraktikast tsiviilelamuasjades» (p. 17) on öeldud, et elamu omandiõiguse üleminek teisele isikule ei ole iseendast üürnike väljatõstmise aluseks. See on õige põhimõte, sest ta ei välista üürnikuga üürilepingu lõpetamist, kui eluruum on vajalik omanikule endale, samal ajal aga väldib üürilepingut põhjendamatuid lõpetamisi ainuüksi omandiõiguse ülemineku fakti alusel. Kohtupraktika kaldub aga niisuguste hagi-asjade lahendamisel eluruumi omaniku ja tema perekonna vajadusi mitte arvestama.

Eluruumi omaniku hagi üürilepingu lõpetamises ja üürniku väljatõstmises rahuldamata jätmine põhjendusega, et ta on alles

¹⁷ Tartu Linna Rahvakohtu tsiviiltoimik nr. 2—737/63. a., Harju Rajooni Rahvakohtu tsiviiltoimik nr. 2—332/65. a.

¹⁸ Tartu Linna Rahvakohtu tsiviiltoimikud nr. 2—1365/64. a. ja nr. 2—507/64. a.

hiljuti elamu või selle osa omandanud, jättes tähele panemata tema perekonna vajadusi, on ebaõige ning vastuolus «Aluste» § 58 l. 4, TsK 333 l. 2. p. 2 ja NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi eelviidatud määruses (p. 17) sisalduvate põhimõtetega. Kui asuda niisugusele seisukohale, siis oleks loogiline, et kodanikel keelatakse osta elamut, kui see ei ole vaba ja sinna ei saa elama asuda, sest isikliku omandiõiguse eesmärgiks on vara kasutamine isiklike tarbimisvajaduste rahuldamiseks — antud juhul eluruumi kasutamine seal elamiseks — mitte aga vara kogumine «kinnisvara» näol.

Võidakse väita, et uue omaniku hagi elamu või selle osa üürilepingu lõpetamiseks ja üürniku väljatõstmiseks pärast omandiõiguse üleminekut ei ole võimalik rahuldada, kuigi tema perekonnal on eluruumi vajadus, sest riik ei jõua niisugusel korral varustada väljatõstetud üürnikke uue eluruumiga ja tekiks kapitalistliku ühiskonnaga analoogiline olukord, et kellel on raha, sellel on, kus elada, vaene jääb aga peavarjuta.

Niisuguse arutlusega ei saa nõustuda. Meie ühiskonna kaasaegsel arenguetapil toimub inimeste vajaduste rahuldamine vastavalt nende töö hulga ja kvaliteedile. Kes töötab rohkem ja paremini ühiskonna heaks, sellel on ka paremad võimalused oma vajaduste rahuldamiseks, sest tema töötasu on suurem. Kui kodanik on oma säästude eest ostnud või nende arvel ehitanud elamu, siis harilikult väljendab see tema osavõttu ühiskondlikust tootmisest, samuti saadud töötasu ratsionaalset kasutamist. Sellepärast on ka täiesti loomulik, et omaniku õiguslik seisund konkreetse elamu suhtes on soodsam üürniku omast. Vastasel juhul kaotaksid mõtte nii töö järgi jaotamise kui ka materiaalse huvitatus printsiibid.

Elamu ehitamine kodaniku poolt oma säästude ja tööga väärrib tähelepanu mitte üksnes konkreetse omaniku vajaduste rahuldamise seisukohalt, vaid sellel on ka oluline ühiskondlik tähtsus. Sageli vabastavad elamu ehitanud kodanikud korteri riiklikus elamufondis, mida saab kasutada teiste kodanike majutamiseks, elamu omanike võrra aga väheneb nende kodanike arv, kellele tuleb riiklike ressursside arvel ehitada elamuid. See on suur majanduslik abi riigile elamuprobleemi lahendamisel.

Kõik see kõneleb selle kasuks, et isiklike elamute omanikud peaksid saama oma eluruumivajadusi rahuldada neile endile kuuluvais majades. Et elamu omaniku ja tema perekonna vajadustest, mis annavad aluse üürnikuga üürilepingu lõpetamiseks, kujuneks kohtupraktikas välja ühesugune ja põhjendatud arusaamine, on vaja seaduslikus korras seda küsimust täiendavalt reguleerida. Kodanike suhtes, kes taotlevad korterit kommunaalfondist, on vastavad eeskirjad üksikasjaliselt välja töötatud. Elamu omanike huvides on olulise tähtsusega, et ka nende suhtes määrataks kindlaks minimaalmäär, millest väiksema eluruumi olemasolu annab neile

õiguse taotleda omas majas üürnikuga üürilepingu lõpetamist. Niisuguseks piirmääraks peaks nähtavasti tunnistama 6 m² elamispinda, mida loetakse meie oludes elamispinna suuruse sanitaarseks miinimumiks ühe inimese kohta.¹⁹

Kõrvuti kohtupraktika viimisega vastavusse seaduse mõtte ja eesmärgiga on elamu omaniku kasutamisoigustuse täielikuma teostamise huvides vaja lisaks juba tehtud ettepanekutele veel mõnes osas muuta ja täiendada kehtivat elamuseadusandlust.

«Aluste» § 61 l. 4 ja TsK § 338 l. 2 p. 2 kohaselt on üürile andjal õigus nõuda üürilepingu lõpetamist ja üürniku väljatõstmist, kui viimasel on samas asulas alaliseks elamiseks kõlblik elamu, millesse tal on võimalus elama asuda. Nende seaduse sätete praktiline efekt on aga väike. Kui üürnikul vabaneb oma majas eluruum ja ta ei soovi ise sinna elama asuda, vaid tahab seda uuesti välja üürida, siis on see temal ka praktiliselt võimalik. Ta jõuab seda alati teha enne tema üürilepingu lõpetamise kohtuprotsessi. Kui võrd üürnikul kohtuliku asjaajamise ajaks enam vaba eluruumi oma majas ei ole, siis langeb ära ka temaga üürilepingu lõpetamise ja väljatõstmise alus. Analoogiline on olukord vaba eluruumiga üürniku majas, kui see ei ole elamiskõlblik. Üürnik võib sinna majutada uue elaniku juba enne oma maja remontimist, et ära hoida endaga üürilepingu lõpetamist. Siit kerkib vajadus täiustada «Aluste» § 61 l. 4 ja TsK § 338 l. 2 selliselt, et üürile andjal on õigus lõpetada üürnikuga üürileping ja teda eluruumist välja tõsta ka siis, kui viimane on jätnud kasutamata võimaluse samas asulas temale endale isikliku omandiõiguse alusel kuuluvasse alaliseks elamiseks kõlblikku elamusse elama asumiseks. Nii saaks vältida, et kodanikud, kellel on endal elamu isikliku omandiõiguse alusel, elavad oma perekonnaga kas teisele kodanikule kuulavas või kommunaalfondi elamus, ja oma eluruumi üürivad süstemaatiliselt teistele isikutele, mis ei ole kooskõlas isikliku omandiõiguse teostamise põhimõtetega.

Samuti oleks vaja kehtestada seaduse säte, mille kohaselt on elamu omanikul õigus nõuda isikliku kasutamise eesmärgil üürilepingu lõpetamist ja üürniku väljatõstmist, kui ta osutab teisele heakorrastatud eluruumile samas asulas, milles on üürniku iga perekonnaliikme kohta vähemalt 6 m² elamispinda (nn. sanitaarmiinimum) ja kuhu elama asumiseks on üürniku perekonnal reaalne võimalus.²⁰ Niisuguse õigusnormi kehtestamine võimaldaks likvideerida neid olukordi, kus elamu omanik elab oma arvuka perekonnaga kitsamates tingimustes kui temale kuulavas elamus üürnik üksinda või väiksema perekonnaga. Samuti võimaldaks selle põhimõtte seadusena fikseerimine paljude elamute omanikel

¹⁹ Eluruumi vajavate kodanike arvelevõtmise ja eluruumide andmise korra põhimäärus, ENSV ÜVT, 1967, nr. 16, art. 124.

²⁰ Kohustusliku tingimusest on niisugusel juhul vajalik osutatud eluruumi omaniku või vastava organisatsiooni nõusolek üürniku majutamiseks.

asuda elama neile kuuluvaisse eluruumidesse ka siis, kui nad ise elavad kommunaalkorteris või teiste kodanikkude elamutes ja nende perekondadel ei ole teravat eluruumivajadust. Et iga elamu omanik elaks temale endale kuulavas eluruumis, vastab isikliku omandiõiguse eesmärgile ja seda tuleb ka seadusandlusega soodustada.

Otstarbekas oleks kehtestada seaduse säte, mille kohaselt elamu omaniku ja üürniku vahel sõlmitud tähtajalise eluruumi-üürilepingu lõppemisel, kui selles on sisse võetud üürniku kohustus tähtaja möödumisel eluruum vabastada, on omanikul õigus nõuda üürniku väljatõstmist ka siis, kui leping on sõlmitud tähtajaga üle ühe aasta. «Aluste» § 58 l. 3 ja TsK § 333 l. 2 p. 1 annavad küll eluruumi omanikule niisuguse õiguse, kuid ainult siis, kui üürileping on sõlmitud tähtajaga mitte üle ühe aasta. Võrreldes varem kehtinud õigusliku režiimiga kujutavad need seaduse sätted suurt sammu edasi omaniku õiguste laiendamisel, kuid lõplikuks lahenduseks ei saa seda siiski pidada. Põhjendatud ei ole eluruumi omaniku kasutamissoigustuse seisukohalt selle väga tähtsa seaduse sätte rakendamine ainult kuni ühe aastase tähtajaga üürilepingute suhtes. Pealegi on NSV Liidu Ülemkohtu plenumi 25. III 1964. a. määruse nr. 3 «Kohtupraktikast tsiviil-elamuasjades» p. 16 kohaselt niisuguse üürilepingu uuendamise korral kestusega kokku üle ühe aasta üürniku väljatõstmine võimalik ainult üldistel alustel, s. t. kui omanik tõendab enda ja oma perekonna vajadust konkreetse eluruumi kasutamiseks.

Kui elamu omanikul jääb vabaks üks või mitu eluruumi pikemaks ajaks kui üks aasta, näit. laste õppimise perioodiks teises linnas asuvas õppeasutuses või mõnel muul põhjusel, siis praegu kehtiva seadusandluse kohaselt ei ole temale garanteeritud selleks ajaks väljaüüritud ruumide vabastamine. Sellepärast jätavad paljud elamute omanikud neile kuuluvad vabad eluruumid välja üürimata ja need seisavad kasutamata. Niisugune praktika on aga kahjuks mitte üksnes majaomanikele, kes sooviksid oma eluruumi anda üürile, kuid ei tee seda kartusest hoopis ilma jääda nende kasutamise võimalusest, ja kodanikele, kes on ilma eluruumita ja sooviksid elama asuda üürnikena, vaid ka riiklikust seisukohast vaadelduna, sest kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluvate elamute maksimaalne kasutamine aitaks tunduvalt kaasa elamuprobleemi lahendamisele tervikuna.

Elamuoanikele õiguse andmine üürilepingu lõpetamiseks ja üürniku väljatõstmiseks ainult üheks aastaks või lühemaks ajaks sõlmitud üürilepingu tähtaja möödumisel (kui sellesse on võetud üürniku lahkumise kohustus) soodustab lühiajaliste üürilepingute sõlmimist ja ka üürnike sagedast väljatõstmist eluruumist, mille ainukeseks põhjuseks on asjaolu, et elamu omanik hiljem kaotab üürniku väljatõstmise võimaluse. Uue üürniku saab elamu omanik jälle aasta möödudes oma eluruumidest välja tõsta. Kui aga keh-

testada kord, et ka ühest aastast pikema tähtajaga lepingu lõppemisel on eluruumi omanikul õigus taotleda üürniku lahkumist ja see õigus säiliks samuti uuendatud tähtaja saabumisel, siis puudub elamu omanikul huvi üürniku väljatõstmiseks enne, kui tekivad selleks kaaluvad põhjused.

On alust arvata, et kui seadusandlus ja kohtupraktika võimaldavad elamu omanikul üürilepingu tähtaja möödumisel ja tema enda perekonnal eluruumi vajaduse tekkimisel üürilepingu lõpetamist üürnikuga ja teda koos perekonnaga elamispinnalt välja tõsta, siis ületab kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluvates elamutes uute üürilepingute sõlmimine kaugelt nende lõpetamise ja väljatõstmise taotluste arvu. See aga oleks rohkem kooskõlas elamu omanike, eluruumi vajavate kodanikkude ja ühiskonna huvidega ning vastaks ka rohkem isikliku omandiõiguse teostamise üldtunnustatud põhimõtetele.

II

Isikliku omandiõiguse teostamisel elamu suhtes on oluline osa eluruumide väljaüürimisel. Eluruumide väljaüürimine kui omaniku käsutamisõigustuse teostamine on seotud mitte üksnes elamu omaniku enda, vaid ka teiste kodanike tarbimisvajaduste rahuldamisega ja tal on selletõttu küllalt suur ühiskondlik tähtsus. Alljärgnevalt vaatlemegi eluruumi üürimist omaniku käsutamisõigustuse teostamise seisukohalt ehk konkreetsemalt väljendudes — mõningaid takistusi, mis on kerkinud elamuomanike ette, kui nad soovivad oma vabu eluruumi välja üürida.

TsK § 153 kohaselt on kodanikul, kelle elamu ja muud ehitused lammutatakse seoses maa eraldamisega riiklikeks või ühiskondlikeks vajadusteks, õigus saada omal valikul kas hoonete maksumus või korter, mis vastab tema perekonna suurusele. Õiguse teise eluruumi saamiseks annab TsK § 337 elamu lammutamisel ka neile isikutele, kes on lammutatavas elamus elanud üürilepingu alusel vähemalt ühe aasta. Samad põhimõtted on fikseeritud ka Eesti NSV Ministrite Nõukogu 11. jaanuari 1962. a. määruses nr. 4 «Linnades, alevites ja teistes asustatud punktides seoses maade eraldamisega riiklikeks ja ühiskondlikeks vajadusteks lammutatavate, kodanikele kuuluvate hoonete maksumuse hävitamise korra kohta».²¹

Seaduse mõte seisneb antud juhul riiklikes või ühiskondlikes huvides lammutatavate majade alaliste elanike kindlustamises teise korteri või eluruumiga ja lammutamisega elamute ning teiste ehituste omanikele tekitatud kahju heastamises. Neid seaduse sätteid aga, mis näevad ette lammutatavates elamutes elanud kodanikele korteri või eluruumi vastuandmise, on hakanud mõned kodanikud ära kasutama avarama eluruumi saamiseks väljaspool

²¹ ENSV MKK, 1962, nr. 4, art. 14.

üldist järjekorda sel teel, et pärast maja lammutamisele määramist püüti sinna elama asuda uue eluruumi saamise eesmärgiga.

Arusaadavalt ei või kohalikud tööraha saadikute nõukogu täitevkomiteed (ja teised organisatsioonid, kellel lasub eluruumi vastuandmise kohustus elamu lammutamise korral) jääda üksikõikseks selles, kas neil tuleb anda teine eluruum ainult lammutatava elamu omanikele ja üürnikele, kes on nendes majades alalised elanikud, või ka neile, kes on sinna elama asunud selleks, et saada uus eluruum maja lammutamise korral. Kõigi nende isikute võrdsustamine teise eluruumi vastuandmisel tähendaks seaduse mõtte moonutamist ja paljudel teistel perekondadel korteri saamise edasilükkumist. Küsimus kerkis eriti teravalt päevakorda seoses linnade ja asulate hoogsa rekonstrueerimisega meie vabariigis, mille käigus tuli viimastel aastatel määrata lammutamisele palju vanu elamuid. Üksnes Tartu linna Ülejõe elamurajoonis määrati 1964. ja 1965. aastal lammutamisele 183 elamut.²²

Püüdes vältida seoses elamute lammutamisega tekkivaid põhjendamatuid korteritaotlusi, keelas Tartu Linna TSN Täitevkomitee esialgu oma otsustes üheaegselt elamute lammutamisele määramisega ka nendesse elanike sisseregistreerimise.²³ Prokuröri suulise protesti alusel muutis Tartu Linna TSN Täitevkomitee lammutamisele määratud elamutesse sisseregistreerimise üldist keeldu ja asendas selle üürnike sisseregistreerimise keeluga.²⁴ Sama praktika üürnike sisseregistreerimise keelamise kohta lammutamisele määratud elamutesse kujunes välja Tallinna Linna TSN Täitevkomitees.

Lammutamisele määratud elamutesse üürnike sisseregistreerimise keelamine on omaniku käsutamisoigustuse põhjendamatult piiramine. Nagu näitab praktika, lammutatakse enamik elamuid alles mitu aastat pärast vastava otsuse vastuvõtmist. Selle aja jooksul nendest majadest üürnike lahkumisel puudub nüüd võimalus vabanenud eluruumide väljaüürimiseks, sest uusi üürnikke ei registreerita sinna enam. Samal ajal ei ole välistatud võimalus, et osa lammutamisele määratud elamuist arvatakse ühel või teisel põhjusel hiljem lammutamisele määratud hoonete hulgast välja, mistõttu niisuguste elamute omanike käsutamisoigustuse piiramine eluruumide väljaüürimise osas võib muutuda hoopis mõtetuks.

Lammutamisele määratud elamutesse üürnike sisseregistreerimise keeld on kahjulik mitte üksnes elamu omanike, vaid ka ühiskonna seisukohast. Praeguse korterikitsikuse puhul on ots-

²² Tartu Linna TSN Täitevkomitee 26. juuni 1964. a. nr. 229, 27. novembri 1964. a. nr. 405 ja 12. jaanuari 1965. a. nr. 4 otsused.

²³ Tartu Linna TSN Täitevkomitee 26. juuni 1964. a. nr. 229 ja 27. novembri 1964. a. nr. 405 viidatud otsused.

²⁴ Tartu Linna TSN Täitevkomitee 12. jaanuari 1965. a. otsus nr. 4. Otsuses on kasutatud ekslikult «üürniku» asemel «allüürnik».

tarbekas maksimaalselt ära kasutada kõik elamispinna reservid. Sellepärast ei ole õige üürnike sisseregistreerimise keeluga takistada kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluvates majades vabade eluruumide väljaüürimist ka juhul, kui need on määratud lammutamisele.

Eesmärk, mida on püüdnud saavutada kohaliku töörahva saadikute nõukogu täitevkomiteed üürnike sisseregistreerimise keeluga kodanikele isikliku omandiõiguse alusel kuuluvatesse ja seoses kruntide eraldamisega riiklikeks ja ühiskondlikeks vajadusteks lammutamisele määratud elamutesse, on iseenesest õige. Ei või lubada, et osa kodanikke saaks endale uue korteri või eluruumi «kombineerimisega» teiste kodanike arvel, kes on seda rohkem õigustatud saama.

Praegu on seaduse eeskirjad selles küsimuses puudulikud. Ei TsK § 337 ega ka Eesti NSV Ministrite Nõukogu 11. jaanuari 1962. a. määrus nr. 14, kus on fikseeritud lammutamisele määratud elamus üle ühe aasta elanud üürnike õigus vastu saada teine eluruum, ei täpsusta, kas niisuguse õiguse omandavad üürnikud, kes on elanud selles majas vähemalt üks aasta enne selle lammutamisele määramist või enne tegelikku lammutamist. Viidatud eeskirjade teksti võib tõlgendada nii, et üürnikud omandavad teise eluruumi saamise õiguse ka siis, kui nad on elanud elamus vähemalt ühe aasta enne selle faktilist lammutamist, sõltumata sellest, millal vastav otsus vastu võeti. Siit saavadki alguse eespool kirjeldatud takistused elamu omanikel käsutamissoigustuse teostamisel, sest enamik maju lammutatakse hoopis pikema aja möödumisel nende lammutamisele määramisest kui üks aasta ning üürnike sisseregistreerimine nendes majadesse sellel ajavahemikul on vastuolus nii kohaliku töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee kui ka kõigi teiste avaramat eluruumi vajavate kodanikkude huvidega.

Lahendust ei toonud selles osas ka Eesti NSV Ministrite Nõukogu 12. septembri 1966. a. määrus nr. 402 «Eesti NSV Ministrite Nõukogu 11. jaanuari 1962. a. määruse nr. 14 «Linnades, alevites ja teistes asustatud punktides seoses maade eraldamisega riiklikeks ja ühiskondlikeks vajadusteks lammutatavate, kodanikele kuuluvate hoonete maksumuse hüvitamise korra kohta» rakendamise seotud mõningate küsimuste kohta».²⁵

Väljapääs tekkinud olukorrast seisneb kodanikele kuuluvate ja lammutamisele määratud elamute üürnikelt teise eluruumi vastuandmise täiendavas õiguslikus reguleerimises. Tuleb kindlaks määrata, et ainult neil üürnikel on õigus vastuantavale eluruumile, kes asusid lammutatavasse elamusse vähemalt üks aasta enne selle lammutamisele määramist (mitte aga üks aasta enne tegelikku lammutamist). Kui lammutamisele juba määratud elamu-

²⁵ ENSV ÜVT, 1966, nr. 42, art. 295.

tesse elama asumine ei anna üürnikule õigust vastuantavale eluruumile, siis ei ole vaja luua ka kitsendusi neisse elamutesse üürnike elama asumisel ja sisseregistreerimisel. Otstarbekas oleks vaid niisugustesse elamutesse üürnikuna elama asujaid informeerida eelseisvast lammutamisest ja sellest, et neile ei anta vastu teist eluruumi.

C. Isikliku omandiõiguse lõppemisest elamule

I

Kõige sagedamini esinevaks isikliku omandiõiguse lõppemise viisiks elamule on selle võõrandamine ostu-müügilepingu sõlmimise teel.

Erinevalt teistest isikliku omandiõiguse objektidest on elamu müümise suhtes kehtestatud kitsendus: vastavalt TsK §-le 243 l. 1 võib kodaniku või koos elavate abikaasade ja nende alaealiste laste isiklikus omanduses olev elamu olla müügi esemeks tingimusel, et omanik ei müüks rohkem kui ühe elamu või selle osa kolme aasta jooksul, välja arvatud TsK §-s 111 sätestatud juhud (kui nimetatud kodanike isiklikus omanduses on seadusega lubatud alustel rohkem kui üks elamu). Elamu müümist kodaniku poolt rohkem kui üks kord kolme aasta jooksul lubatakse mõjuvatel põhjustel igakordsel rajooni (linna) töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee eriloal.

Ei ole raske mõista selle kitsenduse kehtestamise põhjust ja eesmärki. Elamute sagedast omandamist ja müümist on võimalik kasutada spekulatiivse vaheltkasu saamiseks. Selle takistamiseks ongi kehtestatud kitsendus elamute müümisel.

Abinõude tarvituselevõtmine elamute müügist spekulatiivse vaheltkasu saamise tõkestamiseks on põhjendatud. Õigeks ei saa aga pidada, et seda eesmärki püütakse saavutada kodanikel elamu (või selle osa) müümise sageduse kindlaksmääramisega. Esiteks, kolm aastat ei ole nii pikk ajavahemik, et sellest kitsendusest kinnipidamine oleks küllaldane ilma täiendavate abinõude rakendamiseta elamutega spekulatsioonide vältimiseks. Kui võimaldada kodanikel iga kolme aasta tagant vahepeal ostetud või ehitatud elamuid müüa, siis kaotab kehtestatud kitsendus praktiliselt oma mõtte. Teiseks, elamu (või selle osa) müügi keelamine sagedamini kui üks kord kolme aasta jooksul on vastuolus TsK § 111 sisuga, mis kohustab kodanikku, kui tema (või ka koos elava abikaasa ja alaealiste laste) isiklikus omanduses on seadusega lubatud alustel rohkem kui üks elamu, teise elamu (või elamud) võõrandama ühe aasta jooksul, arvates omandiõiguse tekkimise päevast elamule (elamutele). Seega keelab TsK § 243 l. 1 kodanikul müüa elamut (või selle osa) sagedamini kui üks kord kolme aasta jooksul, TsK § 111 l. 1 aga kohustab seda tegema ühe aasta jooksul.

TsK §-s 243 l. 1 viidatakse küll elamu (või selle osa) müümise sageduse reguleerimisel TsK §-le 111 ja märgitakse, et elamu (või selle osa) müümise keeld (sagedamini kui üks kord kolme aasta jooksul) ei laiene viimati märgitud paragrahvis märgitud müügijuhtudele. TsK § 111 sätestab aga elamu (elamute) võõrandamise kohustuse kõigil juhtudel kui kodaniku või koos elavate abikaasade ja nende alaealiste laste isiklikus omanduses on seadusega lubatud alustel rohkem kui üks elamu. Täheandab, TsK §-s 243 l. 1 kehtestatud elamu (või selle osa) müümise kitsenduse maht sõltub sellest, kuidas tõlgendatakse TsK §-s 111 l. 1 fikseeritud «seadusega lubatud alustel» rohkem kui ühe elamu omandamist.

Kui näiteks kodanik, kellel on elamu isiklikus omanduses, saab pärimise teel ühe või mitu elamut või tema perekonda tuleb abiellumise teel juurde veel üks elamu, siis loetakse mõlemad need elamu omandamised toimunuks seadusega lubatud alustel.²⁶

Neil juhtudel ei kohaldata eraldi TsK § 110 l. 1 eeskirja (mis lubab kodaniku isiklikus omanduses olla ainult ühe elamu või selle osa), vaid seda tehakse koos TsK § 111 sätetega, mis kohustavad teised elamud peale ühe aasta jooksul võõrandama.

Ka elamu ehitamist, ostmist ja kingina vastuvõtmist tuleb lugeda seadusega lubatud alustel elamu omandamiseks. Järelikult kuulub ka niiviisi omandatud elamute puhul kohaldamisele TsK § 110 l. 1 koos TsK § 111 sätetega nagu pärimise teel omandatud elamutegi korral.

Siiski ollakse vahel arvamusel, et elamu ehitamine, ostmine ja kingina vastuvõtmine on seadustega vastuolus neil juhtudel, kui omandajal on juba elamu või selle osa olemas. Elamuehitamise kohta on niisugune arvamus täiesti põhjendamatu, sest ei ole seadusnormi, mis annaks alust sellekohasele järeldusele. Viidata takistusena TsK §-le 110 elamu ehitamise korral on sama põhjendamatu kui teha seda elamu omandamise korral pärimise teel.

Mis puutub elamu ostmisse ja kingina vastuvõtmisse, siis selles osas on olukord mõnevõrra teine. Elamu ostu-müügi- ja kinkilepingut reguleerivate TsK §-de 243 ja 260 praegune redaktsioon, milles nõutakse elamu ostu-müügi- ja kinkilepingu sõlmimisel TsK § 110 järgimist, võimaldab kahesugust tõlgendamist: esiteks nii, et kodanik, kellel (või kelle abikaasal või alaealistel lastel) on elamu, ei või teist elamut osta ega kingina vastu võtta, ja teiseks, et kodanik võib ka niisugusel juhul teist elamut osta ja kingina vastu võtta, kuid vastavalt TsK §-le 111 tuleb tal teine (teised) elamu(d) ühe aasta jooksul võõrandada.

Artikli autor on seisukohal, et esitatud tõlgendusviisidest tuleb

²⁶ О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. Указ. соч., стр. 252—253; Гражданский кодекс РСФСР. Учебно-практическое пособие, ч. I. Свердловск, 1965, стр. 249.

õigeks pidada viimast. TsK § 110 järgimine eeldab alati ka TsK § 111 sätete kohaldamist, kui selleks on vastavad tingimused. TsK § 110 ei saa vaadelda eraldatuna TsK §-st 111. Niisugusel juhul ei saaks lubada ka pärimise teel teise elamu omandamist või abiellumise tulemusena teise elamu üleminekut ühte perekonda, sest ka nende isikute suhtes kehtib TsK § 110. Kui aga pärimise ja abiellumise korral vaadeldakse TsK § 110 seoses TsK §-ga 111, siis miks ei peaks seda tegema teistel seadusega lubatud alustel elamu omandamisel?

Ka B. Antimonov tõlgendab VNFSV TsK kommenteerimisel²⁷ ostu-müügi- ja kinkelepingu eeskirju selliselt, et kodanik võib osta ja kingina vastu võtta teise elamu või selle osa, kuigi temal või tema abikaasal või alaealistel lastel on juba isiklikus omanduses üks elamu või selle osa.

Tema järgi tekib neil isikutel pärast uue elamu ostmist (või kingina vastuvõtmist) kohustus teine (teised) elamu(d) ühe aasta jooksul võõrandada, millest peab teatama notar lepingu tõestamisel. B. Antimonovi esitatud seisukohaga tuleb täielikult nõustuda.

Et vältida TsK §-de 243 ja 260 sätete kitsendavat tõlgendamist elamu omandamisel, oleks otstarbekas nendes paragrahvides fikseerida, et elamu ostu-müügi- ja kinkelepingu sõlmimisel tuleb järgida mitte üksnes TsK § 110, vaid ka TsK § 111, s. t. et elamu omandaja peab võõrandama ühe aasta jooksul varem omandatud elamu, kui see on tal olemas.

Teise elamu omandamise võimaldamine kodanikul ehitamise, ostmise või kingina vastuvõtmise teel enne varem omandatud elamu võõrandamist (analoogiliselt pärimisele), TsK § 111 sätteid järgides vastab rohkem nende kodanike huvidele, kes soovivad uude elamusse ka ise elama asuda. Vastupidise lahenduse korral satuvad keerukasse olukorda eriti need kodanikud, kes soovivad uue elamu ehitada, sest enne eluruumide vabastamist on raske vana elamut müüa. Ka teise elamu ostmise korral on raskendatud vana elamu müümine enne selles eluruumide vabastamist. Lisaks sellele on kodanikel oht pärast oma elamu müümist teise elamu omaniku ümberotsustamise ja müügist loobumise korral elamust hoopis ilma jääda.

Siin põhjendatud seisukoha praktikasse rakendamine elamu ehitamise, ostmise ja kingina vastuvõtmise lubamise kohta, kui kodanikul on enne seda elamu (või selle osa) juba olemas, tähendab kõrvuti kodanike vajaduste täielikuma rahuldamisega ja TsK normide järjekindlama tõlgendamisega ka seda, et TsK §-s 243 fikseeritud elamu müümise keeld sagedamini kui kord kolme aasta jooksul ei täida oma otstarvet. Pigemini on ta takistuseks kodanikel isikliku omandiõiguse teostamisel. Et see nii on, selles aitab

²⁷ Научно-практический комментарий к ТК РСФСР. Изд. «Юридическая литература». М., 1966, стр. 278—279.

veenduda O. Joffe ja J. Tolstoi poolt esitatud näide²⁸ kodaniku kohta, kes müüb osa oma elamust, seejärel aga seoses teise paikkonda elama asumisega soovib müüa ka ülejäänud osa majast. TsK § 243 eeskirjad ei võimalda tal seda teha. Alles kolme aasta möödumisel elamu esimese osa müümisest või teise elamu ostmise järel saab ta ära müüa esimese elamu tervikuna.

Artikli autor on seisukohal, et TsK §-s 243 kehtestatud kitsendus elamu (või selle osa) müümise kohta ei ole põhjendatud ja see tuleb ära muuta. Sama eesmärki (elamutega spekulereimise vältimist) teenib hoopis paremini elamute omandamise reguleerimine ehitamise, ostmise ja kingina vastuvõtmise teel.

Kolmeks aastaks kehtestatud keelu mehhaaniline ülekandmine elamu omandamise kõikidele vormidele kannaks vaevalt positiivset efekti. Elamute omandamise reguleerimine peaks toimuma vastavalt omandamise üksikute vormide omapärale. Nii ei ole põhjendatud lubada ühel kodanikul ja koos elavatel abikaasadel samas linnas või asulas ehitada rohkem kui kaks elamut, vaatamata nende võõrandamisest möödunud ajavahemiku pikkusele. Üks elamu rahuldab harilikult selle ehitaja eluruumivajadused kogu eluajaks. Kui aga omanikul tekib mingil põhjusel vajadus ehitada teist korda samas kohas elamu, siis seda tuleks nähtavasti lubada. Uude paikkonda elama asumisel peaks kodanikul olema veel kord võimalus elamu ehitada. Rohkem elamute ehitamist ühel kodanikul ei ole otstarbekas lubada, sest see ületab ilmselt tema isiklikud vajadused. Sama kehtib ka elamu ostmise kohta. Mis puutub elamu omandamisse kingi vastuvõtmise teel (kui ei ole tegemist teeseldud tehinguga), siis selles suhtes ei ole vaja kehtestada kitsendusi nagu elamu pärimise korralgi. Kõikidel neil juhtudel kuuluksid aga järjekindlalt kohaldamisele TsK §-d 110 ja 111.

Elamu (või selle osa) omandamise piirava reguleerimise kasuks kõneleb ka fakt, et seda moodust on praktikas edukalt kasutatud sõiduautodega spekulereimise vastu võitlemisel. Nimelt kehtestati Eesti NSV Ministrite Nõukogu 21. märtsi 1958. a. määrusega nr. 91 «Sõiduautode müügi korrastamisest» kord, mille kohaselt uue sõiduauto ostmise kodanike poolt, kellel oli varem juba olnud auto, võis toimuda, olenevalt eelmise auto margist, alles 5 või 8 aasta möödumisel eelmise ostmisest. Spekulereimise takistamiseks ei kasutatud autode müügi vormis võõrandamise keeldu, mis ei oleks andnud ka soovitavaid tagajärgi.

II

Viimastel aastatel on isikliku omandiõiguse lõppemise ühe viisina omandanud üha enam aktuaalsust elamute lammutamine

²⁸ О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. Указ. соч., стр. 253.

seoses maade eraldamisega riiklikeks ja ühiskondlikeks vajadusteks. Seda põhjustab asjaolu, et hoogustuv ehitustegevus meie linnades ja asulates tingib uute ehituste püstitamise mitte ainult vabadele maa-aladele, vaid ka vanade, oma aja äraelanud hoonete asemele. Seoses suuremate rekonstrueerimistöödega, mis hõlmavad terveid tänavaid ja linnaosi, tuleb vahel lammutada ka täiesti eksploatatsioonikõlblikke ehitusi.

Et paljud lammutatavad majad ja muud ehitused kuuluvad kodanikele isikliku omandiõiguse alusel, siis kerkib selles osas üles hulk kodanike huvisid riivavaid küsimusi, millest määravama tähtsusega on lammutatavate majade ja ehituste ning viljapuude ja marjapõõsaste väärtuse hüvitamine. Nende küsimuste õiguslikuks reguleerimiseks võttis Eesti NSV Ministrite Nõukogu 11. jaanuaril 1962 vastu määruse nr. 14 «Linnades, alevites ja teistes asustatud punktides seoses maade eraldamisega riiklikeks ja ühiskondlikeks vajadusteks lammutatavate, kodanikele kuuluvate hoonete maksumuse hüvitamise korra kohta».²⁹

Vastavalt sellele määrusele on kodanikel, kelle maja ja muud ehitused lammutatakse seoses maade eraldamisega riiklikeks või ühiskondlikeks vajadusteks, õigus saada omal soovil kas lammutatavate hoonete ja ehituste (elumajade, kuuride, keldrite, kaevude jne.) maksumus või kasutamiseks nende perekonna suurusse vastav korter riikliku elamufondi majas. Viimasel juhul ei saa kodanikud hüvitust lammutatavate hoonete ja ehituste maksumuse näol. Sõltumata sellest, kumma variandi kodanik valib, hüvitatakse temale viljapuude, marjapõõsaste ja külvide maksumus.

Samad põhimõtted leidsid hiljem väljenduse TsK §-s 153.

Ministrite Nõukogu viidatud määrusega ja TsK-ga reguleeriti enamik küsimusi seoses kodanikele kuuluvate majade ja teiste ehituste lammutamisega riiklikes või ühiskondlikes huvides ja pandi selles osas alus ühtsele praktikale. Lahendamata jäi aga küsimus eksploatatsioonikõlblike ehituste teise asupaika vedamisest, kui see on tehniliselt võimalik, ning see, kellele kuuluvad materjalid, mis saadakse hoonete ja ehituste lammutamisest. Eriti viimane neist põhjustas arusaamatusi ja erinevaid lahendusviise praktikas.

Täiendavalt reguleeriti lammutatavate majade ja muude ehituste maksumuse hüvitamise korda Eesti NSV Ministrite Nõukogu 12. septembri 1966. a. määrusega nr. 402 «Eesti NSV Ministrite Nõukogu 11. jaanuari 1962. a. määruse nr. 14 «Linnades, alevites ja teistes asustatud punktides seoses maade eraldamisega riiklikeks ja ühiskondlikeks vajadusteks lammutatavate, kodanikele kuuluvate hoonete maksumuse hüvitamise korra kohta» rakenda-

²⁹ ENSV MKK, 1962, nr. 4, art. 14

misega seotud mõningate küsimuste kohta».³⁰ Nüüd on võimalik majaomanikel taotleda krundi eraldamise korral riiklikeks või ühiskondlikeks vajadusteks temale kuuluvate ehituste üleviimist ja taastamist uues kohas, kui see on tehniliselt võimalik. Omanikul on samuti õigus kasutada oma äranägemise järgi neid materjale, mis saadakse temale kuuluvate ehituste lammutamisest, hoolimata hüvituse maksmisest või korteri andmisest riikliku elamufondi majas. Kui aga majaomanik avaldab soovi hüvituse saamise korral astuda elamuehituskooperatiivi liikmeks, siis peab täitevkomitee temale seda võimaldama väljaspool järjekorda.

Kuigi täiendava reguleerimisega lahendati mitmed pakilised probleemid seoses kodanikele kuuluvate elamute ja muude ehituste lammutamisega, ei saa vastavaid eeskirju lugeda ka praegu lõplikult väljatöötatuiks. Kehtivate eeskirjade järgi saavad elamu omaniku huvid, kui ta soovib maja lammutamise korral vastu saada riigi majas korteri, tõsiselt kahjustatud. Temale ei maksta niisugusel juhul lammutatavate ehituste maksumust. Elamu omanik saab küll endale lammutatavast elamust järelejäänud materjalid, kuid nende väärtus on tunduvalt väiksem elamu maksumusest.

Korteri kasutada andmist riikliku elamufondi elamus ei saa vaadelda lammutatud ehituste maksumuse hüvituseks. Kodanikul ei teki sellele korterile omandiõigust ja tal tuleb selle eest hakata üüri tasuma nagu teistelgi üürnikel. Korteri vastusaamise õigus on kõigil lammutatavas elamus üle ühe aasta elanud üürnikel, milline asjaolu omakorda kummutab omanikule korteri kasutada andmise hüvitusliku iseloomu.

Elamu omanike huve kahjustatakse eriti selle tõttu, et nad ei ole elamu lammutamise korral vabad oma valikus. Vajadus eluruumi järele sunnib lammutatava elamu omanikku sageli valima rahalise hüvituse asemel korteri kasutuse riigi majas. Pealesunnitult osutub korteri kasutuse valik just neil juhtudel, kui lammutatava elamu maksumusest ei piisa elamuehituskooperatiivi osamaksu tasumiseks või kui sellist kooperatiivi ei ole antud paikkonnas üldse organiseeritud. Niisugustel juhtudel tähendab elamu ja teiste ehituste lammutamine sisuliselt vara sundvõõrandamist osalise hüvitusega (järelejäänud ehitusmaterjalide väärtuse ulatuses).

Neil asjaoludel peab artikli autor õigeks lammutatava elamu omanikule maksta hüvitust ka siis, kui ta saab oma perekonnale korteri kasutamiseks riigi majas. See vastaks kodanike vara tasulise sundvõõrandamise põhimõtetele ning tagaks elamu ja muude ehituste omaniku huvide ühtlase kaitse, ükskõik millise hüvitus-

³⁰ ENSV ÜVT, 1966, nr. 42, art. 295.

variandi ta lammutamise korral valib. Sama seisukohta pooldab ka V. Nikitina.³¹

Lammutatavate elamute ja hoonete väärtuse väljamaksmine omanikule korteri kasutuse vastuandmise korral ei kahjusta lõppastmes ka riigi huve. Amortiseerunud hoonete suhteliselt väikese maksumuse teeb varsti tasa otstarbeka lammutamise puhul uue ehituse kasulik efekt. Pealegi on võimalik osa hüvitamisega seotud kulutusi saada kohe tagasi, kui muuta praegu kehtivaid eeskirju, mille kohaselt omanikul on ka ehituste maksumuse hüvitamise korral õigus oma äranägemise järgi kasutada ehituste lammutamisest saadavaid materjale. Rahalise maksumuse tasumise korral ei ole õige lammutatismaterjalide andmine elamu omanikule. See on hüvitamine suuremas ulatuses, kui on lammutatavate ehituste tegelik väärtus. Ei ole õige, et majaomanik ühel juhul (kui ta valib lammutatavate ehituste rahalise maksumuse) saab hüvituse tunduvalt suurema nende ehituste tegelikust väärtusest, ja teisel juhul (kui ta valib korteri kasutuse) saab hüvituse tunduvalt väiksema ehituste tegelikust väärtusest. Vastavaid eeskirju tuleks muuta selliselt, et mõlemal kirjeldatud juhul vastaks hüvituse suurus lammutatavate ehituste tegelikule väärtusele.

О ПРОБЛЕМАХ ПРАВА ЛИЧНОЙ СОБСТВЕННОСТИ НА ЖИЛОЙ ДОМ

Канд. юрид. наук П. П. Касък

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы возникновения, осуществления и прекращения права личной собственности на жилой дом.

В связи с возникновением права личной собственности на жилой дом автором обосновывается целесообразность строительства коллективных жилых домов и выдвигаются его преимущества перед индивидуальным строительством. Для внедрения в практику строительства коллективных жилых домов делается предложение выработать в нашей республике положение о жилищно-строительном коллективе индивидуальных застройщиков и типовый договор предоставления жилищно-строительному коллективу земельного участка на правах бессрочного пользования.

³¹ В. П. Никитина. Новый порядок возмещения гражданам стоимости строений, сносимых в связи с отводом земельных участков для государственных и общественных надобностей. — Развитие прав граждан СССР и усиление их охраны на современном этапе коммунистического строительства. Саратов, 1962, стр. 141—142.

Далее в статье анализируется правовое значение регистрации договора купли-продажи жилого дома в исполкоме местного совета. Поддерживается точка зрения о том, что по законодательству ЭССР регистрация договора купли-продажи жилого дома не является составной частью этого договора, что регистрации подлежит уже заключенный договор. Предлагается установить такой порядок, чтобы право регистрации договора купли-продажи в исполкоме местного совета имели бы как продавец, так и покупатель дома.

Вопросы осуществления права личной собственности исследуются в статье с аспекта юридической обеспеченности осуществления этого правомочия собственником жилого дома. Констатируется, что по действующему законодательству собственнику не всегда обеспечивается возможность пользоваться самому своим домом, если для этого требуется выселение нанимателя из жилого помещения.

Выдвигается и обосновывается предложение установить правовую норму, предоставляющую гражданину-собственнику право требовать выселения нанимателя, проживающего в его доме по договору, заключенному и на срок свыше одного года (при условии, что срок этого договора истек и собственник желает в дальнейшем пользоваться помещением сам со своей семьей). Такое же право должно сохраняться за собственником и в том случае, если срок этого договора был возобновлен, но снова истек.

Вносится также предложение об установлении правовой нормы, которая давала бы гражданину-собственнику право требовать расторжения договора найма жилого помещения и выселения нанимателя, если этот договор заключен бессрочно, но помещение необходимо для личного пользования собственнику дома и членам его семьи.

Отсутствие упомянутой нормы права приводит в судебной практике к недооценке нуждаемости собственника и его семьи в жилом помещении, и нередко их обоснованные требования о расторжении договора найма жилого помещения и выселении нанимателя не удовлетворяются, а это означает, что собственнику юридически не обеспечивается возможность осуществления правомочия пользования своим домом.

В целях достижения положения, когда собственники дома, как правило, сами жили бы в своем личном доме (или в части его) в статье выдвигаются некоторые предложения, имеющие в виду как случаи, когда собственник дома сам желает этого, так и те случаи, когда он к этому не стремится. Так, в частности, предлагается установить правовую норму, на основании которой собственник жилого помещения имел бы право в целях личного пользования требовать расторжения договора найма жилого помещения и выселения нанимателя, если он укажет

другое жилое помещение в том же населенном пункте, пригодное для постоянного проживания, куда семья нанимателя имеет реальную возможность вселиться и где на каждого члена семьи нанимателя приходится не менее 6 м² жилой площади.

Автор статьи считает также целесообразным дополнить законодательство указанием о том, что наниматель вправе требовать расторжения договора найма и выселения нанимателя и членов его семьи без предоставления другого жилого помещения в тех случаях, когда последний не воспользовался имевшейся у него возможностью вселиться в свой личный дом, находящийся в том же населенном пункте. Такое дополнение обеспечивало бы вселение нанимателя в свой дом во всех случаях, когда для этого имеется реальная возможность, хотя бы наниматель сам этого не желал.

Из способов прекращения права личной собственности на жилой дом прежде всего рассматривается договор купли-продажи. В частности анализируется ч. 1 ст. 243 ГК Эст. ССР, где установлено, что собственник не должен продавать более одного дома (или части его) в течение трех лет, кроме случая продажи, предусмотренного статьей 111 ГК Эст. ССР. Предлагается заменить указанное ограничительное предписание в отношении отчуждения жилого дома таким же ограничением приобретения жилого дома.

Из других способов прекращения права личной собственности в статье рассматривается снос жилых строений в связи с отводом земельных участков для государственных и общественных надобностей. Регулирование этого вопроса по действующему законодательству вызывает возражения двоякого рода. Во-первых, представляется неправильным, что собственник дома и других строений остается без денежного возмещения в том случае, когда он получает квартиру из государственного жилищного фонда. Получение квартиры по договору найма не может заменить денежной стоимости сносимых строений. Лишение собственника денежного вознаграждения означает по существу принудительное безвозмездное отчуждение строений (в той части, которая не покрывается стоимостью разобранных материалов). Во-вторых, неправильным представляется и то, что собственники сносимых строений могут использовать по своему усмотрению материалы, полученные от разборки, независимо от возмещения им стоимости сносимых строений. Таким образом, при полном возмещении денежной стоимости сносимых строений собственник получает большее возмещение, чем он теряет. Это противоречит общим принципам возмещения вреда.

Статья поступила в редакцию
в ноябре 1967 г.

О ПРЕДМЕТЕ И МЕСТЕ ПРАВА ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Х. Сепп

Народный судья г. Тарту

С принятием Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик (ст. 21) узаконен институт права оперативного управления. Однако этот институт, давно известный в советском гражданском праве, еще недостаточно разработан в нашей цивилистической литературе. Особенно мало уделено внимания таким довольно сложным проблемам, как соотношение права собственности и права оперативного управления, определение предмета права оперативного управления, вопрос о месте права оперативного управления в системе советского гражданского права.

Разработка этих важных и сложных проблем имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение. Недостаточная разработанность этих проблем отрицательно отражается и на системе действующих Гражданских кодексов союзных республик. Учитывая сложность вышеуказанных проблем, их разработка требует участия возможно большего числа авторов. Некоторые соображения и предложения по этим проблемам излагаются в настоящей статье.

Проблема оперативного управления государственным имуществом, закрепленным за государственными организациями, разработана в советской юридической науке главным образом в трудах академика А. В. Венедиктова. В соответствии с его выводами Советское государство является единым и единственным собственником всего государственного имущества. Государственные организации не являются собственниками государственного имущества, закрепленного за ними.¹

Советское социалистическое государство не существует вне своих органов и осуществляет свои функции, в том числе и

¹ А. В. Венедиктов. Государственная социалистическая собственность. Изд. АН СССР, М., 1948, стр. 4, 314, 352.

свои полномочия, как собственник государственного имущества через эти государственные организации.² При этом оно возлагает на некоторые организации не только функции планирования и руководства, но и функции непосредственного осуществления расширенного социалистического воспроизводства.

Для осуществления этой функции государство наделяет государственные организации правом оперативного управления, закрепленного за ними государственным имуществом.³

Права государственных организаций на закрепленное за ними имущество не идентичны правам, которыми располагает Советское государство на то же самое имущество как его собственник. Поэтому полномочия государственных организаций по владению, — пользованию и распоряжению этим имуществом имеют конкретное содержание и позволяют объяснить реальность гражданско-правовых сделок между государственными организациями.⁴

Эти положения разделяются в нашей цивилистической литературе подавляющим большинством авторов⁵. Только некоторые возражают против этих положений А. В. Венедиктова.

Например, Я. Ф. Миколенко утверждает, будто ни одна государственная организация не имеет на закрепленное за нею государственное имущество никаких полномочий, которые в то же время не были бы полномочиями государства как собственника.⁶ Отсюда вытекает, что правовые отношения между государственными организациями — это отношения государства с самим собой.

Его точку зрения в этом вопросе по существу разделяет А. В. Карасс⁷, а также М. В. Колганов.⁸

С. Ф. Кечекьян пошел еще дальше, выдвинув тезис, согласно которому собственником закрепленного за государствен-

² А. В. Венедиктов. Ук. работа, стр. 8, 351.

³ А. В. Венедиктов. Там же, стр. 326, 327, 328.

⁴ А. В. Венедиктов. Там же, стр. 355, 357, 358, 361.

⁵ О. С. Иоффе, В. К. Райхер, Ю. К. Толстой. Творческое наследие академика А. В. Венедиктова. — «Проблемы гражданского и административного права». Изд. ЛГУ, 1962, стр. 25—29; С. Н. Братусь. Важный этап в развитии советского гражданского законодательства. — «Советское государство и право», 1962, стр. 12; С. М. Корнеев. Право государственной социалистической собственности в СССР. Изд-во МГУ, 1964, стр. 134—138; Д. М. Генкин. Право собственности в СССР. Госюриздат. М., 1961, стр. 80—81; А. В. Мицкевич. Субъекты советского права. Госюриздат. М., 1962, стр. 101—103; Э. Г. Полонский. Правовые проблемы улучшения использования основных фондов промышленного предприятия. Ученые записки ВНИИСЗ, вып. 10, М., 1967, стр. 104.

⁶ Я. Ф. Миколенко. Государственные юридические лица в советском гражданском праве. — «Советское государство и право», 1951, № 7, стр. 46.

⁷ А. В. Карасс. Право государственной социалистической собственности. М., 1954, стр. 261.

⁸ М. В. Колганов. Собственность в социалистическом обществе. Изд-во АН СССР, М., 1953, стр. 326—237.

ными организациями имущества является не только само государство, но и государственная организация.⁹

Тезисы этих авторов и приведенные ими аргументы подвергнуты справедливой критике¹⁰. Кроме того, эти тезисы в настоящее время противоречат общесоюзному закону — ч. I ст. 21 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик. Государственные организации в качестве юридических лиц вступают в гражданско-правовые отношения как между собой, так и с кооперативными и общественными организациями и гражданами, причем они действуют при этом от своего собственного имени и отвечают имуществом, закрепленным за ними. Государство за их долги ответственности не несет.

Правомочия государства как собственника и правомочия государственной организации в отношении того же имущества не сталкиваются между собой, так как правомочия государственных организаций всегда связаны с возложенными на них государством обязанностями и вытекают из них.

На основе права оперативного управления владеют, пользуются и распоряжаются закрепленным за ними имуществом и некоторые другие, негосударственные социалистические организации, выступающие в гражданском обороте как юридические лица. В то же время вопросы оперативного управления как экономической категории и права оперативного управления в нашей цивилистической литературе разработаны только в отношении государственных организаций и государственной собственности.

Только Д. М. Генкин в рамках небольшой статьи рассматривает в качестве субъектов права оперативного управления также негосударственные социалистические организации, за которыми закреплено имущество на началах оперативного управления.¹¹

Проблема соотношения права собственности и права оперативного управления в нашей цивилистической литературе сравнительно мало разработана. Однако и те авторы, которые этой проблемой занимались, видят проблему только в соотношении права собственности государства и права оперативного управления государственной организации, а не в соотношении права собственности и права оперативного управления вообще. С этой сложной проблемой связана и проблема предмета регулирования права оперативного управления, а также проблема

⁹ С. Ф. Кечекьян. Правоотношения в социалистическом обществе. Изд. АН ССР, М., 1958, стр. 104—119.

¹⁰ См., например, Ю. К. Толстой. Понятие права собственности. — «Проблемы гражданского и административного права». Изд. ЛГУ, 1962, стр. 197—208.

¹¹ Д. М. Генкин. Оперативное управление как институт советского гражданского права. — «Советская юстиция», 1963, № 9, стр. 3—5.

о месте права оперативного управления в системе советского гражданского права.

Нужно отметить, что проблему соотношения права собственности и права оперативного управления авторы пытались разрешить путем раскрытия содержания этих прав как субъективных прав.¹² При этом проблемы, связанные с правом оперативного управления, исследуются только при рассмотрении содержания права государственной собственности. Но в таком случае фактически неизбежно приравниваются правомочия государства как собственника и право оперативного управления как субъективное право. Вне поля зрения остается право оперативного управления как правовой институт.

Рассмотрение права собственности как субъективного права у всех авторов начинается с раскрытия понятия собственности как экономической категории, затем раскрывается понятие права собственности как объективного права и только после этого рассматривается право собственности как субъективное право.

Но при исследовании вопросов, связанных с правом оперативного управления, авторы такого подхода не придерживаются.

Например, Ю. К. Толстой правильно считает, что при исследовании права собственности как субъективного права нельзя исходить из этого же права, а нужно исходить из экономической категории собственности. Так он и поступает в своей статье.¹³

Такой подход при исследовании правовых явлений единственно правилен, так как при этом раскрывается сущность исследуемого правового института и его экономическая основа. Но при рассмотрении вопросов права оперативного управления как субъективного права Ю. К. Толстой в той же статье полностью отвергает вышеуказанный методологический подход и пытается раскрыть понятие права оперативного управления как субъективного права путем анализа содержания права государственной собственности как субъективного права.

При таком подходе к проблеме совсем не исследуется, что именно является предметом права оперативного управления. А методологически именно с этого вопроса и надо начинать всякое исследование права оперативного управления как института советского гражданского права.

Поэтому в исследовании Ю. К. Толстого нет определения права оперативного управления ни в смысле субъективного, ни в смысле объективного права. В этом исследовании нет даже

¹² С. М. Корнеев. Право государственной социалистической собственности в СССР. Изд-во МГУ, М., 1964, стр. 134—151; Ю. К. Толстой. Ук. статья, стр. 207—209; А. В. Мицкевич. Ук. работа, стр. 103—104; «Советское гражданское право», т. I. Юриздат, М., 1965, стр. 297.

¹³ Ю. К. Толстой. Ук. статья, стр. 137; 200—210.

попытки определить для права оперативного управления предмет регулирования в виде конкретных общественных отношений.

Разницу между правом собственности и правом оперативного управления Ю. К. Толстой пытается найти не в разнице предметов регулирования этих прав, а в определении понятий этих прав как субъективных прав.¹⁴ Он предлагает фактически прибавить к общепризнанному определению понятия права собственности слова «по своему усмотрению» и «в своем интересе».¹⁵ Так как государственная организация при осуществлении права оперативного управления не может действовать «по своему усмотрению» и «в своем интересе», он считает проблему соотношения права государственной собственности и права оперативного управления разрешенной.

Ю. К. Толстой обосновывает надобность включить в определение понятия права собственности эти слова утверждением, будто в противном случае придется признать госорган собственником закрепленного за ним имущества или же признать, что право собственности госоргана является лишь товарной формой собственности самого государства. Но эти выводы неприемлемы для советской теории права и противоречат действующему законодательству.¹⁶

Такая аргументация явно неудачна. Из понятия права собственности как субъективного права нельзя выводить понятие совсем другого субъективного права — права оперативного управления.

Вопрос о том, включать или не включать в определение понятия права собственности как субъективного права вышеуказанные слова, не имеет никакого значения при решении вопроса о соотношении права собственности и права оперативного управления как разных гражданско-правовых институтов.

В правовой науке общепризнано, что каждый институт права регулирует определенные общественные отношения. Этой точки зрения придерживается и Ю. К. Толстой при исследовании права собственности как института советского гражданского права.

Следовательно, при исследовании вопроса о соотношении права собственности и права оперативного управления как субъективных прав надо исходить из предмета регулирования этих прав как правовых институтов.

Невозможно раскрыть различия права собственности и пра-

¹⁴ Ю. К. Толстой. Ук. статья, стр. 197.

¹⁵ Ю. К. Толстой. Ук. статья, стр. 197. При этом интересно отметить, что в работе, вышедшей несколько лет раньше. Ю. К. Толстой не видит надобности в определении права собственности иметь слова «в своем интересе». См.: Ю. К. Толстой. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. Изд-во ЛГУ, 1955, стр. 59—60.

¹⁶ Ю. К. Толстой. Ук. статья, стр. 204.

ва оперативного управления путем сопоставления входящих в их содержание одноименных правомочий.

Приходится отметить, что и по существу предложение Ю. К. Толстого о дополнении общепризнанного понятия права собственности вышеуказанными словами, мало аргументировано. Например, невозможно утверждать, что Советское государство как собственник осуществляет свои правомочия «в своем интересе». Наше советское общенародное государство действует в интересах всего общества, всего советского народа и как субъект государственной собственности.¹⁷

Нужно учитывать, что и кооперативные, и общественные организации как собственники действуют в нашем обществе не только в своих интересах, но и в интересах советского общенародного государства, так как их интересы не противопоставимы, не антагонистичны.

А. В. Мицкевич пытается раскрыть различия права собственности и права оперативного управления путем выделения из совокупности общественных отношений, регулируемых правом собственности, какой-то специфической стороны этих отношений.

Но его исследование в этом вопросе ограничивается рассмотрением собственности как экономической категории и его вывод, что советское государство является единственным собственником государственного имущества, не приводит нас к разрешению вышеуказанного вопроса.¹⁸

Своеобразную позицию в этом вопросе заняли авторы учебника советского гражданского права. По их мнению «... право оперативного управления — особое проявление права государственной собственности на определенном участке хозяйственной или иной деятельности государства».¹⁹

Если действительно право оперативного управления является только формой проявления права государственной собственности, где оно получает свое развитие и конкретизацию, тогда, естественно, не возникает вопрос о соотношении права собственности с правом оперативного управления как самостоятельным институтом советского гражданского права. Остается непонятным, как может один институт гражданского права существовать как форма проявления другого института советского гражданского права. Ответа на этот вопрос в учебнике нет.

Проблема соотношения права собственности и права оперативного управления исследована в нашей цивилистической литературе и С. М. Корнеевым. И он пытается разрешить эту проб-

¹⁷ См.: «Советское гражданское право», т. 1, Юриздат, М., 1965, стр. 258.

¹⁸ А. В. Мицкевич. Субъекты советского права. Госюриздат, М., 1962, стр. 104—109.

лему путем сопоставления одноименных правомочий, составляющих содержание обоих субъективных прав. Но если Ю. К. Толстой пытается для разграничения этих прав найти критерии в определении понятия права собственности как субъективного права, то С. М. Корнеев предпринял попытку найти критерии вне этого определения.

С. М. Корнеев полагает, что право оперативного управления, как и право собственности, является вещным правом, но не может быть правом собственности, так как собственником одного и того же имущества может быть только одно лицо (кроме общей собственности).²⁰ Но исследование проблемы с такой позиции не способно раскрыть соотношения права собственности и права оперативного управления.

Ближе к разрешению вышеуказанной проблемы не приводит и утверждение С. М. Корнеева, согласно которому право оперативного управления отличается от права государственной собственности тем, что государственная организация не имеет в одно и то же время в отношении закрепленного за ней имущества всех трех правомочий, составляющих содержание права собственности. По его мнению, государственные организации имеют всегда в отношении закрепленного за ними имущества правомочие владения, остальные же два правомочия могут у них отсутствовать или же отсутствует одно из этих двух правомочий.²¹

С. М. Корнеев в своем дальнейшем исследовании этой проблемы по существу уже не отрицает, что государственные организации могут иметь одновременно все три правомочия, и он даже критикует авторов, отрицающих такую возможность.²² Тем самым С. М. Корнеев сам аннулирует выдвинутый им критерий разграничения права собственности и права оперативного управления.

Имеет ли право оперативного управления самостоятельный предмет регулирования?

В нашей юридической литературе общепризнано, что нормы объективного права регулируют общественные отношения, и урегулированное правом общественное отношение выступает как правовое отношение. Широко распространено мнение о том, что не существует субъективных прав вне правоотношений.²³

¹⁹ «Советское гражданское право». Госюриздат, М., 1965, стр. 97.

²⁰ С. М. Корнеев. Право государственной социалистической собственности в СССР. Изд-во МГУ, 1964, стр. 142.

²¹ С. М. Корнеев. Ук. работа, стр. 142.

²² Там же, стр. 142.

²³ О. С. Иоффе и М. Д. Шаргородский. Вопросы теории права. М., 1961, стр. 178; Общая теория советского права. Юриздат, М., 1966, стр. 275; Е. А. Флейшиц. Соотношение правоспособности и субъективных прав. — «Вопросы общей теории советского права». М., 1960, стр. 261—262.

Из этих принципиальных¹ положений вытекает, что правоотношения не существуют без норм объективного права.

Следовательно, если мы признаем существование права оперативного управления как субъективного права, мы должны признать и существование права оперативного управления как объективного права. Таким образом, в объективной реальности существуют общественные отношения, являющиеся предметом регулирования права оперативного управления как объективного права. В противном случае не было бы права оперативного управления ни как субъективного права, ни как института советского гражданского права.

Какие же общественные отношения регулируются правом оперативного управления?

Оперативное управление, осуществляемое государственными и другими социалистическими организациями, в нашем обществе бесспорно существует. Оперативное управление, осуществляемое этими организациями — это реально существующая экономическая категория, а не какая-то юридическая фикция. Но по существу оперативное управление как экономическая категория — это отношение между людьми в процессе производства материальных благ, то есть общественное отношение, точнее совокупность определенных общественных отношений. Эти отношения оперативного управления и регулируются правом оперативного управления как объективным правом. Эти общественные отношения не совпадают с отношениями собственности. Д. М. Генкин называет эти отношения отношениями оперативного управления, существование которых в нашем обществе обусловлено использованием товарно — денежной формы обращения.²⁴

Конечно, отношения оперативного управления регулируются не только гражданским правом и одним из его институтов — правом оперативного управления. А. В. Венедиктов правильно отмечает, что оперативное управление как экономическая категория юридически опосредствуется не только гражданским правом, но также административным и трудовым правом.²⁵

Отношения оперативного управления как общественные отношения не могут непосредственно регулироваться такими институтами гражданского права как купля — продажа, поставка и др. Эти институты, то есть отдельные виды обязательств, регулируют те общественные отношения, которые возникают при осуществлении права оперативного управления в сфере экономики, а также при осуществлении права собственности.

Можно полностью согласиться с мнением Д. М. Генкина,

²⁴ Научно-практический комментарий к ГК РСФСР. Госюриздат, М., 1966, стр. 103.

²⁵ А. В. Венедиктов. Ук. работа, стр. 326—327.

согласно которому право оперативного управления является, как и право собственности, абсолютным правом.²⁶

Но вызывает возражение вывод Д. Мч Генкина о том, что правомочия государственных организаций при владении, пользовании и распоряжении закрепленным за ними имуществом входят в содержание права государственной собственности как субъективного права.²⁷

Из такого понимания вопроса вытекает, что и Советское государство как собственник само может в отношении своего имущества осуществить права оперативного управления, так как правомочия, входящие в содержание права оперативного управления, входят в то же время и в содержание права собственности как субъективного права.

Развивая эту мысль, Д. М. Генкин утверждает, что «кооперативная (общественная) организация как собственник может сама осуществлять оперативное управление имуществом, но может в предусмотренных законом случаях возложить его и на создаваемые ею организации, не являющиеся собственниками»²⁸. Мы полагаем, что собственник всегда осуществляет свое субъективное право — право собственности, а не право оперативного управления, так как собственник не является и не может являться управомоченным субъектом права оперативного управления. Подобно тому, как совпадают собственность как экономическая категория и оперативное управление как экономическая категория, так не совпадают и регулирующие эти экономические категории право собственности и право оперативного управления как объективные права. В противном случае мы отрицали бы реальное существование оперативного управления как экономической категории. В этом случае придется признать и существование права оперативного управления юридической фикцией, не имеющей в нашем обществе никакого предмета регулирования.

Но такое рассуждение действительно противоречило бы не только социалистическим принципам хозяйствования, хозрасчету, но и действующему законодательству (ч. I ст. 21 Основ гражданского законодательства Союза СССР и союзных республик).

Какое же место занимает право оперативного управления в системе Советского гражданского права?

Мы полностью присоединяемся к тем авторам, которые признают наряду с правом собственности существование права оперативного управления как абсолютного вещного права.²⁹

²⁶ Д. М. Генкин. Ук. статья, стр. 4—5.

²⁷ Научно-практический Комментарий к ГК РСФСР. М., 1966, стр. 104.

²⁸ Д. М. Генкин. Ук. статья, стр. 4.

²⁹ Д. М. Генкин. Ук. статья, стр. 5; С. М. Корнеев. Ук. работа, стр. 143—144.

Но это отнюдь не господствующая точка зрения в нашей цивилистической литературе. Так, С. Н. Братусь в своем исследовании о системе советского гражданского права не называет в числе абсолютных прав право оперативного управления.³⁰ Следует, однако, отметить, что в этом исследовании С. Н. Братуся вопрос о месте права оперативного управления в системе советского гражданского права совсем не поднят. Несмотря на это, С. Н. Братусь категорически утверждает, что единственным вещным правом в системе советского гражданского права в настоящее время является право собственности.³¹

В исследовании Ю. К. Толстым проблемы права оперативного управления вопрос о месте права оперативного управления в системе советского гражданского права также не поднимается, хотя и он категорически утверждает, что в советском гражданском праве в настоящее время есть только одно вещное право — право собственности.³²

Существование права оперативного управления признают оба автора. Но если признать существование какого-то правового института, тогда нельзя обходить молчанием и вопрос о месте этого правового института в системе права. Никто в нашей цивилистической литературе не утверждает, что право оперативного управления является обязательственным правом. Учитывая сущность права оперативного управления как абсолютного права, по существу нет никаких оснований для отнесения его к числу обязательственных прав.

Право оперативного управления как правовое явление, конечно, занимает свое место в правовой надстройке общества, а также и в системе советского гражданского права. Система советского гражданского права как последовательность и взаимная связь его институтов реально существует, она не нуждается в произвольном конструировании. С. Н. Братусь правильно отмечает, что задача правовой науки состоит не в конструировании системы советского гражданского права, а в научном познании уже существующей объективно системы права.³³

Право оперативного управления как абсолютное вещное право должно занимать соответствующее место и в системе советского гражданского права, в том числе и в системе Гражданских кодексов союзных республик.

С узаконением нового института советского гражданского права — права оперативного управления — нет веских оснований утверждать, будто в советском гражданском праве есть только одно вещное право — право собственности. Но в то же

³⁰ С. Н. Братусь. Предмет и система советского гражданского права. М., 1963, стр. 182.

³¹ С. Н. Братусь. Ук. работа, стр. 185—186.

³² О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. Новый гражданский кодекс РСФСР. Изд-во ЛГУ, 1965, стр. 19—20, 100—101.

³³ С. Н. Братусь. Ук. работа, стр. 48.

время нельзя согласиться и с теми авторами, которые без достаточных оснований предлагают расширить перечень вещных прав не только правом оперативного управления, но и другими правами. Так, С. М. Корнеев относит к вещным правам, кроме права собственности и права оперативного управления, право бессрочного владения и пользования землей, право владения нанимателя по договору найма и другие случаи законного владения.³⁴ К такому расширению перечня вещных прав нет оснований. При таком подходе мы неправильно вывели бы из сферы обязательственного права все общественные отношения, связанные с использованием вещей.

Вопрос о месте права оперативного управления имеет не только теоретическое, но и огромное практическое значение. Поэтому неразработанность этого вопроса правовой наукой отрицательно отразилась на содержании Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик. Как Основы, так и Гражданские кодексы союзных республик не знают такого раздела, как вещное право. Поэтому нормы права оперативного управления в Основях включены в главу о государственной собственности, а в Гражданских кодексах союзных республик как в главу государственной собственности, так и в главу общей собственности, хотя право оперативного управления не имеет ничего общего с общей собственностью.

Такое решение вопроса о месте права оперативного управления противоречит и теоретическим, и практическим соображениям.

В настоящее время общепризнано, и это отражено в Гражданских кодексах союзных республик (ч. 2 ст. 117 ГК РСФСР и ч. 2 ст. 121 ГК ЭССР), что управомоченными субъектами права оперативного управления являются не только государственные организации, имеющие в оперативном управлении закрепленное за ними государственное имущество, но и негосударственные организации, в оперативном управлении которых состоит имущество кооперативных и общественных организаций. Однако Основы, кроме государственных организаций, не признают другие социалистические организации управомоченными субъектами права оперативного управления.

В Гражданских кодексах союзных республик воспроизводится данное в Основях легальное определение права оперативного управления как права, управомоченными субъектами

³⁴ С. М. Корнеев. Ук. работа, стр. 144; При этом интересно отметить, что В. И. Серебровский относит к вещным правам залоговое право и институт пожизненного пользования, а вопрос о месте права оперативного управления у него совсем не поднимается. См. В. И. Серебровский. Сб. «Научная сессия, посвященная вопросам кодификации советского республиканского законодательства. 31 января — 2 февраля 1957 года», ВЮОН. М., 1957, стр. 127.

которого могут быть государственные организации. Но так как управомоченными субъектами права оперативного управления надо было признать и другие, негосударственные организации, в гражданских кодексах союзных республик при определении прав общих собственников констатируется, что и эти организации владеют, пользуются и распоряжаются закрепленным за ними имуществом на основании права оперативного управления.

При таком построении системы Гражданских кодексов союзных республик возникает существенное противоречие. Если гражданские кодексы союзных республик не изменяют легального определения права оперативного управления, по которому управомоченным субъектом права оперативного управления может быть государственная организация, то эти же кодексы логически не могут и в другой главе установить, что все-таки и другие, негосударственные организации, являются управомоченными субъектами права оперативного управления.

Но, к сожалению, в настоящее время именно так и разрешен вопрос о месте права оперативного управления в системе Гражданских кодексов союзных республик и поэтому и существование вышеуказанного противоречия в этих кодексах неизбежно. Получается, что всесоюзный закон (ч. 1 ст. 21 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) исключает возможность выступить в качестве управомоченных субъектов права оперативного управления всем социалистическим организациям, кроме государственных, и в то же время республиканский закон (ч. 2 ст. 117 ГК РСФСР и ч. 2 ст. 171 ГК ЭССР) такой возможности не исключает.

Такое положение явно ненормально и никак нельзя согласиться с мнением Г. М. Генкина и Ю. К. Толстого по этому вопросу.

Д. М. Генкин считает, что вопрос о субъектности права оперативного управления правильно разрешен путем включения в ГК РСФСР норму в ч. 2 ст. 117 (ч. 2 ст. 121 ГК ЭССР), и никакого противоречия с легальным определением права оперативного управления он в таком разрешении вопроса не видит.³⁵

Ю. К. Толстой полностью разделяет в этом вопросе точку зрения Д. М. Генкина и утверждает, что такое решение вопроса является даже удачным, так как право оперативного управления, закрепленное за этими организациями, во многом «сходно с правом оперативного управления государственной социалистической собственностью»³⁶.

³⁵ Д. М. Генкин. Ук. статья, стр. 4.

³⁶ О. С. Иоффе. Ю. К. Толстой. Новый гражданский кодекс РСФСР. Изд-во ЛГУ, 1966, стр. 133—134.

Ст. 117 ГК РСФСР (ст. 121 ГК ЭССР) озаглавлена «Владения, пользования и распоряжения общей долевой собственностью». Но только часть 1 этой нормы регулирует порядок владения, пользования и распоряжения общей долевой собственностью со стороны сособственников.

Часть же 2 этой нормы фиксирует, что социалистические организации, образованные сособственниками, владеют, пользуются и распоряжаются закрепленным за ними имуществом на основании права оперативного управления. Это не соответствует ни месту этой нормы в системе Гражданских кодексов союзных республик, ни заглавию вышеуказанных статей в Гражданских кодексах союзных республик. Нет ничего общего между порядком осуществления права общей собственности сособственниками и установлением того обстоятельства, что негосударственные социалистические организации владеют, пользуются, распоряжаются закрепленным за ними имуществом, собственниками которого они не являются, на основании права оперативного управления.

В конструировании этой статьи отражено то, что в нашей цивилистической литературе право оперативного управления рассматривается не всегда как самостоятельный институт советского гражданского права, а часто по существу как правомочие, входящее в содержание права собственности как субъективного права. Например, Ю. К. Толстой в своем исследовании проблемы права оперативного управления рассматривает это право под заголовком «Содержание права государственной собственности».³⁷

Часть 2 ст. 117 ГК РСФСР (ч. 2 ст. 121 ГК ЭССР) не перечисляет в действующей редакции в качестве управомоченных субъектов права оперативного управления организации, образованные общественными организациями. Но нет сомнения, что, например, организации, созданные профсоюзными органами, и принимающие участие в гражданском обороте в качестве юридических лиц, тоже владеют, пользуются и распоряжаются закрепленным за ними имуществом на основании права оперативного управления.

По нашему мнению, выход из положения не в исправлении редакции ч. 2 ст. 117 РСФСР (ч. 2 ст. 121 ЭССР) и не во включении в IX и X главы ГК союзных республик норм, по содержанию аналогичных ч. 2 ст. 94 и ч. 2 ст. 117 ГК РСФСР (ст. 98 и ч. 2 ст. 121 ЭССР). Этот путь не соответствовал бы ни теоретическим, ни практическим соображениям.

По нашему мнению, надо включить в Гражданские кодексы союзных республик новый раздел, озаглавленный как вещное

³⁷ О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. Новый Гражданский Кодекс РСФСР. Изд-во ЛГУ, 1965, стр. 100.

право. Этот раздел содержал бы институт права собственности и институт права оперативного управления.

Нормы, регулирующие права оперативного управления, должны содержать легальное определение права оперативного управления, аналогично ч. 2 ст. 94 ГК РСФСР (ст. 98 ГК ЭССР). Но это легальное определение оперативного управления должно быть расширено так, чтобы оно охватило бы в качестве управомоченных субъектов этого права не только государственные организации, но и другие, негосударственные организации, за которыми закреплено имущество, собственниками которого эти организации не являются. При таком построении системы Гражданских кодексов союзных республик все нормы, составляющие институт права оперативного управления, были бы включены в одну главу кодексов. При такой системе отпала бы полностью всякая надобность включить нормы права оперативного управления в другие главы гражданских кодексов, как это сделано в настоящее время.

MÕNINGAID EESTI NSV KOHTUTE TEGEVUSEGA SEOTUD KÜSIMUSI 1941. a.

Õigustead. kand. E.-J. Truuväli

Riigi ja õiguse ajaloo kateeder

Kodanliku kohtu- ja prokuratuuriaparaadi purustamist ning uute vastavate organite loomist 1940.—1941. aastail on Eesti NSV ühiskonnateadlased erineva üksikasjalikkusega käsitlenud,¹ kuid nende tegevust kodanluse klassi vastupanu mahasurumisel ja sotsialistliku õiguskorra kindlustamisel on vaadeldud pealiskaudselt, mis praktiliselt ei ole väljunud nõukogude kohtuorganite kõige üldisemate ülesannete deklaratiivse esitamise raamidest.² Eeskätt on see olnud tingitud vastava faktilise materjali piiratusest, teiselt poolt aga teatavas mõttes kohtuorganite tähtsuse alahindamisest kodanluse klassi mahasurumisel, mis oli iseloomulik isikukultuse perioodil. Ülaltoodut silmas pidades püüaksime järgnevalt puudutada mõningaid kohtute tegevuse küsimusi, pretendeerimata teema ammendavale käsitlemisele. Esitaksime vaid mõningaid faktilisi materjale, mis aitavad valgust heita meie kohtute tegevuse alg-

¹ E. Orgmäe. EKP tegevus Eesti NSV kohtuorganite loomisel ja sotsialistliku õigusemõistmise korraldamisel (1940—1949). — Tallinn, 1969.

A. Vask. Kuidas sündis sotsialistlik riiklus Eestis 1940. a. — «Eesti Kommunist», 1962, nr. 4, lk. 81—82; E.-J. Truuväli. Nõukogude kohtu- ja prokuratuuriorganisatsiooni loomine Eesti NSV-s 1940.—1941. a. «Проблемы истории государства и права Эстонской ССР». Тарту, 1968, стр. 47—59. Л. Вильберг. Образование Эстонской Советской Социалистической Республики в 1940 году. (kandidaadidissert. käsikiri) M., 1954; Очерки развития государственности Советских Прибалтийских республик в 1940—1965 гг. Таллин, 1965, стр. 52—54 и т. д.

² Analoogiline on olukord ka teiste Balti liiduvabariikide vastavas kirjanduses — vt. näiteks: В. О. Миллер. Создание Советской государственности в Латвии. Рига, 1967, стр. 439—441 и 491—494. Seevastu revolutsiooniliste kohtute tegevuse kohta Eestis 1917.—1918. a. on rida autoreid avaldanud huvitavaid materjale: E. Kuk. Revolutsiooniline kohus Eestis (okt. 1917 — veebr. 1918). — Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Tallinn, 1957, lk. 164—194; B. Levin. Nõukogude õiguskorra arenguloost Eestis (1917—1918). — «Nõukogude Õigus», 1967, nr. 5, lk. 254—260; J. Saat. Oktoobrerevolutsioon Tallinnas, tema saavutusi ja nende kaitsmine (november 1917 — märts 1918). — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1967, 16/1, lk. 3—22 jt. sama autori järgnevad tööd.

perioodile ning probleemidele, mis seisis sel ajal õigusemõistmise uute organite ees.

*
*
*

Pärast kohtu- ja prokuratuuriorganite uue süsteemi loomist (detsember 1940 — jaanuar 1941) olid neil organeil järgmised ülesanded:

a) üle võtta senistelt jaoskonna- ja ringkonnakohtutelt pooleli olevad asjad ning lahendada need vastavuses Eesti NSV-s kehtestatud VNFSV koodeksite sätetega. Uute protsessuaalsete aktide kehtestamine tõi kaasa asja kohtuliku menetluse tähtaja olulise lühendamise. Eesti NSV Kohtu Rahvakomissariaat, selle asemel, et ülaltoodud erinevust koos organiseerimisperioodi teiste raskustega arvestada, lühendas ülalmainitud asjade menetlustähtaegu veelgi, määrates oma 18. jaanuari 1941. a. direktiivkirjaga nende lahendamise tähtjaks 1. veebruari 1941. Nimetatud ülesandega tulid tähtaegselt toime üksnes 3 rahvakohut, mistõttu esialgselt antud tähtaega tuli pikendada tervelt ühe kuu võrra.³ Uue tähtaja jooksul tuldi põhiliselt toime: keskmiselt jäi iga rahvakohtu kohta läbi vaatamata 3 asja.⁴

b) vastavalt NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 6. novembri 1940. a. seadlusele ja selle alusel vastuvõetud Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 16. detsembri 1940. a. seadlusele⁵ kehtestati Eesti NSV territooriumil Vene NFSV koodeksid arvates seadluse väljakuulutamise päevast ning määrati kindlaks kriminaalasjades tehtud kohtuotsuste uuesti läbivaatamise kord. Viimane laienes nii kõigile kohtuotsustele, mis olid tehtud kohtutes enne nõukogude võimu väljakuulutamist, kui ka neile, milles otsus oli tehtud enne uute koodeksite kehtestamist. Seejuures enne 21. juulit 1940 langetatud, kuid veel täidesaatmata kohtuotsused annulleeriti ja vastavate isikute karistus kustutati.⁶ Sisuliselt tähendas viimane nende täielikku amnesteerimist ja osaliselt isegi rehabiliteerimist.

Nende arv ei saanud olla eriti suur, kui arvestada, et juba 1940. a. juulikuus moodustati rahvavalitsuse kohtuministri korraldusel iga kinnipidamisasutuse kontrollimiseks ja vahialuste süütegude läbivaatamiseks kolmikud, kuhu kuulusid vastava kinnipidamisasutuse direktor, ringkonnakohtu prokurör ning EKP või kohaliku töölisorganisatsiooni esindaja. Viimased esitasid hulga kinnipeatavaid kohtuministrile vabastamiseks nende «süüteo vähese tähtsuse või ühiskonnaohtliku iseloomu kaotamise tõttu käesoleval ajal»⁷, s. t. sisuliselt rakendati «VNFSV krimi-

³ A. Jõeääre ettekanne Kohtu Rahvakomissariaadi aktiivil 31. mail 1941. Vt. lähemalt «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 5, lk. 79 jj.

⁴ ORKA, R-1, I, 258, l. 3.

⁵ ENSV T, 1940, 65, 867—868.

⁶ ENSV T, 1940, 73, 1007 ja 1941, 8. 92.

naalkoodeksi» paragrahv 6 märkuse eeskirju⁸, mis on heaks näiteks, kuidas proletaarne võim Eestis juba algusest peale oskuslikult kasutas vanemate liiduvabariikide kogemusi.

Praktiliselt tulid läbivaatamisele kõik kodanliku perioodi kohtute poolt otsustatud asjad, millele lisandusid alates 21. juulist 1940 kuni 31. detsembrini 1940 tehtud kohtuotsused. See oli vajalik, et saavutada olukord, kus keegi Eesti NSV-s ei kannaks karistusi ega omaks karistatust teistsugustel alustel, kui see oli ette nähtud nõukogude seadustes.

21. märtsi 1941. a. seadlusega täpsustati asjade läbivaatamise korda ning fikseeriti ka selle tähtajad.⁹ Nii tuli läbi vaadata 15. aprilliks 1941 nende isikute kohta tehtud kohtuotsused, kes kandsid vabadusekaotuslikku karistust, ülejäänute osas aga tuli läbivaatamine lõpetada 1. juuniks 1941.¹⁰

Neid asju vaatasid läbi ringkondade kohtud, kes antud tähtsusega toime tulid. Kuid, nagu märgiti Kohtu Rahvakomissariaadi aktiivil 31. mail 1941. a., jäeti paljudel juhtudel jõesse endiste kohtute otsused, arvestamata VNFSV KrK § 6 märkuse ja § 8 eeskirju.¹¹ Nimetatud veale juhiti asjade läbivaatamise käigus ringkonnakohtute tähelepanu ja see kõrvaldati. Ühtekokku lõpetati läbivaadatud asjadest umbes 50%, domineerivalt motiivil, et üleastumised uute seaduste alusel kuuluvad läbivaatamisele administratiivkorras,¹² vähemal juhul kuriteo koosseisu puudumise või

⁷ Ainuüksi Rakvere vanglast vabastati ülalmainitud alusel 30 vahialust — «Rahva Hää!» 30. juulil 1940.

⁸ Vt. Уголовный кодекс РСФСР, комментарий, 2-ое издание, М., 1944, eriti kommentaar § 6 juurde lk. 9, kus öeldakse, et «kuriteoks ei loeta tegu, mis küll sisaldab kriminaalkoodeksi eriosa sätte tunnuseid, kuid mis ... konkreetset sotsiaal-poliitilises situatsioonis ei oma või ei saa enam omada ühiskonnaohtlikku iseloomu».

⁹ ENSV T 1941, 33, 480.

¹⁰ Andmed läbivaatamisele kuuluvate kohtuotsuste arvu kohta puuduvad.

¹¹ ORKA, R-1, 1, 254, l. 19—21. Kui KrK § 6 märkus oli aluseks karistust kandvate või süüdimõistetute karistusest vabastamiseks, siis KrK § 8 rakendati juhtudel, kus asi asus kas eel- või kohtuliku uurimise staadiumis. Viimasel juhul juhtuneti karistuse mittekohtaldamisel kahe tingimuse esinemisele: a) kui sooritatud tegu ei ole ühiskonnaohtlik uutes, muutunud sotsiaal-poliitilistes tingimustes või b) kui kohus asub seisukohale, et nimetatud isik ise antud momendil ei kujuta endast ühiskonnale ohtlikku elementi — УК РСФСР, комм. § 8 и комм. § 2 стр. 10. Seega nõudis ülaltoodu ka vastava teo sooritanud isikuse konkreetset analüüsi, vältides seega revolutsioonilisest seadusandlusest kasu saamise ühiskonna põhjakihtidel (eeskätt retsidivistidel), kes kergesti võivad revolutsioonilise korra rikkumise teele asuda.

¹² Kodanliku Eesti seadusandluse alusel olid paljud õiguserikkumised kriminaalõiguslikud, mis nõukogude seadusandluse järgi aga kuulusid administratiivõiguse valdkonda. Vahetegu kriminaal- ja administratiivsete õiguserikkumiste vahel kodanlikus õiguses pole üldse nii selgepiiriline, kus näiteks tihti peale ka kõige tavalisemaid liikluseeskirjade rikkumisi kvalifitseeritakse kriminaalseadustikust üleastumisena. Sellepärast tuleb kodanlikes maades kuritegevuse dünaamikat kajastavatesse andmetesse suhtuda äärmärgitult arvestades — vt. näiteks «Rikollisuutta Vastaan», 1967, nr. 2, lk. 185—187.

teo vähese ühiskonnaohtlikkuse tõttu uute koodeksite alusel.¹³

Seega oli ringkonnaohtute üheks tähtsamaks ülesandeks 1941. a. algul kõrvuti uute asjadega varem langetatud kohtuotsuste läbivaatamine.

Alljärgnevalt vaatleksime kohtute tegevust üksikute tähtsamate kuriteo liikide lõikes 1941. a. I kvartali andmete alusel.¹⁴

Üks kodanluse vastupanu liike proletaarsele võimule on sabotaaž ja kahjurlus, mis võivad avalduda väga mitmesugustes vormides. Käsitledes kodanluse sabotaaži erinevaid meetodeid ja võtteid kirjutas V. I. Lenin, et «sabotaažiga seatud eesmärgi realiseerimist saab proletaarne võim takistada üksnes jõuga, kõige resolutootsemaga ja halastamatuma kriminaalrepressiooniga.»¹⁵ Üheks sabotaaži kõige enam levinud vormiks, mida kukutatud kodanlus kasutab, on majanduslik sabotaaž. Selle vältimiseks anti 25. juulil 1940 vastav seadus, mille kohaselt kvalifitseeriti sabotaažiks «niisugust tahtlikku tegevust või tegevusetust, mis on kas sihitud riigi- või rahvamajanduse huvide vastu või millega võidakse riigi- või rahvamajandusele kahju tuua, olenemata selle suurusest kui ka sellest, kas tähendatud kahju saabub või jäi saabumata.»¹⁶ Järelevalve nimetatud seaduse eeskirjade täitmise üle pandi siseministritele. Sellega rõhutati sabotaaži vastu võitlemise suurt poliitilist tähtsust. «VNFSV kriminaalkodeksi» kehtestamisega ENSV-s tugevnes kriminaalrepressiooni rakendamise võimalus sabotaaži vastu veelgi.

Üheks kodanlusepoolseks kahjurluse võtteks oli kariloomade hävitamine ja talumajandite laostamine, mis hoogustus seoses maareformiga.¹⁷ Seda liiki kahjurluse vastu nõudis EKP kõige karmimat võitlust,¹⁸ kuid, nagu märgiti EKP IV kongressi aruandes, on karistuspoliitika olnud malbe, mistõttu kulaklusel on õnnestunud oluliselt vähendada loomade arvu,¹⁹ seda eriti hobuste osas. Milline oli karmi kriminaalrepressiooni teostamise vajadus näiteks hobuste kuritegeliku tapmise asjus, see saab selgeks, kui võtame arvesse, et 1939. a. oli Eestis hobusteta talusid 27 908,

¹³ «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 5, lk. 80–81.

¹⁴ 1941. a. I kvartalis sooritatud kuritegude kohta avaldati andmed vaid üksikutes kuriteoliikides (Kohtu Rahvakomissariaadi üldistused spekulatsiooni, sotsialistliku omandi riisumise ja raiskamise ning huligaansuse asjades) või osaliselt kohtute praktika üldistamisel üksikutes kohtuasjades (näiteks hobuste kuritegelik tapmine). Kontrrevolutsiooniliste tegude ulatuse osas andmed puuduvad, liياتigi ei kuulunud nad sel perioodil reeglina kohtute kompetentsi.

¹⁵ V. I. Lenin. Teosed. 26. kd., lk. 459.

¹⁶ RT 1940, 80, 767.

¹⁷ Vt. A. Tiido. Nõukogude maareform Eestis. Tallinn, 1960, lk. 36.

¹⁸ «Kommunist», 111, 20. 10. 1940.

¹⁹ «Eesti Bolševik», 1941, nr. 1/2, lk. 17.

kuna hobuste üldarvust kuulus 45,5% kulakutele.²⁰ Pärast maa-reformi kujunes tööhobuste defitsiit sedavõrd suureks, et uus-maasaajate abistamiseks tuli riigil eraldada krediiti 5000 hobuse ostmiseks,²¹ aga samuti luua 250 hobulaenuusjaama 5000 hobusega.²² Tegelikult ei õnnestunud kumbagi programmi täita.²³ See-tõttu võib eeldada äärmiselt ranget karistuspoliitikat, kuid tege-likult oli asi teisiti. Eesti NSV Ülemkohtu üldistuses 1941. a. I kvartalis märgiti, et kohtute praktika hobuste kuritegeliku tap-mise asjade kohta Eesti NSV kohtutes on olnud väär.²⁴ Tõepoolest, VNFSV KrK vastavate paragrahvide mõte seisis selles, et või-delda ühiskonnavastaste elementide — kulakute ja eraettevõtjate vastu, kes klassivaenulikes huvides sihiliselt hävitasid kariloomi ning hobuseid, kahjustades rahvamajandust, nõrgestades kodu-maa kaitsevõimet ja kutsudes välja rahulolematust rahvakihtides. Nii tegutses Tartumaal 5-liikmeline grupp kolmest endisest kaup-mehest ja kahest kulakust, kes ainuüksi 1941. a. kolme esimese kuu jooksul ostsid kokku ja tapsid 551 hobust. Mustvee jaoskonna rahvakohus karistas ühte grupi liiget kaheaastase vabadusekao-tusega, kahte vähema karistusemääraga, kuna kaks mõisteti süüdi üksnes tingimisi. Lisakaristust — varanduse konfiskeerimist üldse ei kohaldatud. Veelgi enam: Tartu ringkonnakohus vähendas süüdimõistetute karistusemäära poole aasta võrra ja alles vabariigi prokuröri protesti põhjal tühistati kohtuotsus ning süüdlasi karis-tati täie rangusega (KrK § 587). Et üldaltoodud juhtum polnud erand, seda näitab kasvõi seegi fakt, et ainuüksi Tartu ringkonna-kohus oli pehmenendanud karistusemäära või jätnud rahuldamata prokuröri protestid neljas massilises hobuste tapmise asjas.²⁵ On arusaadav, et kohtute selline leebe ja ebastabiilne karistuspolii-tika ei saanud olla efektiivne võitluses kodanluse majandusliku sabotaazi ja kahjurlusega.

Ülalmainitud kuritegusid kvalifitseerisid kohtud ekslikult VNFSV KrK § 79³ järgi, kus koosseisu moodustab hobuste eba-seaduslik tapmine, s. t. ilma veterinaariateenistuse sellekohase loa ta ning kus puudub kontrrevolutsiooniline tahtlus. Vastav paragrahv tõepoolest ei võimaldanud karmimat sanktsiooni raken-dada (vabadusekaotus kuni 2 aastat koos väljasaatmisega või ilma). Kui tõlgendada vastavat normi ajalooliselt, siis

²⁰ A. Ruusmann. Talurahva klassistruktuurist Eestis 1940. a. sotsia-listliku revolutsiooni eelõhtul. — Eesti talurahvas teel sotsialismile. Tallinn, 1965, lk. 148. Maareformi teostamisega kasvas see arv veelgi, sest ainuüksi kahe kuu jooksul pärast maareformi teostamisele asumist varustati maaga 22 390 maatameest, kellel hobused puudusid. — Eesti minevikus ja nüüd. Tallinn, 1941, lk. 62.

²¹ ORKA, R-6, 1, 714, 1. 70—74.

²² ENSV T, 1941, 37, 561.

²³ «Kommunist» 85, 8. 04. 1941.

²⁴ Vt. «Kohus ja Prokuratuur». 1941, nr. 4, lk. 57.

selgub, et ta oli suunatud hobuste ebaseadusliku tapmise vastu eeskätt kollektiviseerimisperioodil, mil ebaseadlikud talupojad kulakluse õhutusel oma kariloomi tapsid ja sellega takistasid nende üleminekut kollektiivmajandile. Kulakluse ja kontrrevolutsioonilise tahtluse korral aga tuli rakendamisele KrK § 58⁷ (kahjurlus) või isegi KrK § 58⁹ (diversioon)²⁶. Seejuures rõhutati erilisel otsese kontrrevolutsioonilise tahtluse tuvastamist, et kriminaalrepressioon oleks neis asjus rangelt klassiprintsiipi arvestav.²⁷

Siinkohal on huvitav märkida, et ka Nõukogude Venemaal oli kohtute poolt rakendatav kriminaalrepressioon esimesel perioodil suhteliselt leebe. Revolutsiooniliste tribunaliide poolt kohaldatud sanktsioonidest kontrrevolutsiooniliste tegude eest 1918. a. kõnelevad näiteks järgmised andmed: süüdi mõisteti kõikidest vastutusele võetust vaid 31%, neist 2%-le kohaldati kõrgemat karistumäära, 57%-le aga vanglakaristust või paranduslikke töid, ülejäänule teisi sanktsioone.²⁸ Hiljem tuli aga kriminaalrepressiooni teravust oluliselt suurendada, et kontrrevolutsiooniga toime tulla.

Teiselt poolt: oleks ebaõige konstateerida üksnes kohtute repressioonipoliitika vähest tagajärjekust, jättes tähelepanu pööramata teiste riiklike ja parteiliste organite vähesele osakaalule selliste kuritegude ärahoidmisel ning neid soodustavate asjaolude kõrvaldamisel. Ennekõike oleks tulnud nimetatud organeil kodanluse kontrrevolutsiooniliste kuritegude vastase võitluse organiseerimisel kasutada NSV Liidu vastava perioodi kogemusi, aga ka Eestis juba olemasolevaid majandusliku arvestuse- ja kontrollisüsteemi võimalusi. Näiteks kodanlikus Eestis oli juba sisse seatud range hobuste arvestuse süsteem (passid), kariloomade perioodiline riiklik loendus, kogu veterinaarteenistuse organisatsioon allus riigile jne. Ainuüksi viimaste oskusliku rakendamise korral oleks saanud olulisel määral loomade hävitamist pidurdada. Faktiline olukord lubab aga oletada, et tegelikult neid võimalusi ei kasutatud.

Poliitilisi vigu esines ka spekulatsioonivastases võitluses, eeskätt karistuspoliitikas. Olgu märgitud, et spekulatsioon oli kodanluse vastupanu üks levinumaid vorme Eestis 1940/41. aastail.²⁹ Samal ajal tuleb öelda, et kodanluse spekulatsioon

²⁶ УК РСФСР, комм. § 79³, комм. § 2, стр. 117 jne. §§ 58⁷, 58⁹.

²⁷ «Kohus ja Prokuratuur» 1941, nr. 4, lk. 58.

²⁸ NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 13. juuni 1939. a. määrus.

²⁹ «Пролетарская революция и право», 1919, № 1, стр. 70.

²⁹ Spekulatsiooni võimalikkuse objektiivsetel majanduslikel alustel peatub mõnevõrra üksikasjalikumalt V. Ruus. Eestimaa Kommunistliku Partei tegevus ja kogemused kaubanduse sotsialistlikul ümberkorraldamisel (1940–1941). Tartu, 1964 (kandidaadidissertatsioon), lk. 116–123.

Sama autor käsitleb ka mõningaid spekulatsioonivastase võitluse küsimusi, nagu sellealast seadusandlust ning kohtu- ja uurimisorganite tegevust eeskätt

soodustas objektiivselt terve rida vigu majandus- ja riiklike orga- nite töös. Nii puudus praktiliselt esmaste laiatarbekaupade defit- siit,³⁰ kuid häired kaupade kohale toimetamisel, nende jaotamisel kaubandusvõrgus jne.³¹ võimaldasid kodanlusel kuulujutte levi- tada, nagu oleksid kaubatagavarad ammendatud.³² Loomulik, et siis tuli ette kaupade massilist kokkuostmist ja nende kuhjumist üksikute inimeste, eeskätt kodanluse kätte, kellel oli rohkem raha. Viimase vältimiseks, aga ka normaalseste varude säilitamiseks, kehtestati 5. oktoobril müüginormid rea tähtsamate toidu- ja töös- tuskaupade kohta.³³ Nähti ette ka kord, et suuremad tööstuskaup- pade ostud tuli märkida ostjate isikutunnistusele.³⁴ Töenduslike artellide, laevameeskondade ja toitlustusasutuste varustamiseks kaupadega nähti ette ostuload.³⁵

Palkade mitmekordne tõstmine ning üleminek ühtsetele töö- tasu tariifidele ja jaemuügi hindadele NSV Liidus kehtivatega³⁶ tõi sisuliselt endaga kaasa ostujõu langemise. Viimast kasutasid kodanlikud elemendid oma nõukogudevastases propagandas, millel oli kõlapinda ka ühe osa vähem teadlike tööliste ja tee- nistujate seas.³⁷ Selle levikut soodustas ka asjaolu, et palkade tõstmise kohta antud seadus anti mõned päevad varem, mistõttu järgnenud hindade tõstmine (tööstuskaupade osas kuni 50%, toidukaupade osas kuni 25%) tekitas pettumuse. Neil kaalutlustel oleks olnud õigem palkade ja hindade reguleerimine viia läbi üheaegselt ning kohalike nõukogude ja parteiorganite varasemal teadmisel.³⁸ Selge on, et ka sellist viga kasutas kodanlus kaupade kokkuostmiseks spekulatiivse sihiga, aga ka vähem teadlikud töö- inimesed, hirmul hindade tõusu eest, ostsid kaupu üle määra kokku. Spekulatsioonivastase võitluse organiseerimine on keeru- line küsimus, kuivõrd ta nõuab nii ideoloogiliste, majanduslike kui ka juriidiliste abinõude kompleksi oskuslikku rakendamist. On ju spekulatsioon sihitud nii ühiskonna poliitilise, majandusliku kui ka õiguslike aluste vastu ja seepärast eeldab temavastane võit- lus tõkendite kompleksi. Teiselt poolt — see teeb probleemi eriti komplitseerituks just vastavate seaduste andmisel — tuleb vahet

1940. aastal — vt. EKP tegevusest sotsialistliku majanduse organiseerimisel ja juhtimisel (1940—1941), — TRÜ Toimetised. Töid NLKP ajaloo alalt, IV, Tartu, 1968, lk. 49—66, eriti lk. 60—65.

³⁰ ORKA, R-13, 1, 590, l. 24.

³¹ EKPA, 1, 1—1, 662, l. 88.

³² EKPA, 1, 1—1, 61, l. 54; sü. 62, l. 5, 7; sü. 63, l. 53.

³³ ENSV T, 1940, 19, 217.

³⁴ ORKA, R-13, 1, 589, l. 48. Kehtinud kord likvideeriti 11. 01. 1941 — ORKA, R-13, 1, 565, l. 8, kuid kehtestati uuesti 22. 04. 1941. — ORKA, R-13, 1, 567, l. 78.

³⁵ ENSV T, 1940, 36, 423.

³⁶ ENSV T, 1940, 14, 138 ja EKPA, 1, 1—1, 661, l. 15.

³⁷ EKPA, 1, 1—1, 60, l. 57.

³⁸ Vt. V. Ruus. Viidatud teos, lk. 122.

teha siin ühelt poolt kukutatud ekspluataatorlike klasside esindajate poolt arendatava spekulatsiooniga, millel on kindel kontrrevolutsiooniline eesmärk, teiselt poolt aga väikekodanliku stiihiaga, mis on tingitud nii erasektori säilimisest (eriti väiketootmisega põllumajanduses) kui ka töötajate teatud kihtide vähesest teadlikkusest.³⁹ Ülaltoodud momendid seonduvad veel konkreetse rahvusvahelise ja sisepoliitilise olukorraga. Nõukogude Venemaal 1917. ja järgnevail aastail, kui valitses sõjajärgne laos ja majanduslik stagnatsioon, nõudis spekulatsioonivastane võitlus erilist teravust ja rangust.⁴⁰ Eestis avaldas 1940/41. a. kaheldamatult mõju Euroopas käiv sõda, ühtse rahvamajanduse planeerimisele üleminek ning lülitumine NSV Liidu majandussüsteemi, aga samuti mitmesektorilise majanduse olemasolu. Kõik see nõudis diferentseeritud lähenemist spekulatsiooniasjadele, sõltuvalt subjektidest kui ka spekulatsiooni ulatusest ning ohtlikkusest. Mõnevõrra leiab see kajastumist ka Eesti NSV 1940. a. seadusandluses. Esimeseks sellealaseks eriaktiks oli Eesti NSV RKN-i 2. oktoobri 1940. a. määrus, mille eesmärgiks oli eeskätt normaalse kaubakäibe tagamine riiklikus kaubandussektoris.⁴¹ Samast kuupäevast pärinev Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus täiendas kehtivat kriminaalseadustikku (§ 239²), mille kohaselt «süüdlasi vastava loata või äritunnistuseta põllumajandussaaduste ja massiliselt tarvitatavate esemete ülesostmises ja edasimüümises kasusaamise sihil karistatakse vanglakaristusega 5—10 aastani ühes vara osalise või täieliku konfiskeerimisega.»⁴² Ülaltoodud norm langeb praktiliselt ühte VNFSV KrK § 107-ga, mis pärast nimetatud koodeksi kehtestamist maksma hakkas ning seepärast mingit muutust spekulatsioonivastases kriminaalseadusandluses hiljem ei toimunud.

Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 30. novembri 1940. a. seadlus kriminaalrepressiooni teravnemist kaasa ei toonud,⁴³ küll aga laiendas spekulatsiooni koosseisu mahtu, kvalifitseerides spekulantidena ka suurte kaubatagavarade soetajaid ning esimese järgu tarbeainete kokkuostjaid ning peitjaid.⁴⁴ Sisuliselt laiendati sellega VNFSV KrK § 107 koosseisu sama sätte kommentaar 2-ga, mille aluseks oli NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi

³⁹ Vt. П. Г. Мишунин. Очерки по истории Советского уголовного права 1917—1918 гг. М., 1954, стр. 116 и др.

⁴⁰ Обращение СНК от 15 ноября 1917 года «О борьбе со спекуляцией» — «СУ РСФСР» 1917, № 3, стр. 33.

⁴¹ ENSV T, 1940, 17. 189.

⁴² Samas, art. 204.

⁴³ Samas, 57, 674.

⁴⁴ Toimiti analoogiliselt Nõukogude Venemaa 1918. a. seadusandlusega, kus spekulatsiooniks loeti ka kaupade peitmist, rikkumist ning hävitamist — декрет ВЦИК и СНК от 9 мая 1918 г. «СУ» 1918, № 35, стр. 468.

10. veebruari 1940. a. määrus.⁴⁵ VNFSV KrK § 107 kommentaar 4 aga ei luba spekulantidena võtta kohtulikule vastutusele isikuid, kes säilitavad või müüvad edasi neile kuuluvaid põllumajandus-saadusi või laiatarbekaupu, kui pole tõendatud nende kokkuostmine ja edasimüük kasu saamiseks,⁴⁶ s. t. et nimetatud sätte kasutamine kulakluse ja erakaupmeeste vastu oli raskendatud.

Tekib küsimus, kas spekulatsiooni koosseisu selline laiendamine oli õigustatud ning tuli kasuks spekulatsioonivastasele võitlusele. Kriminaalõiguse teooria seisukohalt võttes kaotas vastav normi koosseis spekulatsioonile spetsiifilise subjektiivse külje — edasimüügi kasusaamise eesmärgil. Praktikast viib see sotsialistliku seaduslikkuse rikkumisele, seaduse autoriteedi ja efektiivsuse langemisele ning ebastabiilsusele kriminaalpoliitikas. Kui võtta arvesse NSV Liidu vastava perioodi kogemusi, 1940.—1941. a. objektiivset olukorda ning uurimis- ja kohtuorganite vähest kogemust ning isikulist koosseisu, oleks otstarbekas olnud mitte laiendada spekulatsiooni esialgselt antud koosseisu (küll aga anda tema kvalifitseeritud ja lihtkoosseis sõltuvalt subjektidest) ning kvalifitseerida suurte kaubatagavarade soetamist ja peitmist majandusliku sabotaažina. Viimase puhul võis rakendada 25. juuli 1940. a. seadust või anda välja eriakt, kuivõrd mainitud seaduse sanktsioon oli liiga leebe ega vastanud momendi vajadustele (kuni 3 aastat vabadusekaotust koos vara osalise või täieliku konfiskeerimisega).⁴⁷

Hoolimata reast spekulatsiooni vastu sihitud seadusandlikest aktidest, kus nähti ette kõrgendatud vastutused spekulatsiooni eest, vaatamata spekulante soosinud kohtu- ja uurimisorganite töötajate tagandamisele,⁴⁸ esines kohtute praktikast vastavates asjades rida puudusi. Nii näiteks selgus 1941. a. I kvartali spekulatsiooniasjade üldistamisel, et 38% asjadest oli arutatud tähtsate ületamisega,⁴⁹ mis iseenesest antud ajal oli mitte üksnes protsessinormide rikkumine, vaid ka jäme poliitiline viga.

Vaatamata ilmsele spekulatsiooni koosseisule, kvalifitseerisid kohtud põhjendamatult 60% asjadest ümber kergema karistumäära paragrahvidele ja 30% asjade puhul jäeti lisakaristus (varanduse konfiskeerimine) kohaldamata.⁵⁰ Õigesti märgib V. Ruus, et

⁴⁵ УК РСФСР, комм., стр. 138—139, kus on öeldud, et kriminaalvastutusele võtmiseks spekulatsiooni eest on piisav üksnes kaupade kokkuostu fakti tuvastamine, kui isikul oli kõrgendatud hindadega edasimüügi eesmärk, millest võib tunnistust anda nii kokkuostetud kaupade hulk kui ka sortiment, ehkki edasimüüki ennast ei toiminud. Kvalifitseeritakse KrK § 19 ja 107 järgi (spekulatsiooni ettevalmistus).

⁴⁶ УК РСФСР, комм., стр. 140 и постановление ЦИК и СНК СССР от 22 августа 1932 г. «О борьбе со спекуляцией».

⁴⁷ RT 1940, 80, 767.

⁴⁸ ENSV T, 1940, art-d 856—857, 859, 930 ja ЕКРА, 1, 1—1, 19, 1. 320—329.

⁴⁹ ORKA, R-1, 1, 258, 1. 3.

⁵⁰ «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 3, lk. 46, 58. Ehkki nii 2. oktoobri 1940. a. seadluse kui ka VNFSV KrK § 107 sanktsioon on kumulatiivne.

paljud kohtunikud (eeskätt kodanlusaegsed) ei suutnud oma klassipiiratud mõista spekulatsiooni poliitilist momenti, käsitledes seda kodanliku teadvuse seisukohalt kui ebaseaduslikku ostu-müüki, mis on vastuolus kehtivate kaubanduseeskirjadega.⁵¹ Seepärast kvalifitseerisid kohtud paljudel juhtudel süüdistused spekulatsioonis ümber kaubanduslike eeskirjade rikkumisteks.

Tuleb tunnistada, et jälitus- ja uurimisorganite töö ning prokuröri järelevalve spekulatsiooniasjade üle polnud vajalikul tasemel. Nagu rea linnade ja maakondade parteikomiteed märkisid, avastati paljud spekulatsiooniasjad suure hilinemisega,⁵² uuriti pealiskaudselt,⁵³ tihtipeale anti ebaõige kvalifikatsioon⁵⁴ jne. EKP Pärnумаа Komiteel tunnistati TTM Pärnu osakonna töö nimetatud asjade jälitamisel ja uurimisel nõrgaks,⁵⁵ EKP Narva Komitee märkis põhipuudusena uurimis- ja kohtuorganite töös põhjendamatu spekulatsiooniasjade ümberkvalifitseerimist kergemateks kuritegudeks.⁵⁶ Oluliseks puuduseks oli, et spekulatsiooniasjade kohtulikust arutelust ei võtnud prokurör sageli osa. Rea parteikomiteede otsuste ja Eesti NSV prokuröri käskkirjaga kohustati prokuröre osa võtma vastavate asjade kohtulikust menetlusest.⁵⁷ Kohtu Rahvakomissariaadi poolt läbiviidud üldistuste, nõupidamiste ja kohtunike kaadrite väljavahetamise,⁵⁸ aga ka parteiorganisatsioonide poolt ettevõetud abinõude kompleksiga saavutati 1941. aasta II kvartalis võitluses spekulatsiooniga suuremat edu.

Sotsialistliku rahvamajanduse sektori erikaalu suurenemisega kerkib esiplaanile sotsialistliku omandi kaitse funktsioon, sest kodanlus suunab oma ründe alati tema vastu. Küsimus on seda keerulisem, et sotsialistliku omandi riisujad ja raiskajad ei pruugi alati olla klassivaenlased, nagu isikukultuse perioodil neid tihtipeale kvalifitseeriti, vaid siin tuleb arvestada, «et kodanliku teadvuse ja igandite säilimine kodanike teadvuses kestab hulk aega pärast sotsialistlikku revolutsiooni, mistõttu tuleb teha vahet tavalise vargapoisi ja kodanlasest riisuja vahel».

⁵¹ V. Ruus. Viidatud teos, lk. 140. VNFSV KrK § 105, kooskõlas § 107 kommentaar 4 p. 3-ga võib vaid erandjuhtumel rakendada ja üksnes juhul, kui on rikutud kaubandust reguleerivaid eeskirju ning kui puuduvad vastavate juhtude jaoks administratiivõiguslikud normid.

⁵² ORKA, R-705, I, 24, l. 22—23.

⁵³ ORKA, R-705, I, 22, l. 10—15 ja R-1755, I, 1, l. 68—72.

⁵⁴ RAKA, 2505, I, 3553, l. 138.

⁵⁵ EKPA, I, 1—1, 19, l. 320—329.

⁵⁶ Spekulatsiooni ja raiskamise asjus jälitasid selleks spetsiaalselt loodud TTM-i vastava osakonna töötajad — ENSV T 1940, 8, 64, kelle töö operatiivsus ning kvaliteet olid algusperioodil üldiselt madalad — ORKA, R-35, I, 7, l. 1.

⁵⁷ EKPA, I, 1—1, 19, l. 329 ja «Kohtu ja Prokuratuuri Teataja», 1941, nr. 2, lk. 16.

⁵⁸ ORKA, R-1, I, 215, l. 67 ja EKPA, I, 1—1, 19, l. 328.

nagu õigesti märkis Tallinna ringkonnakohtu esimees.⁵⁹ Tundub, et just selline vahetegu kohtute praktikas puudus. Laskuti teise äärmusse — karistuspoliitika leebusse. Kahtlematult tuleb lugeda seda poliitiliseks veaks. Tõepoolest, sotsialistliku omandi riisumise asjus olid olulised puudused nii jälitamise, uurimise kui ka asja kohtuliku arutamise staadiumis.⁶⁰ Nii rikuti kõigepealt uurimise ja asja kohtuliku arutamise tähtaegu: prokuratuuri ja miilitsaorganid uurisid 20% asjadest üle 3 kuu,⁶¹ kohtud ületasid nimeetatud asjades tähtaegu VNFSV KrK § 162 p. «g» järgi 42% asjades, sama § p. «e» järgi aga koguni 83% asjades.⁶² Pealiskaudselt arutati asju ettevalmistaval istungil, mistõttu kergekäeliselt lükati asjade arutamist edasi või põhjendamatult langetati kohtuistungil õigeksmõistev otsus. Nii lükati Tallinna ja Tartu rahvakohtutes peaaegu iga asja arutamine edasi,⁶³ 17% asjades langetati aga kohtuistungil õigeksmõistev otsus.⁶⁴

Kahjuks ei ole meie käsutuses andmeid riigi või ühiskonna vara riisumise eest vastutusele võtmise kohta NSV Liidu KTK ja RKN-i 7. augusti 1932. a. seadluse alusel. Nimetatud seadlust ei mainita ei vastavates üldistustes ega ka justiitsorganite tegevust kajastavates materjalides ning arhiividokumentides. 1926. a. kehtestatud «VNFSV kriminaalkodeks» (§-d 129 ja 162), arvestades tolleaegseid klassivõitluse tingimusi, nõrgendas oluliselt repressioone riisujate suhtes (näiteks § 162 «g», mis annab riisumise kvalifitseeritud koosseisu, võimaldab õiguserikkuja suhtes kohaldada vabadusekaotust kuni 2 aastat või paranduslikke töid kuni 1 aasta).⁶⁵ Alates 1929.—1930. a., seoses üleminekuga massilisele kollektiviseerumisele ning sellest tingitud klassivõitluse teravnemisele osutus kriminaalrepressioon liialt malbeks. Pärast 7. augusti 1932. a. seadluse kehtestamist lubati KrK § 129 ja 162 kohaldada vaid erandjuhtumel.⁶⁶ Arvestades klassivõitluse erisusi Eestis 1940.—1941. a. oleks siin tulnud eeskätt kodanlike elementide suhtes rakendada just 7. augusti 1932. a. seadlust, mis oleks garanteerinud kriminaalrepressioonil vajaliku klassipoliitika, või anda välja eriseadus, nn. üleminekuseadus, mis oleks arvestanud momendi iseärasusi.

⁵⁹ «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 5, lk. 84.

⁶⁰ Seda märgiti EKP Keskkomitee 20. juuni 1941. a. ringkirjas kõikidele maakonna ja linna parteikomiteedele — EKPA, I, 1—1, I, 245, l. 65—67.

⁶¹ Vt. ENSV Kohtu Rahvakomissariaadi 22. 04. 1941. a. operatiivnõupidamise materjale. — «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 4, lk. 59.

⁶² ENSV kohtu rahvakomissari käskkiri nr. 54 — «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 3, lk. 43.

⁶³ Samas, lk. 45.

⁶⁴ ORKA, R-1, I, 258, l. 5 ja sü. 215, l. 67. 1941. a. I kvartalis arutatud kriminaalasjadest langetati kohtute poolt õigeksmõistev otsus 46% asjades. — «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 4, lk. 66—67.

⁶⁵ УК РСФСР, КОММ. § 162 «г».

⁶⁶ Samas, § 162, komm. § 1, lk. 178—179.

Mis puutub repressiooni iseloomusse, siis kohaldati 80%-il kriminaalkaristumäärasid, kuigi 57% karistustest polnud seotud vabadusekaotusega.⁶⁷ Kassatsiooni korras muudeti või tühistati 41% nimetatud asjadest. Selline näitaja ei kõnele kaugeltki karistuspoliitika efektiivsusest. Kuigi 42% kohtualustest karistati paranduslike töödega töökoha järgi, ei kontrollinud kohtud üldreeglina kohtuotsuste täitmist, mistõttu enamik täitehtigi jäi välja saatmata.⁶⁸ Viimase eest on kõrvuti kohtunikega vastutavad kohtutäiturid, kelle tööd kontrollis Kohtu Rahvakomissariaat alles 1941. a. juunis.⁶⁹ Kohtutäituri töö üldistuses märgiti puudustena «täitehete väljasaatmata jätmine, nende täitmise kontrollimatus ning nõutavate aruannete võltsimine.»⁷⁰ Mõnevõrra raskendas tööd ka täituri kaadri suur voolavus ja puudus viimaste järele.⁷¹

Oigesti märgiti kohtu rahvakomissari 23. 06. 1941. a. käskkirjas, et võitlus riigi vara riisujate vastu saab olla siis efektiivne, kui «kohtu- ja miilitsaorganid tegutsevad kõige tihedamas kontaktis kohalike partei- ja nõukogude organitega.»⁷²

Rahvakohtute tööd huligaansuse asjades (KrK § 74) iseloomustavad järgmised andmed:

süüdi mõistetud	— 47,9%,
õigeks mõistetud	— 24,3%,
lõpetatud	— 28,2%. ⁷³

Seega oli 52,5% isikutest põhjendamatult kriminaalvastutusele võetud. Süüdimõistvatest otsustest lõpetati kassatsiooni korras 6%, kinnitati koos muudatustega 22% ja tühistati ning saadeti teistkordseks läbivaatamiseks 25%.⁷⁴ Peab märkima, et miilitsaorganid (teostasid huligaansusasjades juurdlust) polnud sageli omandanud õiget ettekujutust KrK §-s 74 ettenähtud süütegude tunnustest ja koosseisust.⁷⁵

Raskusi esines kohtutel ka tsiviilasjade lahendamisel. Nii lükati asja kohtulikku arutamist tsiviilasjades nõrga ettevalmistava istungi tõttu edasi ligi 1/3 juhtudel, kassatsiooni korras tühistamise protsent üksikutes rahvakohtutes (Jõhvi, Lügane, Tal-

⁶⁷ «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 4, lk. 66 ja ORKA, R-1, 1, 215, l. 67.

⁶⁸ Samas, lk. 68.

⁶⁹ Kodanlusaegse 45 kohtupristavi asemel tegutses iga rahvakohtu juures 1 kohtutäitur, neist enamus olid uued — ORKA, R — 1750, 1, 4, l. 85.

⁷⁰ ORKA, R-1, 1, 254, l. 26.

⁷¹ Näiteks 1941. a. veebruaris vabastati 8 kohtutäiturit, ametisse nimetati 7, kuna vakantseid kohti jäi 13 — ORKA, R-1, 1, 258, l. 7. Analooiline oli lugu ka edaspidi — ORKA, R-1, 1, 258, l. 54, 80.

⁷² RAKA, R-434, 1, 7, l. 307—309. Sama seisukoht avaldati ka EKP Keskkomitee 20. juuni 1941. a. ringkirjas — EKPA, 1, 1—1, 245, l. 65—67.

⁷³ Kohtu Rahvakomissariaadi üldistus huligaansuse asjades (kohtute 1941. a. I kvartali praktika alusel) — ORKA, R-1, 1, 258, l. 5 ning «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 3, lk. 36.

⁷⁴ Samas.

⁷⁵ Samas, lk. 37.

linna 3. jaoskond) aga kõikus 44—75%-ni.⁷⁶ Eriti suur oli protsessinormide rikkumine tsiviilasjades.⁷⁷

On selge, et nõukogude võimu ülesanne — asendada vanad, kodanlikud kohtunikud uutega — polnud kerge, sest proletaarse võimu käsutuses polnud inimesi, kes oleksid tundnud seadusi ja kohtupidamise korda.⁷⁸ Selle tõttu tuli kasutada ka vanade kohtunikkude teeneid, kes «toovad endaga kaasa vana, kodanliku kohtupraktika traditsioonid ja seepärast on karistuspoliitika joonest tingitud vead suuresti sellest sõltuvad.»⁷⁹

Juriidilise kaadri ettevalmistamiseks korraldati 2-kuused juriidilised kursused, millest võttis osa 1600 inimest. Kursusest võtsid osa nii kodanlusaegsed juristid kui ka uued, proletaarsed kaadrid.⁸⁰ Juriidilise kaadri kiirendatud ettevalmistamiseks asutati ENSV RKN-i 1. nov. 1940. a. määrusega Juriidiline Kool, kus ettevalmistatud kaadreid kasutamast takistas puhkenud Isamaasõda.⁸¹ Uute kaadrite õpetamine ja vanade ümberõpetamine toimus ka hiljem mitmesugustes vormides (nagu instruktiivsetel nõupidamistel, mida regulaarselt viidi läbi ENSV Kohtu Rahvakomisariaadi, Ülemkohtu ja Prokuratuuriorganite poolt Tallinnas, Tartus, Viljandis ja Rakveres). Samade organite ja ringkonna-kohtute poolt korraldati 1941. a. I kvartali jooksul 18 kohas rahvakohtunike seminar-nõupidamisi.⁸² Sama perioodi jooksul revideeris Ülemkohus rahva- ja ringkonnakohtute tööd ning tegi üldistusi tähtsamates kriminaalasjades.⁸³ Vastavate üldistuste alusel andis kohtu rahvakomissar 61 käskkirja, 87 juhul kontrolliti antud käskkirjade täitmist.⁸⁴ Olulist osa juriidilise kaadri kvalifikatsiooni tõstmisel etendas juriidilise kirjavara loomine. Nii avaldati trükkis kohtukorralduse seadus ja koodeksid 1940. a. oktoobris-novembris, 1941. a. I kvartali vältel kirjastati juriidilist literatuuri järgmises mahus: kohtute- ja prokuratuuriorganisatsiooni ja töökogemuste alast kirjandust 394 lk. ulatuses; kriminaalõiguse ja -protsessi alast kirjandust 448 lk. ulatuses (11 nimetust); tsiviilõiguse ja -protsessi alast kirjandust 854 lk. ulatuses (8 nime-

⁷⁶ Samas, nr. 4, lk. 47.

⁷⁷ ORKA, R-1, 1, 215, l. 52.

⁷⁸ 1941. a. detsembris-jaanuaris nimetatud kohtunike seas praktiliselt puudusid EKP liikmed. Partei algorganisatsiooni ei olnud ka Kohtu Rahvakomisariaadis. 1941. a. juuniks tõusis EKP liikmete osa kohtunikest 15%-le. — EKPA, 1, 1—1, 393, l. 67—68.

⁷⁹ «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 5, lk. 84.

⁸⁰ ENSV T, 1940, 61, 745. Vt. selle kohta lähemalt A. Vask. Kuidas sündis sotsialistlik riiklus Eestis. — «Eesti Kommunist», 1962, nr. 4, lk. 80. Kursustest osavõtnutest suunati paljud peale kohtu, prokuratuuri ja TTM-i organite tööle riigiaparaati, aga ka ettevõtetesse, eeskätt kaadrite alal.

⁸¹ ENSV T, 1940, 39, 455.

⁸² «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 5, lk. 86—87 ja ORKA, R-1, 1, 215, l. 53.

⁸³ ORKA, R-1, 1, 215, l. 67 ja R-1, 1, 258, l. 5.

⁸⁴ Hõlmas 73% kohtutest — ORKA, R-1, 1, 215, ll. 67.

tust). Viimati mainituist oli mahukam T. Grünthali ja V. Langi töö «Tsiiviilprotsess», (212 lk.) — Nõukogude Eesti juristide üks mahukamaid töid enne sõda.⁸⁵ Aktuaalseid probleeme kajastas ajakiri «Kohus ja Prokuratuur», mida ilmus 1941. a. 5 numbrit.

Kohtute tööd raskendas kahtlematult uute kohtunike vähene poliitiline ettevalmistus. On ju selge, et tuleb raskusi, kui veel «eile kohaldati kodanlikke seadusi ja kus veel täna on säilinud mitte üksnes kodanike teadvuses, vaid ka ühiskondlikes suhetes kapitalismi jäänuseid».⁸⁶

Andes tervikuna hinnangut nõukogude kohtu- ja uurimisorganite loomisele ning viimaste tegevusele 1940/41. a. tuleb üldjoontes nõustuda, et nõukogude kohtu- ja prokuratuuriorganid etendasid olulist osa sotsialistliku seaduslikkuse kaitsel ja kodanluse klassi väljaastumiste mahasurumisel. Samal ajal peab märkima, et ühelt poolt nende organite vead kuritegude jälitamisel, uurimisel ja karistuspoliitika teostamisel ning klassiprintsiibi nõrk tunnetamine kohtutes vähendasid nõukogude riikluse kindlustamise eest peetavas võitluses kohtu- ja prokuratuuriorganite osa. Teiselt poolt: tingituna isikukultuse perioodi karistuspoliitika teostamise iseärasustest, kus kontrrevolutsiooniliste väljaastumiste mahasurumisel peamist osa etendasid Riikliku Julgeoleku ja SARK-i organid, polnud kohtutel võimalikki täies ulatuses neile põhiseadusega pandud ülesandeid täita. Nagu kohtute tegevuse analüüsist nägime, ei osutunud võitlus kodanluse majandusliku sabotaaži, spekulatsiooni jt. seda laadi kuriteo liikidega (eriti 1941. a. I kvartalis) alati mitte efektiivseks. Ka üldsuse ja teiste riiklike ja parteiliste organite osavõtt selliste kuritegude ärahoidmisel ning soodustavate asjaolude kõrvaldamisel oli vähene.

Meie arvates oli üheks põhipuuduseks see, et kohtute poolt rakendatud repressiivsed abinõud ei arvestanud klassivõitluse olukorra erisusi Eestis 1940/41. a., vaid mindi nii NSV Liidu kohtusüsteemi kui ka vastava seadusandluse mehhaanilisele kopeerimisele. Teoreetilises plaanis on pikemata selge, et NSV Liidus, kus sotsialism oli juba võitnud, pidid selle tõttu ka klassivõitluse ülesanded, nende lahendamise meetodid ja vahendid oma konkreetset avaldusvormilt erinema Eesti omadest, kus alles teostus proletaarne revolutsioon. Praktikas nõuab see, et erinevused riigi ühiskondlik-poliitilises struktuuris kajastuksid ka vastavate poliitiliste ja riiklike institutsioonide eripäras, kuna vastupidisel juhul ei õnnestu revolutsioonilisel klassil oma tahet optimaalselt realiseerida. Just see jäigi vajaka nõukogude kohtute juures 1940/41. a.

⁸⁵ Andmed: «Kohtu ja Prokuratuuri Teataja», 1941, nr. 2, lk. 29—32 ja «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 3, lk. 80.

⁸⁶ A. Jõeäär e ettekandest Kohtu Rahvakomissariaadi aktiivil 31. mail 1941. a. — «Kohus ja Prokuratuur», 1941, nr. 5, lk. 83.

Sellepärast oleks õigem olnud ka üleminek uutele koodeksitele üleminekunormide vahepealse rakendamise kaudu, millel kõige muu kõrval on ka eeliseks range õigusnormidest kinnipidamine ja seaduslikkuse tagamine. Isikukultuseaegne seaduslikkuse rikumine, mis eelkõige väljendus nihilistlikus suhtumises sotsialistlikesse õigusnormidesse, mitte ei aidanud kindlustada õiguskorda, vaid vastupidi, nõrgestas teda. Eriti kahjulik oli see tolleaegses Eestis, kus sotsialistlik õigusteadvus klassivõitluse tingimustes oli alles kujunemisjärgus.

Eeltoodut silmas pidades tundub 1917/1918. a. Eestis kehtetatud õigusemõistmise süsteem üleminekuperioodil otstarbekam olevat. Nimelt loodi siis «võitluseks sabotaaži ja muude kodanluse klassi kuritarvituste vastu»⁸⁷ revolutsioonilised tribunaliid, millele moodustamisel peeti rangelt kinni proletaarsest klassiprintsiibist.⁸⁸

Ülejäänud vähem tähtsate asjade arutamine jäi rahvakohtute kompetentsi, kus edukalt võis ka kodanlikke kohtunikke kasutada.⁸⁹

Õelduga ei väideta, nagu oleks pidanud ka 1940/41. a. kehtetama täpselt samasuguse kohtusüsteemi. Puudutasime seda küsimust üksnes probleemi tõstatamise huvides, millist seisukohta võiks edaspidises uurimistöös arvesse võtta.⁹⁰ Vastava faktilise materjali piiratuse tõttu ei ole esitatud arvamuse sügavam ja konkreetsem käsitlus praegu võimalik.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ, СВЯЗАННЫЕ С ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ СУДОВ В ЭСТОНСКОЙ ССР (1941 год)

Канд. юрид. наук Э.-Ю. В. Труувили

Резюме

Вопросам организации судебной системы в ЭССР посвящен ряд исследований. В то же время почти не рассмотрены вопросы, связанные с деятельностью советских судов в 1940—1941 годах. В данной статье делается попытка в некоторой степени заполнить этот пробел, хотя эта задача осложняется неполнотой фактического материала.

⁸⁷ Kohtudekreedist nr. 1. Vt. CY, 1917, nr. 4, art. 50.

⁸⁸ Vt. üksikasjalikumalt E. Kukk, Viidatud teos, lk. 164—194.

⁸⁹ «Eesti Teataja», 20. detsembril 1917.

⁹⁰ 1946. a. loodud kohtute süsteem näiteks Tšehhoslovakkias koosnes erakorralistest rahvakohtutest (s. o. tribunaliid) ja rahvakohtutest — «Cescoslovenské trestní zákony pletné v zemích Cesné a Moravoslovenské». Praha, 1947, lk. 634.

В результате анализа основных задач правосудия того времени, обобщения судебной практики по отдельным видам судебных дел за I квартал 1941 года (вредительство, спекуляция, хищение государственного и общественного имущества, хулиганство и другие вопросы, связанные с борьбой с преступностью) автор находит, что основные недостатки в работе судебных органов объясняются как трудностями организационного порядка, так и механическим копированием и применением судебной системы и правовых актов других республик, которые не учитывали и не могли учитывать своеобразие классовой борьбы и общеполитической обстановки Эстонии. Во многом объясняются они и вредными последствиями культа личности, выразившимися, в частности, в правовом нигилизме.

К ИСТОРИИ ВОЛЬНОГО ГОРОДА

Канд. юрид. наук Ю. А. Егоров
Кафедра истории государства и права

История возникновения вольных городов начинается с эпохи феодализма, когда вольные города присвоили себе ряд государственных функций, право суда, право взыскания налогов и различных пошлин, военные и полицейские функции.¹ Первым из известных вольных городов был Новгород Великий.² В международных отношениях Новгород выступает в качестве равноправного государства.³ В Новгороде Великом верховная власть была сосредоточена в руках одного и того же органа (учреждения, лица). Здесь сливались все составные элементы верховной власти: вече, князь, посадник являлись одновременно законодателями, судьями, администраторами.⁴

а) Вольные города в Германии в XII—XIX вв.

В период феодализма Германия была классической страной всякого рода федеративных соединений, союза отдельных княжеств, лиги городов. Начавшийся еще в XII веке распад привел в XIV веке к тому, что «Германия распалась на ряд все более и более приближающихся к полному суверенитету терри-

¹ См.: В. К. Дябло. К вопросу о теоретической сущности государственного суверенитета и его реализации в Союзе ССР. — Некоторые вопросы советской правовой науки. Кишинев, 1968, стр. 79.

² Л. А. Моджорян. Статус вольного города. — «Советское государство и право», 1962, № 3, стр. 66. (В дальнейшем — Л. А. Моджорян. Статус вольного города.)

³ См.: И. Д. Мартысевич. Общественно-политический строй и право Новгорода и Пскова (XII—XV вв.). — История государства и права СССР, часть I, отв. ред. Софроненко К. А. М., 1967, стр. 184, В. С. Покровский. Договор Великого Новгорода с Готландом и немецкими городами 1189—1195 гг., как памятник международного права. — «Правоведение», 1959, № 1. С. В. Юшков. История государства и права СССР, ч. I, М., 1961, стр. 147 и сл.

⁴ И. Дитятин. Устройство и управление городов России. СПб., 1875, стр. 122 и др.

торий».⁵ Германские земли представляли собой «целый ряд экономически и политически обособленных территорий»,⁶ «отдельные города и районы страны не были связаны между собой ... даже между городами одного и того же района не было единства».⁷

В этих условиях внутреннее устройство и правовое положение городов в Германии было крайне разнообразным. По признаку политической зависимости их можно было бы делить на имперские, княжеские и вольные города.⁸ Однако это разделение трудно четко провести. Это объясняется тем, что самостоятельность городов отнюдь не ограничивалась имперскими (вольными имперскими) городами, большими правами пользовались иногда и некоторые другие города, не принадлежащие к категории имперских. «... Относительно многих городов шел вековой спор о том, могут ли быть внесены в имперский матрикул... многие княжеские города были независимее иных имперских»,⁹ «... т. н. имперские города начиная с XII, а особенно в XIII в., подчиняясь формально императору, на деле являлись независимыми городскими республиками. Они имели право самостоятельно объявлять войну, заключать мир, чеканить свою монету и т. д. Такими городами были Любек, Гамбург, Бремен, Нюрнберг, Аугсбург, Франкфурт-на-Майне и другие».¹⁰ Когда в XII—XV вв. имперские города фактически превратились в самостоятельные городские республики, то в их числе были и вольные города, которые обладали в пределах своих округов местной верховной властью.

Вольные города средневековой Германии приближались по своему правовому положению к независимым городским республикам и в своих взаимоотношениях с королевской или княжеской властью имели много общего с теми отношениями, которые сложились у феодальных коммун Франции и Италии. Что же касается германских городов, то и тут в определении статута имеется ряд затруднений. Особую группу городов составляли германские епископские города, которые впоследствии высвободились в основном из-под власти епископов и стали называться вольными городами или же вольными имперскими

⁵ М. Таубе. История зарождения современного международного права, т. I, СПб., 1894, стр. 294.

⁶ Всемирная история, т. III, М., 1957, стр. 676. (В дальнейшем — Всемирная история, т. III).

⁷ Там же.

⁸ См.: История государства и права зарубежных стран, том I, под ред. П. Н. Галайза. М., 1963, стр. 427. A. Meister. Deutsche Verfassungsgeschichte von den Anfängen bis ins 15. Jahrhundert, Dritte Auflage. Leipzig-Berlin, 1922, S. 181.

⁹ Г. Белов. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии. М., 1912, стр. 71—72.

¹⁰ Всемирная история, т. III, стр. 322.

городами. Вольными городами именовали также Ганзейские города — Любек, Гамбург, Бремен. Степень самостоятельности городов была весьма различна и часто неопределенна, а в условиях феодализма она неоднократно менялась. Можно однако утверждать, что многие вольные города Германии начиная с XIV—XV веков высвободились из-под власти сеньера и приобрели в пределах своего округа почти все права государственной власти (право взимания налогов, набора войска, иногда высшего суда). Вольные имперские города являлись обычно самостоятельными членами т. н. Священной Римской империи германской нации, т. е. независимыми от какого-либо феодального властителя. Средневековые международные сношения происходили часто между городами, самостоятельными частями отдельных феодальных земель. Однако в XVI столетии многие вольные города Германии лишились своих основных привилегий и даже наименования — «вольный город». В основном наименованием «вольный город» старались подчеркнуть независимое положение их по отношению к германским феодальным княжествам. В отличие от вольных городов периода XIX—XX вв. в отношении средневековых германских вольных городов не устанавливался специальный международный режим. Подчинение этих городов императорской власти было обычно формальным, т. к. им принадлежала в пределах своего округа местная герцогская власть. В исторической и юридической литературе имеет место расхождение мнений по вопросу о различии между вольными и имперскими городами, и самое возникновение вольных городов некоторые относят к XII, другие к XIII и XIV столетиям, причем некоторые авторы считают, что по крайней мере первоначально не было никаких различий между имперскими и вольными имперскими городами.¹¹ Вильгельм Арнольд в своем исследовании по истории немецких вольных городов¹² указывает, что семь городов — Кёльн, Майнц, Вормс, Шпейер, Страсбург, Базель и Регенсбург — в качестве вольных городов полностью отделяются от имперских городов. Всевозможные обязанности и налоги, в частности ежегодный налог, который имперские города должны были платить императору, по мнению Арнольда, составляли тот важнейший признак, на основании которого с середины XIV века до середины XV века отделяли имперские города от этих семи вольных городов.¹³ Арнольд рассматривает власть императора в имперских городах в каче-

¹¹ См. А. М. Ehrentraut. Untersuchungen über die Frage der Frei- und Reichsstädte. Inaugural-Dissertation, Leipzig, 1902, S. 3 и сл.; British Universities Encyclop(a)edia, Edited by D. Patrick and W. Geddie, Volume IV, London, p. 846; R. Schröder und E. Künssberg. Lehrbuch der deutschen Reichsgeschichte. 6 Aufl., Berlin und Leipzig, 1922, S. 702.

¹² W. Arnold. Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte. I—II Bd. Hamburg und Gotha, 1854.

¹³ W. Arnold, Band II, S. 420.

стве характерного признака имперских городов, в противоположность вольным городам, которые такому основному господству не были подчинены.

По мнению Гэйслера, вольным городом является тот город, который не платит императору ежегодного налога и является свободным от той феодальной службы, которую обязаны нести имперские города¹⁴. Он считает, что в 1495 г. вольные города впервые вступили в империю под названием «вольные имперские города». Г. Л. Маурер в свою очередь в своем исследовании по истории городов Германии приходит к выводу, что основным признаком различия между вольным и имперским городом является подчинение имперским фогтам: те имперские города, которые не находились под начальством имперских фогтов, являлись вольными имперскими городами, ибо будучи свободны от имперских фогтов, они не облагались государственными налогами и не выполняли прочих постоянных государственных обязанностей.¹⁵

Ганс Фишер в своей докторской диссертации «Участие имперских городов в государственном войске от междоусобицы до кончины императора Карла IV» доказывает, что примерно с 1331 года города можно делить на вольные и обычные имперские города.¹⁶ Однако ввиду того, что разница между обеими группами имперских городов не обосновывает различия в государственных военных обязанностях, то Фишер в своем исследовании в дальнейшем не придерживается этого разделения. Фишер пишет также (на стр. 36), что хотя вольные имперские города не платили ежегодного налога, их все же можно было обложить единой суммой, по размеру примерно равной годовому налогу имперского города. Фишер указывает (на стр. 38), что с 1331 г. для семи имперских городов — Кёльн, Майнц, Вормс, Шпейер, Страсбург, Базель и Регенсбург — в имперских грамотах появляется новое название — имперские вольные города и что отношения каждого отдельного вольного города к империи состоят в известной сумме имперских привилегий; однако имперской привилегии, которая регулировала бы обязанности известной группы городов по имперскому военному делу, в действительности не было (см. стр. 42 диссертации Г. Фишера).

А. М. Эрентраут в своем исследовании также выделяет две группы имперских городов и указывает, что только 7 городов (Майнц, Вормс, Шпейер, Кёльн, Страсбург, Базель, Регенс-

¹⁴ H. Heusler. Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung. Weimar, 1872, S. 240. и др.

¹⁵ См. G. L. Maurer. Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bd. III, Erlangen, 1870, S. 286.

¹⁶ H. Fischer. Die Theilnahme der Reichsstädte an der Reichsheerfahrt vom Interregnum bis zum Ausgang Kaiser Karls IV. Leipzig, 1883. Beilage I.

бург) сумели ограничить права своих господ, хотя и не добились их полной отмены.¹⁷ В борьбе с епископами эти города сохраняли свои прямые связи с императором и попали таким образом в неясное двусмысленное положение: с одной стороны, они были обязаны нести повинности в отношении епископов, признавая их отдельные права в управлении, с другой стороны, они стояли в прямых отношениях к империи.

А. М. Эрентратут приходит к выводу, что совершенно ясного понятия вольный город никогда не было, не было даже точного понятия имперский город.¹⁸

В XVI—XVIII столетиях в связи с экономическим упадком Германии и установлением в «Священной Римской империи германской нации» княжеского абсолютизма и ростом новых городов, ряд имперских и вольных городов теряет свое прежнее значение. Незначительные округа вольных городов, вpletенные в княжеские территории, оказывались по сути дела отрезанными от внешнего мира кольцом таможен. Если в XVIII столетии в Германии было примерно 100 городов, носивших наименование «вольный», то к концу XVIII в. их число сокращается до 51.

Вестфальский мир 1648 г., усиливший политическую раздробленность «Священной Римской империи германской нации», признал за вольными городами право вести внешние сношения, объявлять войну, заключать мир, вступать в союзы. Последние не должны были быть направлены против империи и ее членов. С 1663 г. в вольном имперском городе Регенсбурге заседал имперский сейм (Reichstag). В период от Вестфальского мира до ликвидации т. н. Священной Римской империи германской нации в 1806 г. «...империя представляла подчас слабо связанную конфедерацию государств, в которой наиболее крупные государства пользовались полным суверенитетом».¹⁹ Хотя независимость вольных имперских городов во внешних и внутренних делах получила международную санкцию в договорах Вестфальского мира, однако, процесс упадка вольных имперских городов продолжался. В начале XIX в. множество вольных городов были включены в состав более крупных государств. По распоряжению Наполеона 46 вольных городов лишились своей независимости постановлением комиссии Регенбургского рейхстага в 1803 г. Буржуазная эпоха привела к дальнейшему сокращению числа вольных городов. Помимо Аугсбурга (в 1806 г.) прав вольного имперского города лишился также

¹⁷ А. М. Ehrentraut, op. cit., S. 2.

¹⁸ См. id., S. 36—37.

¹⁹ А. Яценко. Теория федерализма. Приложение к «Ученым Запискам» императорского Юрьевского университета, Юрьев, 1914, № 1—4, стр. 653.

Франкфурт-на-Майне. Та же участь к 1810 г. постигла Гамбург, Бремен и Любек с близлежащими территориями, которые Наполеон включил в состав своей империи.²⁰

б) Вольные города в Германии в XIX—XX вв.

Парижский мирный трактат 1814 г. постановил, что «Германские государства будут независимыми и соединены федеративной связью» (ст. 6). Согласно этому на Венском конгрессе в 1814—1815 гг. был образован Германский союз (Deutscher Bund), в котором одновременно восстановили четыре вольных города в качестве членов Германского союза.²¹ В силу союзного акта (Bundes-Akt), т. е. выработанного Венским конгрессом акта союзного устройства Германии, подписанного в Вене в июне 1815 г. представителями всех германских государств и вольных городов и дополненного постановлениями Венского заключительного акта 15 мая 1820 г., Германский союз организовался в форме конфедерации немецких независимых государств и вольных городов (Франкфурт-на-Майне и т. н. ганзейские города — Любек, Бремен, Гамбург) для защиты независимости и неприкосновенности их владений, входивших в состав союза, и для поддержания внешней и внутренней безопасности Германии. Четыре вольных города управлялись олигархиями из представителей купеческих фамилий.

Все государства союза, в том числе и вольные города, являлись самостоятельными субъектами международного права.²² Представители, т. е. уполномоченные отдельных государств Германского союза, составляли союзный сейм, который имел характер постоянного международного конгресса. Австрийский император возглавлял Германский союз, его представитель председательствовал на заседаниях сейма. Отношения между членами германской конфедерации фактически не были основаны на равноправии. В частности Австрия занимала преимущественное положение в Германском союзе. Поэтому нельзя считать совершенно правильным мнение Ф. Мартенса, что «...самостоятельность отдельных государств, вошедших в союз, не уничтожалась: они сохранили свои верховные международные права и внутреннее самодержавие ... при полном уважении к самостоятельности отдельных государств».²³ Номинально счи-

²⁰ См. King, Wilson. *Chronicles of Three Free Cities, Hamburg, Bremen, Lübeck*. London, New York, 1914, p. 144—145, 296, 431.

²¹ J. Jegorov, *Riigi ja õiguse ajalugu*, II. Tartu, 1961, lk. 56.

²² См.: Л. А. Моджорян. Субъекты международного права. М., 1958, стр. 56 (В дальнейшем — Л. А. Моджорян. Субъекты международного права).

²³ Ф. Мартенс. Современное международное право цивилизованных народов. Т. I, СПб., 1904, стр. 247.

талось, что субъектами международного права являлись не только члены конфедерации, но и конфедерация в целом.²⁴ Собиравшийся в вольном городе Франкфурте-на-Майне союзный сейм формально мог объявить войну, заключать международные договоры, назначать и принимать дипломатических представителей. Решение Франкфуртского сейма было обязательным для союзных государств лишь после утверждения их органами власти объединившихся в Германский союз государств, в том числе и вольных городов. Членам Германской конфедерации запрещалось вступать с иностранными государствами в союзы, противоречившие интересам Германского союза и угрожавшие его безопасности. Суверенные члены Германского союза имели формально право вести самостоятельную войну, без участия в ней союза. Степень участия отдельных государств в союзном управлении определялось их величиной и значением. Создание Германского союза представляло собой определенный прогресс по сравнению с прежним положением.²⁵ После австро-прусской войны 1866 г., когда Германский союз был упразднен, Франкфурт-на-Майне был присоединен к Пруссии. Только Любек, Бремен и Гамбург сохранились в качестве вольных городов и в качестве последних состояли в составе Северо-Германского союза (1867—1871). В связи с преобразованием Северо-Германского союза в Германскую империю (во время франко-прусской войны 1870—1871 гг.) вольные города Любек, Бремен и Гамбург состояли в составе Германской империи в качестве городских республик.²⁶ Они посылали по одному представителю в бундесрат. В рейхстаг Гамбург посылал трех депутатов, а Любек и Бремен по одному. Созданная господствующими в Пруссии юнкерами германская «федерация явилась наиболее удобной формой закрепления владычества над остальными, насильственно подчиненными Пруссии, германскими государствами».²⁷ На это в свое время указывал Ф. Энгельс.²⁸

В этой Германской империи, т. е. федерации 22 монархий и 3 республик (вольные города Гамбург, Бремен и Любек), согласно конституции члены федерации формально получали право иметь своих самостоятельных представителей за границей для ведения переговоров с иностранными государствами по во-

²⁴ Л. А. Моджорян. Субъекты международного права, стр. 56.

²⁵ См. Выступление товарища Отто Гротевольда с правительственным заявлением. — «Известия», 1957, № 189 (12496), 9, VIII.

²⁶ См. *Deutsche Staatsgrundgesetze, herausgegeben von Karl Binding. Heft X. Lübeck, Bremen und Hamburg, Leipzig, 1897.*

²⁷ Л. А. Моджорян. Субъекты международного права, стр. 59—60.

²⁸ Fr. Engels. *Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland.* Berlin, 1951, S. 26.

просам, которые не затрагивали интересов империи.²⁹ Они имели формально право посылать и принимать дипломатических представителей как во взаимоотношениях с иностранными государствами, так и во взаимоотношениях друг с другом. Они имели право заключать международные договоры друг с другом без согласия федеративного государства. Однако это не означает, что они были полными субъектами международного права, международными лицами со всеми правами и обязанностями, формально они были государствами, частично суверенными и, следовательно, международными лицами только в отношении некоторых объектов. Таким образом, конституция предоставляла в руки центрального правительства (государства) ведение внешней политики империи, в руках же отдельных государств осталось лишь незначительное количество прав в области международных сношений. Отдельные государства сохранили за собой особые права (*Reservatrechte* или *Sonderrechte*). Например, вольные города Бремен и Гамбург до 1884 г. (Бремен) и до 1888 г. (Гамбург) оставались на положении портофранко. Своеобразный статут вольного города в германском государстве сохранился с некоторыми изменениями и в последующий период.

Хотя Веймарская конституция 1919 г. и учредила фактически унитарное государство, она все же сохранила некоторую видимость федерации. Т. н. вольные ганзейские города — Гамбург, Бремен и Любек — были наряду с другими землями Германии периода Веймарской республики представлены в рейхстаге. Они сохранили в качестве Германских земель свой особый статут до 1933.³⁰

в) Статут города Риги в XVI веке

В XVI столетии в период Ливонской войны (1558—1582), в условиях борьбы Швеции, Польши, Дании и России за господство в Прибалтике и в условиях распада раздробленной конфедерации Ливонских феодальных государств (владения Ливонского ордена, Рижское архиепископство, Тартуское, Сааре-Ляэнеское и Курляндское епископства) город Рига «пытался существовать в качестве вольного города (*fri stad*)»³¹.

²⁹ См. Конституцию Германской империи 16. IV 1871 г. — Современные конституции, сборник действующих конституционных актов, т. II. Перевод под ред. и вступит. очерки В. М. Гессена и В. Э. Нольде. СПб., 1907, стр. 163 и сл.

³⁰ См. А. Брехт. О государственном устройстве Германии. М., 1947, стр. 192 и др. J. Jegorov. Riigi ja õiguse ajalugu, IV. Tartu, 1960, lk. 50.

³¹ R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617—1634. Uppsala, 1933, S. 9.

Поскольку в XVI столетия г. Рига представлял из себя богатую и сильную торговую республику, то ему удалось в условиях борьбы между державами заполучить «дарованный» статут «вольного города».³² В грамоте князя Радзивила (*Cautio altera Radziwilians* 1562) и привилегии 1582 г. (*Corpus Privilegiorum Stephanus*) указывалось, что город Рига является вольным городом в составе польских земель.³³ Город Рига несомненно имел много общего с вольными городами того периода (в городских статутах города Риги и вольных городов средневековой Германии мы находим общие черты).³⁴

г) Т. н. вольный город Данциг (1807—1815)

Еще в XIV в. Данциг (Гданьск) будучи в составе Ганзейского союза играл важную роль в международной торговле и имел в своем правовом положении много общего с вольными ганзейскими городами средневековой Германии. С 1772 по 1793 г. Гданьск, являясь частью Речи Посполитой, имел в создавшейся обстановке режим вольного города, который был в январе 1793 года ликвидирован в результате захвата исконно польской земли Гданьска.

В 1807 году, в ходе войны Франции и Пруссии, Данциг был захвачен маршалом Лефевром, которого Наполеон наградил титулом герцога Данцигского. В дальнейшем, в соответствии с мирным трактатом, подписанным между Францией и Россией в Тильзите 7-го июля (25-го июня) 1807 г., в статье VI было установлено, что «город Данциг (Гданьск — Ю. Е.) с пространством земли на две мили во все стороны вокруг его, имеет быть восстановлен в его независимости под покровительством Их Величеств короля Прусского и короля Саксонского и будет управляем законами, под коими он состоял до того времени, как перестал быть под собственным своим управлением.»³⁵

³² См. К. И. Ландер. Город и городское самоуправление в Прибалтийском крае в первой половине XIX века. История России в XIX веке. № 4. Изд. Гранат А. И. СПб., [1909], стр. 29 и 30. Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края, т. III. Рига, 1880, стр. 407—408.

³³ См. M. Dogiel, *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*. Tomus V. Wilnae, 1766. CXLIII, p. 254—256. CLXXXIV—CLXXXV p. 308—317. J. G. Arndt. *Der Liefländischen Chronik Anderer Theil* ... Halle, 1753. S. 292.

³⁴ См. В. Е. Калнынь. Общественно-политический строй и право народов Латвии и Эстонии. — История государства и права СССР, часть I, М., 1967, стр. 283—284, 290; Общественно-политический строй и право феодальной Латвии в XI—XVI веках. Рига, 1962, стр. 27—28, 32, 36; King Wils on. *Op. cit.*, p. 325, 341 и др.

³⁵ Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Составил Ф. Мартенс, т. XIII. — Трактаты с Францией 1717—1807. СПб., 1902, стр. 312.

В статье VIII указывалось, что «Е. В. король Прусский и Е. В. король Саксонский и город Данциг не будут иметь права никаким запрещением препятствовать свободному плаванию по Висле, ниже затруднять оное установлением каких бы то ни было сборов, налогов или пошлин.»³⁶

Другими словами, Гданьск (Данциг) был на основании Тильзитского мирного договора 1807 г. с территорией в две мили в окружности объявлен самостоятельным, т. е. вольным городом под протекторатом Пруссии, которому одновременно было обеспечено свободное судоходство по Висле.³⁷

Относительно режима и границ Данцига шла речь также в договоре между Пруссией и Францией от 9 июля 1807 г., а также в договоре между Данцигом и Францией от 13 июля 1807 г., в прокламации Фридриха Вильгельма III относительно Данцига, датированной: Мемель, 24 июля 1807 г.

Договор о границах между Данцигом и Пруссией был заключен в Эльбинге 6 декабря 1807 г. Этот договор немного расширил территорию Данцига.

Хотя по Тильзитскому миру Данциг номинально и был провозглашен вольным городом, однако, фактически Данциг был в то время подчинен Франции, и реальная власть была в руках наполеоновского губернатора Раппа. Что же касается Пруссии и Саксонии, то их власть была номинальной. Данциг получил французский гарнизон, был обложен значительным военным налогом и многочисленными податями в пользу французской государственной казны. За это городу Данциг возвратили его статуты и автономное управление, его органы правосудия и пр. В Данциге введен был в действие наполеоновский гражданский кодекс. На Данциг было наложено обязательство принять континентальную систему.³⁸

В Данциге расквартировали два польских пехотных полка Варшавского герцогства. Городским комендантом стал генерал Грабовский, который замещал на посту губернатора отсутствующего Раппа (был в 1809 г. призван в императорский штаб). Преемником генерала Грабовского стал генерал Войчинский (Woyczynski).

Шестилетний период наполеоновского господства привел город к очень тяжелому экономическому положению. Население Данцига с окрестностями в этот период уменьшилось на четверть, снизившись с 80.000 до 64.000 жителей.³⁹ В 1813 г. Дан-

³⁶ Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Составил Ф. Мартенс, т. XIII. — Трактаты с Францией 1717—1718. СПб., 1902. стр. 313.

³⁷ Что же касается короля Саксонского, то последний осуществлял покровительство в качестве главы «Княжества Варшавского» (см. статью V Тильзитского трактата).

³⁸ «Континентальная блокада», Б. С. Э, второе изд. т. 22, стр. 453.

³⁹ S. Askenazy. Danzig und Polen. Warszawa, 1930, S. 125.

циг был занят победоносными русскими войсками. Во время первых переговоров о союзе между Фридрихом-Вильгельмом и Александром I в феврале 1813 г. со стороны Пруссии было выдвинуто требование — включить Данциг в состав Пруссии. Это не соответствовало интересам Александра, и в конце 1813 г. через дипломатические каналы русским царем была выдвинута мысль — оставить Данцигу статус вольного города, т. е. не допустить передачи Данцига Пруссии. В конечном же итоге при поддержке Пруссии со стороны Англии было решено все же передать Данциг Пруссии. 3 ноября 1815 г. Данцигский сенат получил официальное сообщение о том, что Данциг перестал существовать в качестве вольного города и передается Пруссии.⁴⁰

д) Краковская республика

Ввиду разногласий между великими державами на Венском конгрессе по польскому вопросу Александр I предложил создать второе (после Швейцарии) постоянное нейтральное государство — Краковскую республику — чтобы этим оставить город Краков вне власти трех соседних держав. «Его Величество — гласит соответствующий документ от 2 декабря 1814 года — согласилось бы, чтобы эти два города [т. е. Краков и Торн (Торунь) — Ю. Е.], как города вольные и независимые, подобно ганзеатическим, с соответствующими округами и владениями, с городским самоуправлением, полной свободой и признанным ненарушимым, даже в случае войны, нейтралитетом, были поставлены под гарантией и покровительством союзных держав».⁴¹

Решение, предложенное Александром I, т. е. проект двух самостоятельных и нейтральных польских городских республик, был осуществлен, однако, только в отношении Кракова.⁴²

Создание Краковской республики (точное название — «вольный, независимый и строго нейтральный город Краков с округом») представляло собой компромисс между великими державами относительно раздела польских земель. 21 апреля (3 мая) 1815 г. в Вене между Россией, Австрией и Пруссией был подписан т. н. дополнительный трактат о Кракове, области его и конституции и частный договор между Россией и Австрией и Россией и Пруссией «о Польше», в которые также были включены некоторые постановления о Кракове.⁴³ Эти постановления в основных своих частях были также воспроизведены в глав-

⁴⁰ См. Wörterbuch des Völkerrechts und der Diplomatie. Bd. I. Berlin-Leipzig, 1924, S. 218.

⁴¹ См. Б. Э. Нольде. Постоянно нейтральное государство. СПб., 1905, стр. 99.

⁴² Н. А. Попов. Вольный город Краков, 1815—1846. — «Вестник Европы», 1875, т. I, стр. 153 и сл.

⁴³ Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. Сост. Ф. Мартенс., т. III, СПб., 1876, стр. 317—378.

ном акте Венского конгресса, который был подписан восемью державами.

В соответствии со ст. IV договора России с Австрией, ст. II договора России с Пруссией, ст. I дополнительного договора о Кракове и ст. VI главного акта Венского конгресса была признана независимость Кракова.⁴⁴ Ст. IX главного акта Венского конгресса и ст. VI дополнительного договора тождественны — в них было объявлено, что Краков с областью, ему принадлежащею, становится «на вечные времена вольным, независимым и строго нейтральным» городом, под покровительством России, Австрии и Пруссии. Таким образом, на небольшом клочке исконно польской земли было образовано государство Краков, в состав которого вошли 3 местечка и 244 деревни, всего с территорией в 1 тыс. км².⁴⁵ Население республики в момент создания составляло более 96 тыс. человек, из них примерно 25 тыс. приходилось на г. Краков.⁴⁶

Нейтралитет был для Кракова условием международно-правового существования города и окружающей его территории. Россия, Австрия и Пруссия т. е. государства — «опекуны» назначили своих уполномоченных, которые создали Организационную комиссию Краковской республики. При участии представителей от трех сословий Кракова — шляхты, духовенства и горожан — была разработана конституция и в 1818 г. введена в действие.⁴⁷ Высшая исполнительная власть принадлежала сенату, состоявшему из сенаторов (первоначально 8, позже 12). Во главе сената стоял президент (избирался сеймом на три года). Сенат имел три постоянных отдела: внутренних дел и юстиции, полиции и финансов. Законодательная власть формально находилась в руках сейма, состоявшего первоначально из 30 и позже из 41 человек. Он состоял из назначаемых сенатом, университетом и капитулом депутатов, мировых судей и избираемых гминами депутатов.

В 1833 году была введена в действие новая конституция, изменившая состав сената, сейма и т. п. Президент, избранный собранием представителей, не мог вступить в должность преж-

⁴⁴ См.: Recueil des traites, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762—1862, par le comte D'Angerberg, Paris, 1862. A. Tesarszczyk. Rzecz pospolita Krakowska wolna niepodległa i ściśle neutralna pod opieką trzech dworów zostająca a za rekoimiją kongressu wiedeńskiego. Krakow, 1963. England, Russland und Polen. Diplomatistische Correspondenz aus der Zeit des Wiener Congresses, Brussel, 1847.

⁴⁵ Б. С. Э., второе изд., т. 23, стр. 202.

⁴⁶ См. Possart, Lukaszewicz, Mulkowski. Das Königreich Polen und der Freistaat Krakau. Stuttgart, 1840, S. 158.

⁴⁷ Первоначально временно действовала «краткая» конституция (1815—1818 гг.).

де, чем три державы «опекуны» не объявят, что не имеют со своей стороны препятствий к его избранию. Хотя конституция предоставляла всю законодательную власть сейму и исполнительную сенату, фактически значительная часть законодательной деятельности сосредоточивается в руках сената, образовав, таким образом, из него и сейма как бы две палаты. В конституции было зафиксировано требование нейтралитета для краковского правительства.⁴⁸ Хотя конституция формально признавала равенство всех граждан перед законом и т. д., она однако несколько ограничивала право принятия иностранцев в число краковских граждан. Только по истечении 5-летнего срока проживания на краковской территории и при наличии «безукоризненного поведения» — иностранный подданный мог перейти в число граждан краковской республики. После приобретения недвижимой собственности он мог получить политические права, связанные с этим званием.

Со временем особенно ясно выявляются противоречия между фундаментальными законами или конституционной хартией вольного города и его органическими статутами. В результате управления Кракова конференцией резидентов (Пруссии, Австрии и России) было введено немало изменений как в статуты, так и в некоторые статьи конституционной хартии, включенной в свое время в Венские договоры 1815 года.

Власть в Краковской республике принадлежала торговой буржуазии и помещикам.

Ввиду того, что понятие «покровительство» было в договорах о Кракове сформулировано неопределенно, державы «опекуны» могли его толковать в том смысле, в каком это было им выгодно.⁴⁹ В этих условиях и нейтралитет — условие международно-правового существования этого вольного города — мог быть легко попираем со стороны держав «опекунов». «С самого начала Краковская республика была лишь по внешности независимым государством. Она была лишена свободы действий в вопросах внешней политики, не имела представителей за границей, даже при правительствах держав — «опекунов», которые поддерживали сношения с сенатом республики через своих резидентов».⁵⁰ В международных отношениях Краковскую республику официально представляли державы — «опекуны». Последние определяли и внутривнутриполитическую жизнь Краковской республики. Так, в 1827 году державы — «опекуны», вопреки решению сейма Краковской республики, в нарушение конституции самовольно назначили президента, распустили сейм и т. д.

⁴⁸ Н. А. Попов. Указ. соч., т. II, стр. 130—131.

⁴⁹ Там же, стр. 618 и сл.

⁵⁰ История Польши, т. I, под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. Москва, 1954, стр. 429—430.

Державы — «опекуны» военными мерами пытались «обеспечить» выполнение Краковом его обязанностей нейтралитета.⁵¹ В 1846 г. австрийские войска заняли Краков и подавили восстание. После Краковского восстания 1846 г. царская Россия, Австрия и Пруссия заключили 6 XI 1846 года в Берлине конвенцию, по которой Краковская республика была уничтожена⁵² и Краков был окончательно «...аннексирован Австрией...»⁵³ В связи с этим Англия заявила, что «три государства своею властью не вправе были уничтожить то, что было установлено общим соглашением».⁵⁴ Австрия и другие державы, обвинив Краков в нарушении особых обязанностей постоянно нейтрального государства (в мирное время), произвольно решили участь Кракова; Меттерних пытался доказать не только формальное право трех государств на произвольное решение участи Кракова, но главным образом и правомерность договора 1846 года с материальной стороны. Он говорил о совершенных Краковом нарушениях нейтралитета, делавших якобы необходимой кару, постигшую Краковскую республику.⁵⁵

Решение трех держав (Австрии, России и Пруссии) осталось в силе, и Краковская республика начиная с 1846 г. была включена в состав Австрийских владений.

е) Вольный город Данциг (1920—1939)

После первой мировой войны Гданьск был выделен в особое «свободное государство Данциг» со статусом вольного города. Образование Вольного города Данциг показало, что англо-французские и американские империалисты совершенно не учитывали прав Польши, а также игнорировали самые элементарные права экономики: Гданьск (Данциг) является естественным портом национальной польской реки Вислы. Английские, французские и американские империалисты использовали польский вопрос на Парижской мирной конференции в качестве разменной монеты. Так, французские империалисты дали согласие на превращение Данцига в вольный город при одновременном достижении сделки в Саарском вопросе. Англия, стремясь к ослаблению союзника Франции — Польши, возражала против включения Гданьска в состав Польши. Президент США Вильсон в конечном итоге отошел от своих декларативных принципов, и тринадцатый пункт «мирной» программы Вильсона о со-

⁵¹ См.: Б. Э. Нольде. Указ. соч., стр. 389—396.

⁵² См.: Договор между Австрией, Пруссией и Россией от 25-го октября (6-го ноября) 1846 г. — Н. А. Попов. Указ. соч., т. III, стр. 725—728.

⁵³ См.: Л. Оппенгейм. Международное право, т. I, полутом I. М., 1948, стр. 186.

⁵⁴ См.: Б. Э. Нольде. Указ. соч., стр. 401.

⁵⁵ См. там же, стр. 403 и сл.

здании независимой Польши с выходом к морю и присоединении к Польше территорий, населенных поляками, был забыт «миротворцами».⁵⁶ Польшу лишили ее исконных земель и единственного порта в устье Вислы, отрезав бассейн этой реки от моря, хотя общеизвестно, что большая часть бассейна Вислы (87,5%) находится в пределах Польши. Бассейн Вислы охватывает 55,7% общей площади Польши. Древний польский город Гданьск (Данциг), контролирующий устье Вислы, был отдан под англо-французский контроль и объявлен вольным городом. Лига наций приняла на себя политическую защиту Данцига и гарантию ее конституции. Польша, построив в дальнейшем порт в Гдыне, не смогла этим заменить натурального доступа Польши к морю.⁵⁷ Решения Парижской мирной конференции относительно польско-германской границы оказались несостоятельными и половинчатыми и нанесли значительный ущерб экономической и общественной жизни Польши. Польша оказалась в стратегическом отношении в германских клещах. Восточная Пруссия, очаг германской агрессии, нависла над Польшей в качестве постоянной угрозы.

Данциг, будучи объектом империалистических противоречий, был в результате компромисса объявлен вольным городом. Согласно ст. 100 отдела II Версальского мирного договора Германия отказалась от прав и правооснований на территорию Данцига и его округа.⁵⁸ Практически это было осуществлено 10 января 1920 г. Ч. Ч. Хайд, исходя из ст. 100 Версальского мирного договора, считал, что Германия отказалась от территории Данцига в пользу главных союзных и объединившихся держав.⁵⁹ После 10-месячного (10. I. — 15. XI. 1920) управления Данцигом комиссаром союзных держав Данциг был 15 ноября 1920 г. провозглашен «свободным государством» (*Die Freie Stadt Danzig*) с собственной конституцией, собственным законодательством, управлением и судостроительством; в качестве вольного города он был под защитой Лиги наций, представителем

⁵⁶ См.: А. Я. Манусевич. К постановке вопроса о западных и северных границах Польши на Парижской мирной конференции. — «Известия АН СССР», серия истории и философии, 1946, № 1, стр. 55 и др. *Centre Europeen de la dotation Carnegie, Danzig et quelques aspects du probleme germano-polonais* per H. Strasburger, C. Smogorzewski, O. Hoetzsch, W. d'Ormesson, W. Martin, Ziehm, C. Budding, R.-C. Nason, J. A. Hamel, *Bulletins* No. 1—2—3—4—5, 1932, Publications de la conciliation internationale. Paris, 1932, стр. 35 и др.

⁵⁷ A. Siebeneichen. *Zehnjährige Entwicklung des Danziger Hafens*. Danzig, 1929, S. 104 и др. *Zachodnia Agencja Prasowa, Dziennikarska Spółdzielnia Pracy, Poznan-Warszawa*, 1958, No. 32. стр. 2.

⁵⁸ *A History of the Peace Conference of Paris*, ed. by H. W. V. Temperley, vol. III, London, 1920, p. 168—171. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II. М., 1926, стр. 256—326

⁵⁹ Ч. Ч. Хайд. *Международное право, его понимание и применение* Соединенными Штатами Америки, т. 2. М., 1951, стр. 72.

которой в Данциге являлся Верховный комиссар (High Commissioner). Данциг охватывал площадь в 1952 км² и 58 км² водной поверхности Фриш-Гафа (Frischer Haffs) с населением в 1919 г. 351000 чел., 383995 чел в 1924 г. и в 1929 г. 407500.⁶⁰ Господствующее положение принадлежало городу Данцигу — площадь 64 км² с населением 207100 в 1924 году. В 1929 г. в Данциге проживало 285237 человек.⁶¹

Правовое положение Данцига базировалось помимо Версальского договора (ст. ст. 100—108) еще на данцигско-польских договорах (Парижский от 9 ноября 1920 г. и Варшавский от 24 октября 1921 г.) и дополнительных соглашениях, на решениях Данцигских Верховных комиссаров Лиги наций и на данцигской конституции.

Ряд теоретиков права рассматривал Данциг с его сложным своеобразным комплексом правовых взаимоотношений в качестве полусуверенного государства, но Данциг при защите своих прав исходил из того, что он является в международно-правовом отношении таким же суверенным равноправным государством, как и другие суверенные государства.⁶² Относительно статута вольного города Данцига опубликована довольно обширная литература, причем авторы исходят из различных правовых концепций, связанных с правовым статусом Данцига, и его взаимоотношений с другими государствами и с Лигой наций.⁶³ В соответствии с Версальским мирным договором Верховный комиссар Лиги наций в Данциге имел большие полномочия. Конституцию вольного города Данцига должны были впоследствии выработать представители Данцига по соглашению с Верховным комиссаром Лиги наций, и конституция должна была быть гарантирована Лигой наций. По Версальскому договору Данциг был обязан заключить с Польшей ряд соглашений, конкретизирующих и обеспечивающих признанные статьей 104 Версальского договора права Польши в отношении вольного города Данцига. Среди них наиболее существенным явилось включение Данцига в пределы таможенной границы

⁶⁰ См.: Statistische Mitteilungen der Freien Stadt Danzig, herausgegeben vom statistischen Amt der Freien Stadt Danzig, 1925, N 9/10, S. 41.

⁶¹ См. Danziger Statistische Mitteilungen, herausgegeben vom statistischen Landesamt der Freien Stadt Danzig, 1930, N 3, S. 42.

⁶² См.: О. Гильдебрант. Вольный город Данциг. М., 1930, стр. 31 и сл. Rudolph Th., Ist die Freie Stadt Danzig ein souveräner Staat? «Statistische Mitteilungen der Freien Stadt Danzig», Danzig, 1925, Nr. 13/14, S. 69—70.

⁶³ См. Genevieve Levesque, La Situation internationale de Danzig, Paris, 1924, библиография на стр. 173—176; Л. Оппенгейм. Указ. соч., библиография на стр. 186—187; W. Schücking und H. Wehberg. Die Satzung des Völkerbundes, Berlin, 1924, S. 121—125; Th. Rudolph, Lehren aus 12 Jahren der Beziehungen Danzigs zu Polen und zum Völkerbund. Danzig, 1932.

Польши и предоставление Польше права ведения внешних сношений Данцига и защиты его граждан вне пределов Данцига. Согласно ст. 6 Парижского договора между Польшей и Данцигом (1920 г) Польша не имела права заключать международные договоры и соглашения, затрагивающие интересы вольного города Данцига, без предварительной консультации с последним.⁶⁴

Данциг посылал и принимал генеральных консулов и консулов. Польша имела в Данциге дипломатического представителя.⁶⁵ Все спорные вопросы между вольным городом Данциг и Польшей разрешались в первой инстанции Верховным комиссаром Лиги наций с правом обеих сторон апеллировать в Совет Лиги наций. Постоянная палата международного правосудия (Permanent Court of International Justice) неоднократно давала свои заключения по ряду вопросов, относящихся к статусу вольного города Данцига и к его отношениям с Польшей. Совет Лиги наций при вынесении решения по Польско-Данцигскому конфликту часто опирался на заключение этой Постоянной палаты международного суда Лиги наций, учрежденного в 1920 г. на основании устава Лиги наций. Для обеспечения себе беспрепятственного доступа к морю Польша, согласно ст. 102 Версальского договора и ст. 21 и 22 Парижского договора, взяла под свое наблюдение и управление все железные дороги территории Данцига, за исключением узкоколейных путей и трамвайных сообщений, удовлетворявших местные потребности. В соответствии со ст. 19 договора от 9 ноября 1920 г. был образован пользующийся дипломатическими прерогативами комитет по порту и водным путям Данцига, состоящий из 5 граждан Данцига, 5 поляков и председателя-швейцарца (назначался Советом Лиги наций в случае, если Данциг и Польша не смогут договориться в отношении этого лица). Этот комитет заведовал транспортными путями и сооружениями Данцигского порта. Польше было предоставлено свободное пользование данцигскими водными путями, доками и управление рекой Вислой в пределах вольного города и т. д. Данциг и

⁶⁴ Vertrag zwischen der Freien Stadt Danzig und Polen, abgeschlossen in Paris, am 9 November 1920. Herausgegeben beim Senat der Freien Stadt Danzig, Band I. Amtliche Urkunden zum Vertrag zwischen der Freien Stadt Danzig und der Republik Polen vom 9. Nov. 1920. Herausgegeben beim Senat der Freien Stadt Danzig Band I a. Abkommen zwischen der Freien Stadt Danzig und Polen zur Ausführung der Polnisch-Danziger Konvention vom 9 November 1920, Danzig, 1921.

⁶⁵ Данные о консульствах см.: *Danziger Statistisches Taschenbuch für 1933*, Bearbeitet und herausgegeben vom Statistischen Landesamt der Freien Stadt Danzig. Danzig, 1932, S. 165—166; *Gothaischer Kalender*, Gotha, 1922, S. 679 и изд. др. годов; *Gothaisches Jahrbuch für Diplomatie, Verwaltung und Wirtschaft*, hundertsebenundsechziger Jahrgang, 1930, Gotha, 1930, S. 88 и др. издания.

Польша представляли единую таможенную территорию.⁶⁶ У Данцига была своя валюта и свои почтовые учреждения.

Версальский мирный договор не объявил в обязательной форме демилитаризации и нейтрализации Данцига, этой лазейкой, оставленной из специальных соображений, пытались не раз воспользоваться.⁶⁷ Несмотря на это, деятельность военного характера в вольном городе Данциге рассматривали как нарушение его статута. Конституция Данцига исходила из того, что без предварительного согласия Лиги наций Данциг не имеет права быть военно-морской базой и что в Данциге не разрешается воздвигать военные укрепления и изготовлять материалы военного снаряжения (см. ст. 5 конституции).

Конституция Данцига была выработана избранной в мае 1920 г. Учредительной ассамблеей при участии данцигского комиссара Лиги наций. Она была одобрена после неоднократных ее изменений в окончательной редакции Советом Лиги наций в мае 1922 г.⁶⁸ Согласно конституции законодательными органами являлись фолькстаг (Volkstag) и сенат. Парламент-фолькстаг состоял из 120 депутатов (ст. 6), избираемых на 4 года (ст. 9) на основании всеобщего пропорционального избирательного права. Активным избирательным правом пользовались лица, достигшие 20-летнего возраста, пассивным — достигшие 25 лет (ст. 8). Фолькстагу помимо законодательства принадлежало право надзора за деятельностью сената. 6 XII 1920 фолькстаг приступил к выполнению своих функций. Фолькстаг избирал из своего состава представительный коллегиальный орган — сенат (правительство) в составе 22 сенаторов (ст. 25). В составе сенаторов были президент и вице-президент. Сенат руководил внутренней и внешней политикой, издавал постановления, назначал чиновников, давал амнистию, осуществлял переговоры с Лигой наций. В области законодательства сенат предъявлял фолькстагу законопроекты, опубликовывал законы и имел право вето. Согласно ст. 42 сенат был обязан информировать Лигу наций, по ее требованию, об общественных делах (*über die öffentlichen Angelegenheiten*) Данцига. Сенат являлся также высшею муниципальной властью города Данцига. Президент сената являлся одновременно обербургомистром города Данцига. Фолькстаг избрал городской совет, в ведении которого были дела городской общины Данцига. Конституция предусматривала референдум (ст. ст. 43, 47, 48, 49). Дан-

⁶⁶ См. M. J. Funk. Die Danzig-Polnische Zollunion. Verlag Gustav Fischer. Jena, 1926.

⁶⁷ См.: О. Гильдебрандт. Указ. соч., стр. 38.

⁶⁸ Немецкий текст конституции с переводом на английский и французский языки см. League of Nations, Official Journal, Special Supplement No 7, July 1922, стр. 5—20. Русский перевод см.: Конструкции буржуазных стран. Т. II, средние и малые европейские страны. М.—Л., 1936, стр. 643 и сл.

циг, будучи под «защитой Лиги наций», мог изменить конституцию только с согласия Лиги наций (ст. 49 конституции). В дальнейшем конституция была незначительно изменена (в сентябре 1930 г.).⁶⁹

Президентом Данцига с 6 XII 1920 по 9 I 1931 был Заам (Sahm); ему последовал Цием (Ziehm), с 9 I 1931 по 20 VI 1933 г. 28 мая 1933 г. в результате «выборов» в фолькстаг немцы-фашисты (национал-социалисты) получили большинство в парламенте. 20 июня 1933 г. было образовано фашистское правительство.⁷⁰ Данцигская конституция, которая формально не была отменена, фактически с середины 1933 г. потеряла свое значение.⁷¹ Президентами сената стали фашисты: с 20 VI 1933 по 23 XI 1934 Раушнинг (Rauschning) и начиная с 28 XI 1934 Артур Грейзер (Arthur Greiser). В 1934 году фашисты запретили компартию, в 1936 г. социал-демократическую партию. В 1937 г. прекратила свое парламентское существование оппозиционная фракция немецкой национальной партии. С начала 1937 г. фашисты, растоптав статут вольного города, полностью самовольничали в Данциге. Верховный комиссар Лиги наций в вольном городе Данциг — швейцарец Карл Буркхардт осуществлял прямое попустительство фашистам.⁷² В условиях, где внутривнутриполитическое положение Данцига сложилось в пользу фашистов, член «Данцигской комиссии трех» Лиги наций, министр иностранных дел Франции, Дельбос «рекомендовал» Буркхардту лучше не вмешиваться во внутренние дела Данцига, как это делали Верховные комиссары Лиги наций.⁷³ По «совету» Дельбоса, в компетенцию Буркхардта должно входить «...посильное содействие балансированию интересов Данцига и Польши».⁷⁴ Председатель «Данцигской комиссии трех» Иден в свою очередь «рекомендовал» Буркхардту не выступать с «формальными протестами».⁷⁵ Как показали события, предшествовавшие второй мировой войне, немецкое меньшинство в ряде европейских стран выступало в роли «пятой колонны»

⁶⁹ См.: И. Высоцкий. Вольный город Данциг. — Конституции буржуазных стран. Том II, средние и малые европейские страны, М.—Л., 1936, стр. 641.

⁷⁰ Danziger Statistisches Taschenbuch 1936, 4 Aufgabe. Bearbeitet und herausgegeben vom Statistischen Landesamt der Freien Stadt Danzig. Danzig, 1936. S. 6.

⁷¹ И. Высоцкий. Указ. соч., стр. 642.

⁷² См. «Вопросы истории», 1962, № 11, стр. 180.

⁷³ Верховные комиссары Лиги наций, в Данциге: английский генерал Ричард Хэкинг 21. I 1921 — 22. II 1923; английский поданный Мак-Доннель 22. II. 1923—22. II 1926; голландский юрист ван Гамель 22. II. 1926—IV 1929; итальянский граф Манфред Гравина 1929—1932 г. и Лестер 1933—1937 г.

⁷⁴ C. Burckhardt. Mein Danziger Mission 1937—1939. Zürich, 1960. S. 70.

⁷⁵ Там же.

гитлеровского Рейха. В Данциге, сильно онемеченном в период принадлежности его Пруссии (1814—1920), даже в период относительного смягчения в польско-германских разногласиях, т. е. после заключения в 1934 году договора о ненападении, деятельность немецких фашистов всегда носила провокационный характер.⁷⁶ Первым этапом на пути захвата Польши гитлеровская Германия считала присоединение Данцига к Германии. Первоначально гитлеровское правительство надеялось достигнуть этого посредством переговоров с польским правительством и путем дипломатического нажима на своих западных союзников по мюнхенскому сговору. 24 октября 1938 г. Риббентроп принял польского посла в Берлине Липского и потребовал от Польши согласия на присоединение к Германии вольного города Данцига.⁷⁷

Попытка гитлеровцев воспользоваться результатами империалистической мюнхенской сделки для захвата Данцига путем дипломатического давления, без применения вооруженных сил, не увенчалась успехом.⁷⁸ Поэтому гитлеровское правительство приняло меры для подготовки насильственного захвата Данцига.⁷⁹ Кроме того, Риббентропу удалось заполучить согласие польского правительства на совместные действия Польши и Германии в целях изъятия Данцига из-под опеки Лиги наций и об изменении его статуса.⁸⁰ Однако в создавшейся обстановке польское правительство, несмотря на то, что оно шло на большие уступки, все же не могло согласиться на немедленное присоединение Данцига и Польского (Данцигского) коридора к Германии.

Гитлеровская Германия в свою очередь усилила антипольские провокации в Данциге и предупредила Польское правительство, что всякие действия, направленные против захвата Данцига, будут рассматриваться как повод к войне.⁸¹ Гитлеровцы намеревались 29 III 1939 г. устроить путч в Данциге и поставить этим Польшу перед свершившимся фактом, присоединив Данциг к гитлеровской Германии.⁸² Однако 28 III 1939 г. главари данцигских фашистов были вызваны в Берлин и им было предложено временно воздержаться от путча и захвата Данцига, ибо в тот момент гитлеровская Германия еще не была окончательно готова для нападения на Польшу. В течение лета

⁷⁶ См.: Б. Вевюра. Польско-германская граница и международное право. М., 1959, стр. 115—116.

⁷⁷ См.: В. Т. Фомин. Империалистическая агрессия против Польши в 1939 г. М., 1952, стр. 33; Нюрнбергский процесс. Сборник материалов, т. I. М., 1952, стр. 332, 337 (В дальнейшем — Нюрнбергский процесс).

⁷⁸ См.: В. Т. Фомин. Указ соч., стр. 35.

⁷⁹ Там же, стр. 36.

⁸⁰ Там же, стр. 47.

⁸¹ Там же, стр. 54.

⁸² Там же, стр. 55.

1939 г. в Данциг прибыло большое количество гитлеровцев под видом т. н. переселенцев из Германии. По суше и морю доставляли контрабандным путем оружие. Гитлеровцы создали невыносимые условия для поляков в Данциге и расстроили торговлю: Лига наций ничего не предприняла для защиты прав Польши. Главарь данцигских фашистов Ферстер и председатель сената Грейзер систематически нарушали конституцию вольного города и права Польши. Данцигские фашисты преследовали польских граждан и препятствовали деятельности польских официальных лиц, которую последние осуществляли согласно ст. 104 Версальского мирного договора. Вооруженным силам Германии было еще 11 апреля 1939 г. дано указание быть подготовленными к захвату Данцига,⁸³ дополненное 27 июля 1939 г.⁸⁴ Массовые провокации на территории Данцига организовало «Зихергейтсдинст».⁸⁵ Еще в декабре 1938 года был готов план захвата Гданьска (Данцига).⁸⁶ Фашистские данцигские власти издали распоряжение, запрещавшее с 6 августа 1939 г. польским таможенным инспекторам выполнять их обязанности на границе Данцига с Восточной Пруссией, что было очередным нарушением статута вольного города Данцига и прав Польши. Это было по существу открытием границы Данцига с Восточной Пруссией. Польский генеральный комиссар в Данциге направил 4 августа президенту сената Грейзеру ноту, в которой потребовал отмены этого незаконного распоряжения. Одновременно польский генеральный комиссар в Данциге просил верховного комиссара Лиги наций в Данциге Буркхардта поставить в известность президента данцигского сената Грейзера, что в случае, если граница между Восточной Пруссией и Данцигом будет открыта, то Польша будет рассматривать этот факт в качестве *casus belli*. Данцигский фашистский сенат отступил... Гитлеровское правительство направило в Данциг военную миссию во главе с генералом Боденштатцем, который возглавил фашистские вооруженные отряды в Данциге. Вечером 31 августа, в 22 часа 30 минут заместитель польского генерального комиссара в Данциге телеграфировал польскому Министерству иностранных дел, что «германские регулярные войска перешли данцигскую государственную границу со стороны Восточной Пруссии».⁸⁷ 1 сентября 1939 г. в 5 часов утра гаулейтер гитлеровской партии в Данциге Альберт Форстер направил в адрес Гитлера телеграмму, в которой он указывал, что «...только что подписал и тем самым ввел в силу следующий основной государствен-

⁸³ См.: Нюрнбергский процесс, стр. 334.

⁸⁴ См.: В. Т. Фомин. Указ. соч., стр. 124.

⁸⁵ См.: Пятая колонна в Польше. Западное издательство Познань-Варшава. 1960, стр. 27.

⁸⁶ Там же, стр. 40.

⁸⁷ В. Т. Фомин. Указ. соч., стр. 153.

ный закон о воссоединении Данцига с Германской империей...» «Конституция свободного города Данцига настоящим немедленно отменяется»... «Свободный город Данциг с его областью и населением немедленно становится составной частью Германской империи».⁸⁸ 19 сентября 1939 г. Гитлер формально провозглашает Данциг частью «Великой Германии». Таким образом «статус вольного города Данцига был разрушен подрывной деятельностью немецких фашистов, против которой Лига наций не предпринимала действенных мер».⁸⁹

ж) Свободная территория Триест

После второй мировой войны статут свободного нейтрального города был предусмотрен для Триеста (см. мирный договор с Италией 1947 г.), однако, вследствие противодействия США, Англии и Франции статут этот не был введен в действие, и 5 октября 1954 г. свободная территория Триест была разделена между Италией и Югославией.⁹⁰

Вышеизложенное приводит нас к выводу, что понятие вольного города в период феодализма и капитализма различно. В период капитализма понятие вольного города приобретает новое содержание, причем под ним подразумевают в первую очередь неучастие вольного города в международных конфликтах и выполнение соответствующих обязательств нейтрального государства.⁹¹

Ввиду столкновения интересов ряда государств в Кракове, Данциге, Триесте, для них в свое время устанавливали особый международный режим, и этим городам присваивали наименование «вольные» или же «свободные» города. Наименование «вольный город» применяется в основном в отношении тех городов, где в порядке международного соглашения был установлен особый режим «вольного города». Этот режим устанавливается обычно по соглашению заинтересованных государств.

Правовой статут вольного города в период феодализма обычно гарантировался односторонними актами монарха, правовой статут и гарантии вольных городов в период капитализма имели международный характер, оформленный в международном договоре.⁹² Если для периода феодализма статут вольного

⁸⁸ Нюрнбергский процесс, стр. 333.

⁸⁹ Дипломатический словарь, т. I, М., 1960, стр. 309.

⁹⁰ См.: А. Фердросс. Международное право. Москва, 1959, стр. 143—144.

⁹¹ См.: J. Jegorov. *Mis on vabalinn? — Küsimused ja vastused*, 1959, т. I, lk. 20.

⁹² См.: П. М. Курис. К вопросу о международных гарантиях статуса вольного города. Вестник Московского университета, серия X, Право, 1965, № I, стр. 68 и сл.

города выражался в самоуправлении и привилегиях, то в период нового и новейшего времени этим их статут не исчерпывается. Теперь статут вольного города имеет «...четко выраженный международно-правовой характер».⁹³ Этот статут устанавливается в отношении территорий, принадлежность которых вызывает резкие разногласия и является результатом известного компромисса.⁹⁴

В 1958 году Советский Союз, по согласованию с Германской Демократической Республикой, предложил установить статут демилитаризованного вольного города для Западного Берлина. Мирный договор сделал бы возможным решение берлинского вопроса путем превращения Западного Берлина в демилитаризованный вольный город.⁹⁵ Вольный город должен найти достойное место в Германской конфедерации. «Конфедерация исключила бы возможность установления господства одного германского государства над другим».⁹⁶

В интересах поддержания всеобщего мира и безопасности народов возможно достичь соглашения об установлении в надлежащем случае статуса вольного города, в том числе и для Западного Берлина (в качестве вольного демилитаризованного города).⁹⁷ Вольный город Западный Берлин мог бы явиться фактором, содействующим нормализации отношений между обоими германскими государствами.⁹⁸

⁹³ Л. А. Моджорян. Статус вольного города, стр. 70.

⁹⁴ Там же; см. также: «вольный город». — Дипломатический словарь, т. I. М., 1960, стр. 308 и сл.

⁹⁵ См.: проект Мирного договора с Германией, предложенный СССР (статья 25). — «Правда», № 11 (14770), 1959, 11. I.

⁹⁶ Выступление Отто Гротевольа с правительственным заявлением. — «Правда», 1957, № 189 (12496), 9 VIII, стр. 3 см. также J. Jegorov. Vabalinna staatusest. — «Edasi», 1959, 31. III; J. Jegorov. Kollektiivse julgeoleku eest Euroopas. Tallinn, 1958, lk. 42—44.

⁹⁷ См. ноту правительствам США, Англии, Франции, ГДР и ФРГ от 27 ноября 1958 г. — «Правда», № 332 (14726), 1958, 28 XI; ноту правительству США от 2 марта 1959. — «Известия», 1959, 13. III. Урегулировать берлинский вопрос в интересах мира. Заявление А. А. Громыко на Женевском совещании министров иностранных дел. — «Известия», № 128 (13055), 1959, 31 V. Памятная записка Советского правительства, врученная президенту США Кеннеди в июне 1961 г. — «Правда», 1961, 13 VI.

⁹⁸ См.: М. Крымский. Берлинский вопрос. М., 1958, стр. 43.

**E. UUSTALU RETSENSIOONIST P. VIHALEMI TEOSELE
«EESTI KODANLUS IMPERIALISTIDE TEENISTUSES
(1917—1920)», TALLINN 1960**

Õigusteaduse doktor P. Vihalem
Riigi ja õiguse ajaloo kateeder

**1. Teaduslikke küsimusi saab lahendada ainult teaduslike
meetoditega ja ainult range tõele vastavuse alusel**

10. ja 24. septembril 1966 ilmus välismaa ajalehes «Teataja» ülalnimetatud ulatuslik retsensioon, milles leitakse kokkuvõttes, et retsenseeritav teos on igasuguse teadusliku väärtuseta, kuna selles on tõestusmaterjali «vabritseeritud» ja «selekteeritud». Retsensendi väidete tõestuseks esitatud faktid seda aga ei kinnita.

Pealtnäha algab retsensioon isegi teatava tunnustusega, et teose kirjutamisel on kasutatud rohkem allikmaterjali kui üheski teises vastavateemalises teoses. Sellele järgneb aga kohe väide, et «Läbivaadatud materjali hulka hinnates on raske uskuda, et autor kõike seda tööd on jõudnud ise ära teha. Tõenäoliselt on tal olnud võimalus kasutada käealuseid uurijaid, millist arvamist näib kinnitavat samasuguse teose samaaegne ilmumine Lätis».

Retsensiooni autor jätab küll selgelt välja ütlemata, et retsenseeritava teose autor on oma nime lasknud panna teosele, mis on tegelikult kollektiivi looming, ta on juristina omastanud teiste töövilja. Meil ega isegi kodanlikus Eestis selliseid «tõenäolisi hüpoteese» ei E. Laamani sama ajajärku käsitleva 784-leheküljelise teose ega teiste kohta ei ole kunagi üles seatud.

Retsensent oleks võinud enne oma «hüpoteesi» publitseerimist minimaalsetki informatsiooni hankida, et ta hüpotees võiks vähemalt naiivselegi lugejale mõnes osas tõenäolisena paista. Retsensent eksib kõigepealt juba retsenseeritava teose aluseks olnud doktoridissertatsiooni kaitsmise aja osas; see ei toimunud mitte 1950. a., mil ta lõplikult valmis ja esitati, vaid 6. aprillil 1951. Läti ülikooli õppejõududest kaitsesid ainult osa l t sama ajajärku käsitlevaid kandidaadidissertatsioone A. Salmins 1952. a. ja D. Šmidre ning S. Granžinis 1953. a. Esimesed kaks tööd on kirjutatud läti keeles. Moskvallane V. Sipols kaitses 1965. a. doktoridis-

sertatsiooni sündmustest Lätis 1918—1940. Millist teost mõtleb siin retsensent? Sisuliselt kattuvad need teosed ja retsenseeritav teos minimaalselt, mille tõttu ei saa juttugi olla «samasugusest teosest». Kes olid aga need salapärased käealused uurijad, kes varustasid samal ajal eesti uurijat peamiselt eesti materjalidega ja läti uurijaid peamiselt läti materjalidega? Kas on üldse olemas uurijaid, kes oskavad samal ajal nii eesti kui läti keelt? Kui retsensent oleks teose autori suhtes minimaalsetki informatsiooni hankinud, siis poleks ta inimese kohta, kes elukutseliselt alates 1935. a. tegeleb kõrgemas koolis teadusliku tööga, kelle käsutuses pole ühtegi teaduslikku abitööjõudu olnud, julgenud nii kergelt laimu levitada. 15 aasta jooksul (1946—1960) 685-leheküljelise ajaloolise teadusliku töö kirjutamine pole ju pealegi mingi ime. Töö sõnastust ja keelt on redigeerinud vastutav toimetaja M. Pesti ja toimetaja H. Kukk, kes ei lisanud aga tööle uusi allikaid.

Kuna praegu kahevõitlusi enam ei peeta, siis loeme küsimuse sellega lõpetatuks, et retsensendi ebaviisakale käitumisele on tähelepanu juhitud.

Väga omapärane on retsensendi seisukoht, et kodanliku Eesti vabariigi juhtkonda ja lääneliitlasi rahutegemisega viivitamise pärast ei tohi «haugutada» need, kes töötavad Nõukogude Eestis. Fašiseerivas kodanlikus Eestis vähemalt 1934.—1940. a. ei võinud rahutegemise viivitamise kriitika publitseerimine Eestis kõne allagi tulla. Kas siis tõesti ainult väljaspool Eestit elavatel inimestel on õigus eesti ajalugu uurida ja oma töid sel alal ainult välismaal publitseerida?

Nähtavasti tuleb retsensendil teaduslikest argumentidest puudus, sest sageli püüab ta autori väiteid 1917.—1920. a. sündmuste kohta oletustega ja faktidega kõigutada, mis alles kaasajal olevat esinenud. Mitmes kohas püüab retsensent eesti kodanlaste tegusid sellega vabandada, et vastaspool olevat hiljem ka palju halba teinud. Inglise imperialistide kavatsust 1919. aastal muuta Eesti oma koloniaalseks protektoraadiks püüab retsensent välja vabandada sellega, et käesoleval ajal on Inglismaa asumaad iseseisvaks saanud. Kas sellepärast tuleks siis India või mõne muu maa koloniaalike ajajärku, tsaarivalitsuse rõhumist maha vaadata. Koloniaalvõimud pole kunagi omal algatusel, omal vabal tahtel ühelegi asumaale iseseisvust andnud. Selle on asumaade rahvad endale ise kätte võidelnud. Retsensent, käsitledes protektoraadi küsimust, jätab mainimata kõige olulisema joone, mis iseloomustab protektoraati — selle maa töörahva tugevam ekspluateerimine ja rahvuslik orjastamine. Mitte see ei ole põhiline küsimus, kas vastaval rahval on omad diplomaatlikud esindused välismaal või on tal iseseisev tollipiir, vaid see, kas rahval on ühiseid institutsioone ja organeid võrdõiguslikkuse või eba võrdsuse olukorras, kas üks rahvas on teisega võrreldes eesõigus- tatud seisukorras. Ei ole mingisugust kahtlust, et Inglise protek-

toraatmaade rahvad 1919. aastal ja hiljemgi olid rahvusliku ja majandusliku rõhumise all. Kas julgeks retsensent isegi praegu väita, et inglise valitsevad ringkonnad suhtuvad väikerahvastesse, isegi väikerahvaste kodanlikesse ringkondadesse võrdõiguslikkusest lähtudes?

Ilma argumenteerimata ja põhjendamata väidab retsensent, et Inglise esindaja poolt organiseeritud Eesti valitsuse kukutamise katse kirjeldus on teoses esitatud nagu James Bondi jutt, kus raske vahet teha, kus lõpevad faktid ja algavad fantaasiasünnitused. Teose lk. 565—569 on iga väide tõestatud allikatega. Milli-seid neist peab retsensent fantaasiasünnitusteks? Kas Gordoni ülesandel kirjutatud kutset, J. Poska informatsiooni ja arvamust, siseminister Hellati ja ta abilise Veemi ütlusi? Hellat kirjutas sõnaselgelt, et «Sündmus iseenesest vastab tõele», ta ei väielnud vastu ka Izborskis hukatud ametiühingujuhtide surmaelsetele avaldustele, vaid esitas need kui tõele vastavad faktid.

Retsensent märgib, et üksnes inglise kindral Gough oskas olukorda Baltimaades realistlikult hinnata ja oma samme selle järgi seada. See esines mõnevõrra ainult landesveeri sõjakäigu ajal. 10. oktoobril 1919, kui alustati teist pealetungi Petrogradile, vabastati Gough ametist. Alles kuu aega pärast Tartu rahu sõlmimist kirjutas Gough ajalehes «Times», et Venemaa rahvaste enamus toetab revolutsiooni ega soovi tsaarikorrale tagasiminekut, mispärast ka Inglismaa huvides tuleks rahu teha.

Siis, kui Gough'ile 4. juunil 1919 teatati, et temal tuleb juhtida Petrogradi operatsiooni, ei hinnanud ta just realistlikult olukorda, käsutades valgete väed pealetungile, mis lõppes nende purustamisega.

Õigustades üldiselt rahu sõlmimist 2. veebruaril 1920 püüab retsensent samal ajal mõnevõrra õigustada ka rahu sõlmimise keelamist liitlaste poolt. Kui rääkida rahulepingu rikkumisest, siis tuleks retsensendilt küsida, kas Eesti välispoliitika üleminekuks hitlerliku Saksamaa Nõukogude-vastase sõjavankri teenimisele 1938. a. sügisest polnud rahulepingu rikkumine. Miks retsensent ei nõustu autoriga, et kodanliku Eesti valitsusel oleks tulnud Nõukogude valitsuse rahuettepanek juba 1919. a. varakevadel vastu võtta. Nõukogude riigil oli siis palju raskem olukord kui 1920. a. veebruaris ja rahutingimused oleksid võinud siis veelgi soodsamad olla, mitte aga ebasoodsamad. Arvamus, et siis oleksid lääneriigid eesti kapitalistid, kellel edaspidi töörahva vastu uuesti võitlema oleks tulnud asuda, saatuse hoolde jätnud, pole kooskõlas imperialistide põhiliste huvidega — piirata revolutsioonilise leeri territoriaalset ulatust. Niisugusel korral annavad väliskapitalistid alati abi oma eesti klassikaaslastele, kuid võivad karistada ainult seda kodanliku Eesti valitsuse koosseisu, kes sõlmis rahu Nõukogude riigiga.

Vastukaaluks teoses esitatud materjalile, mis tõendab lääne-liitlaste omakasupüüdlikkust sõjakulude Eesti kaela veeretamisel, püüab retsensent asjast nii üle saada, et veeretab põhisüü Nõukogude poolele, kes olevat Eestile 28. novembril 1918 kallale tunginud. Kui «kallaletungi» poleks olnud, ei oleks laenu olnud vaja ka teha.

Esiteks tuleb märkida, et Saksa okupatsiooniväed eesti kodanlaste kaasabil purustasid nõukogude riikluse Eestis veebruari lõpul 1918. 22., mitte aga 28. novembril samal aastal algasid Nõukogude väed pealetungi Narva all Saksa okupatsioonivägede vastu, keda 28. novembril abistasid paarkümmend eesti sõjaväelast. Sel ajal võttis eestlasi lahingutest punaarmee poolel mitmekordselt rohkemal arvul osa. Kas pole õigem öelda, et eesti kodanlus, rutates appi saksa okupantidele ja võideldes enne okupatsiooni kehtinud nõukogude korra taastamise vastu, põhjustas sõjaga seotud materiaalseste kulutuste tekkimise, kaasa arvatud eesti kodanluse arvele kantud võlad lääneliitlastelt.

Teiseks tuleb muidugi sellele tähelepanu juhtida, et kogu Ameerika ja valdav osa Inglise nn. abist kulutati mitte selleks, et Eesti territoorium jääks eesti kodanluse võimu alla, vaid selleks, et vallutada Petrograd. Kui nõukogude kord oleks purustatud, siis oleksid kõik sõjakulud ainuüksi selleks kulutatud, et Eestimaal ja mujal endise Vene impeeriumi territooriumil taastada tsaarivalitsuse võim.

Peatudes põhiliselt teosega orgaaniliselt mitteseotud küsimuste juures jätab retsensent kõrvale teoses esitatud põhiküsimused, selle põhiseisukohad: millal tekkis kodanlik Eesti riik, agraarküsimuse lahendamine, landesveeri sõja probleemid jm.

Kui keegi ongi kapitalistliku korra pooldaja, kui ta suhtub üldiselt pooldavalt kodanliku Eesti riigi eksisteerimisse, siis pole aga sugugi paratamatu, et ta loeb selle riigi tegelaste igat poliitilist sammu ilmeksimatult õigeaks, püüab igal juhul neid õigustada.

Mitte kõik pagulastest eesti teadlased ei harrasta praegu seliste laimavate hüpoteeside ja keeldude esitamist. Näitena võiks esitada prof. N. Maimu kriitikat juriidilises ajakirjas allakirjutanu ühe artikli kohta. Ei ole meie ülesandeks N. Maimu mõningate teoreetiliste ja poliitiliste seisukohtade (suveräänsuse eitamine) kritiseerimisel teda kujutada näiteks kui omaaegset fašismi esindajat Tartu ülikoolis, sest teame väga hästi, et ta suhtus sel ajal eitavalt Itaalia ja Saksa fašismisse ega nõudnud nende maade riigiõiguse tundmist. Nähtavasti ei olnud tal ka erilist lusti kirjutada positiivselt fašiseeruvast kodanlikust Eesti riigist, sest ta üle tuhande leheküljelises riigiõiguslikus teaduslikus produktsioonis polnud lehekülgegi, mis oleks Eesti riigiõigust käsitlenud.

Positiivselt tuleb ka E. Uustalu osas märkida seda, et ta Inglismaal ilmunud teoses ei ülistata eestlastest Saksa fašistide käsilasi nii, nagu teevad seda mõned teised emigrandid. Õige hinnangu annab E. Uustalu ka endisele majandusminister Selterile. Kas Selter, kes enne Müncheni kokkuleppe sõlmimist teatas Eesti valitsuse loobumisest Rahvasteliidu kollektiivsest julgeolekust, ei tegutsenud ka välisministrina omakasu motiividel hitlerlaste ülesandel?

2. Kas retsenseeritav teos on parimaks propagandaks Saksa poliitikale 1917—1918?

Toimetuse sissejuhatavas osas märgitakse, et retsensioonist tõestatakse, et uurimuse tulemuseks on «parim propaganda sakslaste poliitikale aastail 1917—1918, mida seni on olnud võimalik lugeda». Retsensent ise märgib siiski, et see väide on õige ainult eeldusel, kui lugeja ei poolda kommuniste. Kas retsensent tõesti arvab, et eespool toodud eeldusel balti parunite teosed siis vähem oma tegevust 1917.—1918. a. positiivsest küljest esile toovad kui retsenseeritava teose autor? Retsensent esitab paralleeli Brechti kohta, kelle näidendeis sõna «kapitalist» asendamine sõnaga «juut» muudab teose eeskujulikuks natslikuks näidendiks. Vastuväiteks võiksime tuua retsensiooni ainukese tsitaadi esimese lause, mis on trükitud poolpaksult. Sõna «enamlane» asendamine sõnaga «eesti kodanlane» muudab E. Uustalu artikli selle osa samuti «eeskujulikuks» kommunistlikuks propagandaks. Sellistel kukerpallitamistel muidugi mingit väärtust ei ole. Mis puutub juutidesse, siis ei ole ju kõigil neil neid omadusi, mis Brecht loeb omaseks kapitalistidele. Meil, kes me sündinud oleme rõhitud rahvuse ja maa madalaima seisuse poegadena, ei sobi nalja teha juutide üle, kes veel praegugi paljudes maades on jäänud rõhitud rahvaks.

Olen püüdnud sündmusi kujutada, nagu nad tegelikkuses aset leidsid. Neile eesti kodanlastele, kes püüavad oma panust kodanliku Eesti vabariigi tegelikul loomisel 1918. a. novembris-detsembris saksa võimude arvel ebaõigelt suurendada, käsitus muidugi ei meeldi. Balti-saksa ja saksa reaktsoonilistele ajaloolastele ja nende eestlastest käsilastele see osa, kus näidatakse, et eesti kodanlusele anti sõjariistad ja riigivõim Saksa okupantide poolt, muidugi meeldib. Ei meeldi neile aga see, et teoses näidatakse, et saksa okupandid olid ainult Saksa novembrirevolutsiooni tõttu sunnitud loobuma Eestimaa annekteerimise, Balti hertsogiriigi loomise kavatsusest, et teoses paljastatakse Saksa okupatsiooni rasket majanduslikku ja rahvuslikku survet (lk. 121—125). Eesti kodanlastele, kes saksa orientatsiooni asemele inglise oma eelistasid, meeldivad aga need andmed, kus räägitakse K. Pätsi van-

gistamisest saksa okupantide poolt, eesti kodanluse eemaletõrjumisest kohalikust haldusest jne.

Retsensent oleks võinud sama hästi kirjutada, et teos on kodanluse seisukohalt parimaks propagandaks ameerika, inglise või valgekaartlaste poliitikale, sest teoses on nende osa Nõukogude-vastases sõjalises interventsioonis õigesti suuremana näidatud, kui seda eesti kodanlikud autorid tegid. Ajalugu ei tohi aga natsionalistlikult käsitleda ja ei oma rahva kodanlaste ega tööliste osa sündmustes suuremana näidata, kui see tegelikult oli. Kuna retsensent on kirjutanud ingliskeelse teose Eesti ajaloost ja on nähtavasti praegu inglise orientatsiooniga, siis ta ei lükka ümber seda, et Maapäev palus Eestimaaile Inglise okupatsiooni, ega hakka siiski väitma, et rentsenseeritav teos oleks parimaks propagandaks inglise ja ameerika poliitikale Eestis 1917.—1920. a.

Retsensent arvab, et töös esitatud faktidest tuleb järeldada, nagu oleks saksa ja nähtavasti ka eesti kodanluse poliitika Saksa okupatsiooni eel ja ajal parim, mis antud olukorras võimalikuks osutus. Selle seisukohaga ei saa siiski nõustuda. Saksa imperialistid tegid oma huvides siiski suure vea, kui nad okupatsiooni ajal liiga väikese osa andsid eesti kodanlusele, kui nad juba enne loodetavat võitu hakkasid Balti hertsogiriiki rajama jne. Oma klassi huvide seisukohalt tegid eriti Maaliidu partei tegelased kahtlemata vea üleliia suure truualamlikkuse demonstreerimisega okupantide ees. Fašistliku okupatsiooni eel ja ajal kujunes eesti kodanlike ringkondade viga — truualamlikkus hitlerlastele — neile endile juba saatuselikuks. 1938. a. septembris, eriti aga 1939. a. suvel, loobusid nad ju ise kodanliku Eesti riigi iseseisvuse garanteerimisest Nõukogude Liidu, Prantsusmaa ja Inglismaa poolt, et aga olla meelega järgi hitlerlastele. Kui Inglise valitsus ja ka eesti kodanlus oleksid Eesti ja teiste NSV Liidu läänenaabrite iseseisvuse garanteerimist pooldanud ja aidanud seega hitlerismivastast kaitsevalli luua, oleks eesti kodanlus nähtavasti ka pärast 1940. a. juunit võimule jäänud. Maailmasõda oleks siis ära hoitud. Areng sotsialismi ja kommunismi suunas oleks siis kahtlemata kiirem olnud ja varem või hiljem oleks ka Eestis sotsialistlik kord ometi kehtestatud. Olukorras, kus Nõukogude Liidus oleks sotsialismi ülesehitamine toimunud rahulikus, sõjaohutus olukorras, poleks kahtlemata esinenud isikukultusega seotud suuri vigu, väärnähteid ja kuritegusid.

3. Kas eesti kodanlikud tegelased palusid Eestimaa okupeerimist Saksa vägede poolt 1918?

Ei ole õige retsensendi väide, nagu autor väidaks, et «Saksa okupatsiooniväed kutsuti maale Eesti Maapäeva poolt». See organ ju 16. (29.) novembrist 1917 kuni 19. novembrini 1918 ühtegi koosolekut ei pidanud. Küll tõestatakse teoses aga seda, et sellise

nõusoleku andis J. Raamot Maanõukogu nimel (lk. 86), et maa okupeerimist Saksa vägede poolt palusid J. Tõnisson, K. Päts, J. Laidoner, E. Põdder, K. A. Hindrey, E. Alver ja nähtavasti ka J. Pitka (lk. 86—91).

Retsensent esitab tõestuseks, et eesti kodanlikud tegelased ei tahtnud Saksa vägesid 1918. a. algul Eestisse kutsuda, ainult ühe tsitaadi K. Menningu artiklist, mis avaldati 3. jaanuaril 1918 «Päevalehes». See on ka ainuke retsensioonis (esimeses osas) esitatud tsitaat. Muide, Kopenhaagenis Menning sel ajal ei viibinud, sinna sõitis ta alles 12. märtsil Eestist Soome kaudu. Menningu artikli ilmunise ajal 3. jaanuaril ei olnud eesti kodanluse esindajad veel okupatsiooni kirjalikult palunud, vaevalt ka Menning sel ajal teadis, et 20. detsembri paiku tuli Saksamaalt Eestisse salajane teade ettepanekuga hankida Maapäeva tegelastelt nõusolek okupatsiooniks. Pealegi ei olnud Menning Maapäeva liige, kuna okupatsiooni paluvad K. Päts, J. Tõnisson, J. Raamot seda olid. Menningu argumentatsioon on selles mõttes õige, et Saksa väed okupeerivad igal juhul Eesti, kas neid palutakse tulla või ei paluta. Menningu arvamus, et juhul, kui sakslasi palutakse Eestimaad okupeerida, ei saa neid enam välja ajada, ei ole õige. Praktika näitas, et saksa väed läksid pärast Saksamaal toimunud revolutsiooni ise okupeeritud maadelt välja või nad aeti välja vaatamata sellele, kas neid paluti või ei palutud maad okupeerida. Menningu tsitaadi esimeses pooles esineb täiesti ebaõige väide, et enamlased on võõrad oma majja kutsunud eesmärgiga Eestis võimu oma kätte saada. Nõukogude korra ajal enne Saksa okupatsiooni ei tulnud Venemaalt Eestisse ei vägesid ega eraisikuid, osalt jätkati isegi evakueerimist. Bolševike korraldusel peeti Eestis kinni neid väeosaid, keda Kerenski käsutas Petrogradi Nõukogude-vastaseks võitluseks, ja saadeti Petrogradi bolševikke pooldavaid väeosi. Et Menning ise oli vähemalt hiljem saksasõbralik ja seotud maa okupeerimise taotlusega, see selgub teose lehekülgedel 83, 137—139 ja 193.

Retsensent väidab, et autor esitab selle tõendiks, et eesti kodanlased kutsusid Saksa väed Eestimaale, vaid ühe fakti, nimelt Eestimaa rüütelkonna peamehe parun Dellinghauseni teose. On muidugi ilmne, et okupatsiooni palumise kohta on otseseid tõendeid vähe, sest eesti kodanlus oli sunnitud seda varjama. Selle kohta, et saksa võimud eesti kodanlastele ette panid paluda maa okupeerimist, saksa protektoraadi režiimi kehestamist ning selle varjamiseks oma iseseisvuse väljakuulutamist, on teoses esitatud lk. 74—87 siiski küllalt tõendeid, nagu lk. 86 allmärkuses 44 ja lk. 87 (A. Piip, Tormine aasta, lk. 99). Välisdelegatsiooni esimehe J. Tõnissoni poolt okupatsiooni palve esitamine Saksa saadikule Rootsis suusõnaliselt ja vastava kirja saatmine Saksa valitsusele esitatakse lk. 87—88. K. Pätsi, J. Laidoneri, E. Põdderi, E. Alveri poolt maa okupeerimise palved ja töötused okupeerimise abista-

miseks esitatakse teoses lk. 88—90, millest kõigest retsensent millegipärast vaikib.

Kõik need on ju eesti tegelaste eneste poolt koostatud dokumendid. Saksa valitsusele saadetud memorandumis näiteks kirjutas J. Tõnisson 4. veebruaril välisdelegatsiooni juhina: «Kas Saksamaa on nõus kohe käsile võtma mõjukaid abinõusid, et viivitamata vabastada Eesti maa-ala» (lk. 88 ja lk. 87). Kogu teoses «Eesti rahvusväeosade album» III kd., mis ilmus 1938. a., kirjeldab endine Kaitseliidu ja Sisekaitse ülem E. Alver üksik-asjalikult, kuidas ta K. Pätsi, J. Laidoneri ja polk. Põdderi ülesandel salaja läbi rindejoone kindral von Seckendorfi juurde läks, et kokku leppida, kuidas ühiselt võidelda, et saksa väed võimalikult kiirelt vallutaksid Eesti territooriumi. E. Alver tuli koos okupatsioonivägedega Haapsallu, kus ta kohe okupantide komandandi nõuandjaks määrati. Enne nõukogude korda oli ta olnud Läänemaa komissariiks, nüüd määrati ainult Läänemaa kõrgema võimukandja nõuandjaks (lk. 114). On muidugi kahju, et meil Seckendorfiile saadetud pitseeritud kirja kasutada ei ole. Samuti loomulik on, et kodanlikus Eestis publitseeritud väljaannetes mitte igal pool lausa välja ei öeldud, et Päts ja Laidoner palusid maad okupeerida. Igale haritud inimesele oli aga see avaldatud tekstiski selge.

Peale selle tuleb arvestada ka kaudseid tõendeid. I polgu ülem Põdder ei jätnud mitte ainult täitmata käsu Saksa vägedele vastupanu organiseerimiseks, vaid ta laskis Haapsalus neid, kes oleksid okupantidele vastupanu osutanud, vahistada või desarmeerida ja astus oma järelejäänud väeosaga Saksa armee koosseisus sissetungivate okupatsioonivõimude teenistusse «korra» jaluleseadmiseks (lk. 113—115). Päästekomitee võttis saksa okupante Pääskülas ja Tallinnas pidulikult vastu, aitas neil mitmel pool maad kiiremini okupeerida. Okupandid ei ütelnud Päästekomitee meestele ühtegi halba sõna iseseisvuse manifesti väljakuulutamise pärast. Veel 1. märtsil käisid K. Päts, J. Poska ja J. Vilms Seckendorfi juures deklareerimas, et «igal võimalikul viisil sõjaväe valitsusele abiks olla tahame» (lk. 127). Eesti välisdelegatsioon, kelle esimees J. Tõnisson okupandid maale kutsus, ei avaldanud kordagi protesti maa okupeerimise vastu ega nõudnud selle lõpetamist (lk. 138—139). Niisuguse protesti peale oleks Saksa valitsus võinud vastata, et Teie ise ju kutsusite meid maale.

Teataval määral viitavad Saksa abi palumise võimalusele ka läbirääkimised antandi saadikute juures jaanuaris 1918, mida retsensent osaliselt refereerib. Maapäeva saadikud olid nõus, juhul kui antandi valitsused tulevast Eesti riiki tunnustavad, okupatsiooniga riskeerima, s. o. mitte paluma okupatsiooni ja Saksa protektoraadi staatust.

Peab järelikult arvama, et sel juhul, kui antandi võimud ei luba Eesti iseseisvuse nõudmist toetada, siis on Poska, Vilms ja

Seljamaa sunnitud Saksa valitsuse poole pöörduma taotlusega luua Eestist Saksamaa protektoraatriik. Juba varemalt, nimelt 11. detsembril 1917 kuulutas ju Leedu «rahvaesindus» oma «iseseisva» riigi välja, mis pidi olema Saksamaaga analoogilises vahekorras, oktoobris valiti aga Soome troonile Saksa keisri naisevend (lk. 74—75). Protektoraadi variandi puhul oleksid Saksa väed tulnud Eestimaaale «iseseisva» Eesti protektoraatriigi palvel, neid poleks loetud okupantideks. Võib arvata, et veebruari keskel lõi eesti kodanluse seas mõnevõrra usk Saksa valitsuse heatahtlikkuse ja võidulootuste osas kõikuma ja ta valis kompromissvariandi — palus küll Saksa vägede tulekut, kuid ei palunud Eestimaad Saksamaaga ühendada protektoraatmaa kujul, nagu seda Leedu Maapäev tegi. Ega Saksa võimudele avalikku protektoraadi staatuset palumist ka kohe vaja ei olnud, neile oli tähtis eeskätt see, et nende väed kutsusid Eestimaale iseseisvuse väljakuulutanud tegelased. Veel 20. märtsil uskus K. Päts, et Eesti ei muutu Saksamaa provintsiks (lk. 128), kuid juba aprillis sai kodanlikele tegelastele selgeks, et Saksa imperialistid tahavad võimu Eestimaal ainult mõisnikega, mitte aga eesti kodanlusega jagada. Seetõttu jäi ainult Maaliidu partei tihedasse koostöösse okupantidega, kuna ülejäänud osa eesti kodanlusest järjest rohkem liitlastele hakkas orienteeruma. 1941. aasta suvel ei olnud eesti reaksionääridel võimalik kirjalikult fašistlikku okupatsiooni paluda, kuid nad asusid veel energilisemalt kui 1918. aastal okupeerimist sõjaliselt abistama, Uluots ja ta kaaslased isegi veel 1944. a. sügisel, kui fašistide päevad olid Eestis juba loetud.

4. Teaduslik teos peab kujutama sündmusi tõetruult, kuid uurima eriti neid küsimusi, mis on aktuaalsed vastava klassi või rahva seisukohalt

Retsensent heidab teose autorile korduvalt ette materjali selekteerimist ja ebaobjektiivsust.

Igakord ei saa aru, mida retsensent selle all mõtleb, kas valiku tegemist, milliseid probleeme käsitleda, või siis usaldusväärse tõestusmaterjali asendamist väärtustega, mis toob kaasa ebaõigete väidete esitamise. Töötajad inimesed ei ole kunagi huvitatud võltsitud teadusest, sellest, et neile nende võitluse ajalugu kujutataks roosilisemas valguses, kui see tegelikult oli, ega sellest, et neile tuleviku suhtes loodaks illusioone.

Mis puutub probleemide valikusse, siis ei olnud teose põhiolesandeks anda 1917.—1920. a. sündmustest kõigekülgselt ülevaadet, vaid esitada peamiselt materjali kodanlikus literatuuris esitatud väärade seisukohtade ümberlükkamiseks.

Teaduslikuks loetakse ka sellist tööd, kus üksikasjalikult, kuid objektiivselt uuritakse ainult eesti tööliklassi võitlust rahu eest

1919. aastal ja jäetakse üksikasjalikult kirjeldamata väikekodanluse ja kodanluse osa. Iseasi on siis, kui viimast üldse ei mainita, kui tööliklassi osale antakse ebaõige proportsioon. Tööraha teadlased uurivad üksikasjalikult oma sõjakangelaste elulugusid, imperialistide teenistuses seisvad teadlased kirjutavad uurimusi nende sõjaväejuhtide kohta, kes laiendasid mõõga abil impeeriumi piire. Nende tööde teaduslik väärtus sõltub sellest, kuivõrd need tõele vastavad. Üks klass loeb aktuaalseks aga ühte, teine teist probleemi.

Konkreetselt heidab retsensent siiski teosele ette, et selles polevat eesti kodanlaste positiivsetest saavutustest üldse juttu tehtud. Tööraha seisukohalt üldiselt neid positiivseid saavutusi ei olnud ja sellepärast pole neid ka ette tuua. Kui neid oli, siis on nad ka märgitud. Seda on tehtud ulatuslikult Tartu rahu sõlmimise puhul, kuigi ka sel juhul on rõhutatud, et rahu tegemisega viivitati, et seda tehti streikide ja sõjaväes tekkivate vastuhakkude surveel. Esitatakse positiivselt fakte, kus mõned kodanliku Eesti tegelased nõudsid oma rahvusliku suveräänsuse ja võrdõiguslikkuse tunnustamist. Teatav positiivne hinnang antakse ka neile pahema tiiva parteidele Asutavas Kogus, kes siiski maaseaduse vastu võtsid, kes toetasid landesveeri purustamist. Autor on sellega seoses lk. 391 kritiseerinud ka E. Uustalu ingliskeelset ülevaadet Eesti ajaloost. Viimane arvab, et maaseadus võeti vastu kommunismivastase võitluse survele, et järelikult muidu seda poleks vaja olnud vastu võtta. Eesti kodanluse seisukohalt on see muidugi õige. Retsenseeritava teose autor on aga seisukohal, et maaseadusega osaliselt Oktoobrirevolutsiooni maadekreedi põhimõtete taastamine oli kasuks just eesti tööraha, eriti Eesti rahvuslikule kultuurile ja sotsiaalsete olude parandamisele. Valdav osa koole, aga samuti ka rahvamaju ja vanadekodusid said ju ruumid mõisate härrastemajades. Kust oleks muidu võetud nii palju raha laiaulatuslikuks ehitustööks?

Retsensiooni autor heidab teosele ette, et see püüdvat «selgelt välja ütlemata» tüütuseni korrata ja «tõestada» väidet, nagu oleks kommunistidel olnud rahva hulgas enamus. Vähe imelik on küll see, et teose autorit süüdistatakse selgelt välja ütlemata väite eest. Teoses esitatakse päris konkreetseid andmeid poolehoidu osas nõukogudele, millest iga lugeja saab õige ettekujutuse. Veebruaris 1918. a. katkestatud Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused, millest vaikimist retsensent heidab ette, ei erinenud paari protsendi võrra Vene Asutava Kogu 1917. a. novembris peetud valimiste tagajärgedest. Vene Asutava Kogu valimisi on autor aga käsitlenud teose lk. 59 ja 70 ning teoses «Valimised kodanlikus Eestis» (Tallinn, 1963, lk. 40—46, vt. ka lk. 168). Retsenseeritava teose põhiteemaks pole pealegi nõukogude riikluse arengu käsitlus Eestis 1917/1918. Kui teoses räägitakse eesti väeosade meeleolust, siis tuuakse sealgi ära meeleolude kohta konkreetseid näi-

teid, nii neid juhte, kus suurem osa sõjamehi oli Nõukogude poolt, kui ka juhte, kus ohvitserid ja osa soldateid lasksid ennast reaktisiooni poole tõmmata (lk. 66—71). Teoses ei väideta, et bolševike taga oli Eestis kogu rahvas. Küll väidab aga autor, et sotsialismi idee võttis 1917.—1919. aastal omaks eesti rahva valdav enamus. 1917. a. Vene Asutava Kogu ning 1918. ja 1919. a. Eesti Asutava Kogu valimistel said üle kahe kolmandiku hääli sotsialismi lipukirja all esinejate nimekirjad.

Retsensent väidab, et teose «eesmärgiks näib olevat näidata, et E. V. ei olnud üldse mingi riik enne koos rahutegemisega N. Venelt tunnustuse saamist». Autor eitab küll kodanliku Eesti riigi tekkimist nii 15. (28.) novembril 1917 kui ka 24. veebruaril 1918, kuid näitab selgesti, et see tekkis sama aasta novembri lõpul, detsembri algul (lk. 242 ja kogu III ptk.), mitte aga 2. veebruaril 1920.

Retsensent väidab, et autor lk. 275, tuues ära Prantsuse välisministri eitava seisukoha kodanliku Eesti iseseisvuse kohta antandi välisministri 9. mai 1919. a. koosolekul, on surnuks väikunud Inglise välisministri Balfour'i ütluse, et Inglismaa on Eestit *de facto* tunnustanud. Retsensent ei võta kõigepealt arvesse, et antud juhul on lk. 274—275 juttu ainult Prantsuse valitsuse eitavatest seisukohtadest kodanliku Eesti iseseisvuse tunnustamise kohta 1919. a. Siin tuli märkida Prantsuse välisministri 9. mail 1919 avaldatud ütlust, kuna see lükkas selgelt ümber väite, nagu oleks 13. mail 1918. a. Prantsuse välisministeerium Eesti iseseisvust *de facto* tunnustanud. Inglise valitsuse osas pole autor midagi olulist märkimata jätanud, Balfour'i ütlus 9. mail 1919 ei lisanud aga senistele avaldustele (lk. 268) midagi juurde ja sellepärast pole teda ka töös märgitud. Kõiki ütlusi, mis ühte ja sama väidet kinnitavad, pole otstarbekohane kas või ruumi kokkuhoiu mõttes teaduslikus töös esitada. Autor on esitanud aga palju olulisemaid ja mõjukamaid fakte kui Balfour'i 9. mai 1919. a. sõnavõtt. Lk. 272—273 esitatakse ulatuslikumalt nn. Gagara protsessi 1919. a. kaasus, kus Inglise valitsuse esindajad ja kohus juba esmakordselt ja konkreetsemalt tunnustasid ajutiselt ja mitte-täielikult Eesti valitsust. Samuti märgib autor sama 9. mai 1919 koosoleku kohta, et Balfour esitas ettepaneku kõigile antandi riikidele tunnustada Eesti valitsust *de facto*, kuid Ühendriikide vastuseisu tõttu loobus Balfour ise samal koosolekul oma ettepanekust (lk. 292, vt. ka lk. 293).

Kui Inglise valitsus oli juba Eestit *de facto* tunnustanud ja kui see veel kehtis, milleks oli teda siis uuesti vaja tunnustada? Milleks esitas A. Piip Inglise valitsusele 8. novembril 1919 palve, et see Eestit tunnustaks *de facto*? Esitatud tsitaadist nähtub, et tunnustus kehtis seni, kuni rahukonverents kokku astus, s. o. 18. jaanuarini 1919. 9. mail oli seega tunnustus juba ammu aegunud ja sellepärast tegigi Balfour ettepaneku Eestit uuesti tun-

nustada. Nagu märgitud, võttis ta selle ettepaneku ise tagasi. 26. mail 1919 tunnustasid Inglise jt. valitsused Koltšaki valitsuse ka Eestimaa kubermangu valitsuseks (lk. 290—296). Ei saa ju ühel ja samal ajal tunnustada Eestimaad tsaari-Venemaa kubermanguks ja iseseisvaks, suveräänseks riigiks.

5. Eesti iseseisvusidee tekkimisest

Retsensent heidab autorile ette, et ta pole arvestanud seda, et Jaan Tõnisson tõstis Maapäeva koosolekul 25. augustil 1917 konkreetselt üles Eesti iseseisvaks kuulutamise mõtte. See koosolek, mis varsti kinniseks kuulutati, kutsuti kokku paanika puhul pärast Riia langemist Saksa vägede kätte. Kardeti, et varsti on Saksa väed Eestimaal. Koosoleku peaküsimuseks oli üleskutse vastuvõtmine elanikkonna paigalejäämiseks. Esimeses sõnavõtus märkis Tõnisson, et Inglismaa ei ole nõus Baltimaade liitmisega Saksamaaga ja et «heidaks see meie peale halba varju Venemaa ja tema liitlaste silmis, kui meie kõik koos nagu Saksamaa sülle läheksime». Teises sõnavõtus märkis Tõnisson küll, et meie ideaaliks peaks olema omariiklus, kuid lisas kohe juurde: «Meie riikline paleus leiaks rahuldust Venemaa rahvaste föderatsioonis. Kuid sellest nähtavasti asja ei saa. Meid kistakse Venemaa küljest vägi-valdselt lahti». Järelikult tahtis Tõnisson küll Eestit Venemaa koosseisu jätta, kuid Saksa väed kisuivad Eestimaad sellest lahti. Edasi soovitas Tõnisson sel puhul Eestit Skandinaavia riikidega ühendada, kusjuures nendes kehtiv monarhistlik kord ei oleks takistuseks. Teised sõnavõtjad J. Vilms, J. Seljamaa, J. Kärner, K. Ast ja õieti ka J. Teemant ning V. Maasik pooldasid Eestimaad kuulumist Vene föderatsiooni. K. Päts ei avaldanud oma seisukohta. Lõpuks esitas J. Tõnisson resolutsiooni projekti: «Kui Baltimaade tuleviku küsimus ilmasõja käigu läbi rahvusvahelise arutuse ja kokkuleppimise aineks muutub, siis tuleb eesti rahval täieliku kindlusega seletada, kuidas meie maa saatus peab kujunema, et rahva elulised huvid rahuldatud oleksid...» Tõnissoni ettepanek, milles iseseisvusest enam juttugi pole, võetigi vastu.

28. augustil, s. o. samal päeval, kui «Päevaleht» avaldas juhtkirja «Hirmul suured silmad», kui paanika oli haihtunud ja Saksa väed ei mõelnudki edasitungi jätkata, unustas J. Tõnisson oma iseseisvusidee ja hakkas koos kaaslastega jälle Vene Ajutisele Valitsusele truudust vanduma. Nimelt esitas Maapäeva demokraatlik blokk, kuhu Tõnisson kuulus, samal päeval vastuvõtmiseks resolutsiooniprojekti, kus toonitati Ajutise Valitsuse suhtes, et Maanõukogu «toetab valitsust, keda rahva tahtmine võimule kutsunud». Kodanlikud saadikud kukutasid 13. oktoobril Maapäeval läbi kommunistide resolutsiooniprojekti, mis nõudis sõja lõpetamist. Tõnisson ja ta kaaslased nõudsid nagu varemgi sõja-

pidamist võidurikka lõpuni, mil Vene impeerium oleks saanud 1915. a. salalepingute alusel oma piire laiendada, mitte aga Venemaa eri osadele iseseisvust anda. Isegi veel 14. novembril ei pidanud J. Tõnisson õigeks Eesti kuulutamist Venemaa osariigiks, rääkimata veel iseseisvaks riigiks (lk. 53). Kõige selle tõttu ei saa J. Tõnissoni mõtteavaldust 25. augustil 1917 lugeda tõsiseks Eesti iseseisva riigi loomise nõudmiseks. Peab ütlema, et ka kodanliku Eesti autorid ei omistanud J. Tõnissoni 25. augusti kõnele mingisugust tähtsust, nagu selgub retsenseeritava teose lk. 27—29 toodud materjalist.

Retsenseerija heidab autorile ette, et teoses on jäetud arvestamata faktid eesti kommunistide eitavast suhtumisest Eesti iseseisvusesse. Autor on siiski eesti kommunistide veale selles küsimuses lk. 64 kritiseerivalt tähelepanu juhtinud ja ühtlasi näidanud, et enne Saksa okupatsiooni tehti ettevalmistusi Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi moodustamiseks, mis laialdase autonoomiaga ja väljaastumise õigusega ühikuna oleks kuulunud VNFSV koosseisu. Autor näitab, et lõplikult vabanesid eesti kommunistid oma veast Saksa okupatsiooni ajal. Sel ajal ilmunud V. Kingissepa teos «Kellele iseseisvus, kellele ike», milles on ka mõningaid vigu, lõpeb siiski loosungiga «Elagu Eesti Nõukogude vabariik». Tegelikult teostus täiesti iseseisva Eesti Sotsialistliku Vabariigi — Eesti Tööraha Kommuuni moodustamine 29. novembril 1918 (lk. 245—247). Siis viisid eesti kommunistid täielikult ellu V. I. Lenini poolt 1917. a. detsembris antud nõuande iseseisva Eesti riigi loomiseks.

Ainukeseks tõendiks eesti kommunistide vastu esitab retsensent E. Laamani teosest (lk. 224) laenatud tsitaadi, kust nähtub, et V. Kingissepp olevat ähvardanud iseseisvuse nõudjaid esseere laternaposti otsa tõmmata. Tõepoolest — väga efektne «tõestus». Kingissepa verejanuliseks tembeldamisega tahetakse pealegi nähtavasti teataval määral õigustada ta mahalaskmist.

Tekib kõigepealt küsimus, miks avaldati need ähvardussõnad kodanlikus Eestis alles kümme aastat hiljem, aga mitte kodu sõja ajal. Pärast 1933. a. hitlerlaste võimuletulekut Saksamaal oli vaja nähtavasti tulevaseks Nõukogude-vastaseks sõjaks, kommunismivastaseks propagandaks «mõjukamaid» fakte esitada kui seni.

Retsensent ei võta kõigepealt arvesse, et Kingissepp ja eesti kommunistid ei suhtunud vaenulikult Eesti iseseisvusesse, mida nad Eesti Tööraha Kommuuni kui suveräänse riigi loomise välja kuulutamise tegelikult taotlesid. Eesti kommunistid suhtusid vaenulikult ainult eesti kodanlike ja esseeridest tegelaste poolt 31. XII 1917 (13. I 1918) ja 1. (14.) I 1918 peetud koosolekul otsustatud iseseisvuse väljakuulutamisesse. Need koosolekud kutsuti kokku selleks, et vastust anda Dellingshauseni poolt esitatud Saksa valitsuse ettepanekule kuulutada välja Eesti riik, mis kuju-

neks Saksa protektoraadiks. Kuna eesti esseerid võtsid osa neist koosolekutest, siis loobusid nad kolme päeva pärast koalitsioonist bolševikega ja asusid faktiliselt koalitsiooni kodanlastega.

Vahekorrad kuni Saksa revolutsioonini polnud kommunistide ja nende poliitiliste vastaste vahel sellised, et Kingissepp oleks võinud esseere tõsiselt laternapostidega ähvardada, veel vähem aga ähvardust teostama hakata. Maanõukogu 11. oktoobri 1917. a. koosolekul selgus, et isegi J. Vilms oli nõus looma pahempoolset Eestimaa kubermangu maavalitsust kommunistide osavõtul, kuid viimased keeldusid. (15. (28.) novembril 1917 võttis Maanõukogu vastu Nõukogude-vastase akti, mille kohaselt Maanõukogu pidi olema ainus kõrgem võimukandja Eestis. Seda akti hakati hiljem ekslikult kodanliku riigi iseseisvuse rajamise aktiks lugema. Kas Kingissepp hakkas maanõunikke sellepärast terroriseerima? Koosoleku lõpul nägid maanõunikud lossiplatsil protestivat rahvahulka. Laamani teoses lk. 179 kirjeldatakse, kuidas Kingissepp isiklikult päästis J. Tõnissoni jt. maanõunikke huligaansete kalduvustega isikute käest, kes kippusid neile kätega kallale, ja sai sellejuures juhuslikult isiklikultki mõne hoobi. Uhtegi maanõunikku ei areteeritud, neil lasti oma ajalehtedes Nõukogude-vastaseid artikleid edasi kirjutada ja Eesti Asutavasse Kogusse kandideerida. Jaan Tõnisson areteeriti küll Tartus, kuid ainult paariks päevaks. V. Kingissepp soovitas tal Eestist lahkuda ja mõlemad sõitsid kahekesi ühes kupees vesteldes Tallinna. Siit sõitis Tõnisson Soome kaudu Rootsi. J. Tõnisson ütles hiljem V. Ernitsale, et V. Kingissepp oli tema (J. Tõnissoni) suhtes väga viisakas ja nimetas Kingissepa tapmist Pätsi tooruseks. Dokumendid välismaale sõiduks said kodanliku Eesti välisdelegatsiooni tegelased kas Eesti või Soome töölisvalitsustelt. Nähtavasti sellepärast mõistis Tõnisson K. Pätsi tooruse hukka, kui see, vaatamata J. Tõnissoni vahelesegamisele, laskis V. Kingissepa tappa.

Retsenseeritavas teoses (lk. 68—70) ja autori teoses «Valge terror Eestis aastail 1918—1919» (Tartu, 1961, lk. 10—11) näidatakse, kuivõrd leebelt nõukogude võim kohtles kodanlikke tegelasi 1917/1918. aastal. Uhtegi esseeri ei areteeritud, nende ajaleht ilmus edasi kuni 23. veebruarini. Kingissepp jt. eesti kommunistid võtsid tarvitusele ka abinõusid, et Saksamaa okupatsiooni palumise eest areteeritud parunitele keegi omakohut ei teostaks. Sellega ühenduses tuleks teha teatav korrektiiv ka retsenseeritava teose lk. 87 märgitud fakti osas, kus öeldakse, et palvekirjade viijad said teenitud karistuse. 21. novembril 1918 Maanõukogu koosolekul väitis aga Poska, et saatkonna olevat enamlased lahti lasknud. 1919. a. kodusõja ajal avaldas esseer, ajakirja «Töö Hää!» toimetaja J. Kärner, anonüümselt Kingissepa artikleid, samuti oli esseer H. Kruusil Kingissepaga illegaalne kohtumine, ta võttis osa ka III internatsionaali kongressist. Kodusõja ajal

1919. a. leidis Kingissepp rahulettepaneku tegemisel ulualust sotsiaaldemokraatide Oinaste korteris (lk. 534—535).

Esseeride seisukoha iseseisvuse küsimuses esitas Gustav Suits oma brošüüris «Eesti Töövabariik». Ta ei kirjutanud kunagi müütilisest laternapostidega ähvardamisest, küll aga avaldas kodusõjaaegse valge terrori terava hukkamõistmise luuletuses «Hauakiri».

Kõik need faktid löövad jalad alt väljamõeldud laternapostide müüdilt.

Vastupidi retsensendi seisukohale tuleb Eesti sündmustega 1917—1920 tutvumist, eriti imperialistide eitava suhtumise osas väikerahvaste iseseisvusesse, suveräänsusesse ja võrdõiguslikusesse ka tänapäeval väga aktuaalseks lugeda. Kaasajal Ameerika imperialistide poolt peetav sõda Vietnamis tuletab meelde Esimest maailmasõda, sellele järgnevat interventsiooni ja püüdu maha suruda talupoegade võitlust mõisnike vastu.

О РЕЦЕНЗИИ Э. УУСТАЛУ НА МОНОГРАФИЮ П. ВИХАЛЕМА «ЭСТОНСКАЯ БУРЖУАЗИЯ НА СЛУЖБЕ ИМПЕРИАЛИСТОВ (1917—1920)»

Доктор юридических наук П. Вихалем

Резюме

10-го и 24-го сентября 1966 года за границей была опубликована рецензия Э. Уусталу на книгу П. Вихалема «Эстонская буржуазия на службе империалистов (1917—1920)», изданную на эстонском языке в Таллине в 1960 году. В этой книге рассматриваются вопросы создания эстонского буржуазного государства и его признания, а также события в Эстонии во время немецкой оккупации и гражданской войны.

В первой части настоящей статьи, представляющей собой ответ на указанную рецензию, показывается, как автор рецензии пытается опровергнуть выводы автора книги при помощи фактов, не имеющих никакого отношения к событиям 1917—1920 годов, и своих гипотетических аргументов. Однако научные вопросы можно решать только пользуясь научными методами и только на основе строгого соответствия исторической действительности. Поэтому во второй части статьи автор указывает, что исторические события, например, помощь немецких военных властей эстонской буржуазии при создании ее государства, следует показывать именно такими, какими они были на самом деле, несмотря на то, что это не нравится эстонским буржуазным националистам.

В третьей части резюмируемой статьи автор, приводя соответствующие факты, изложенные в книге, доказывает, что эстонская буржуазия сама в январе 1918 года призывала немецкое командование оккупировать Эстонию, чтобы подавить революционное движение своего народа при помощи иностранного оружия.

В четвертой части статьи автор опровергает обвинения рецензента в том, что в книге якобы представлен односторонне селективный материал. В статье показывается, что представленный материал, выбран исходя из тематики, рассматриваемой в книге, и его вполне достаточно для решения затронутых вопросов. Попытки эстонских буржуазных националистов исказить сущность событий 1917—1920-х годов в пользу эстонской буржуазии не дают никаких результатов, так как они противоречат исторической действительности.

JUHTIMISTEADUSE PÕHIMÕTETEST JA NENDE RAKENDAMISEST KONKREETSETE SOTSIAALSETE SÜSTEEMIDE JUHTIMISEL

Aspirant L. Saarnits

Tsiviilõiguse ja -protsessi kateeder

Inimkond elab kaasajal enneolematult kiire ja järjest kiireneva arengu ajajärgul. Üksi viimaseid aastakümneid iseloomustavad sellised teaduslik-tehnilise revolutsiooni saavutused, nagu tuumaenergia rakendamine, küberneetika, sünteetilised materjalid, raketi-tehnika koos kosmoselaevade juhtimisega jne. (1, 2, 3). Samal ajal tähistavad XX sajandi ühiskonna arengut ka enneolematud sotsiaalsed muutused.

Eks see ja palju muudki anna kirjanikule alust väita: «Maailm oma järjest pöörasemaks muutuva arengutempoga nähtavasti süvendab praegu vaimurikkuse ja vaimuvaesuse kontraste. Kaas-aegse teaduse tippude ees jahmunud ja informatsioonitultvast maad ligi litsutud mõistus pöördub tagasi liiyakasti, pidades kaasa-pürgimist lootusetuks. Ja vaimsed «lillelapsed» varjavad oma alas-tust kunstkoogivormikestega, märkamata seejuures, et viimased on läbipaistvast materjalist tehtud» (V. Beekmann — 4, lk. 1222).

Teaduse ja tehnika saavutused näitavad inimtunnetuse suurt dūnaamilisust paljudel elualadel. Kasvõi põguski pilk tänapäeva ühiskonna energeetilisele, tootlikule, demograafilisele, keemilisele või sõjalisele foonile kinnitab, et viimased 400 aastat, eriti aga viimane aastasada ja selle paar viimast aastakümnet, kujutavad endast hoopiski erilist ajajärku maailma ajaloos. Kiirusele, millega toimusid selle aja jooksul sotsiaalsed muutused, ei ole sarnast meile teadaolevas ajaloos. Üldine arengu pilt annab alust väiteks: me oleme nii radikaalselt muutnud oma keskkonda, et selles keskkonnas eksisteerimiseks me peame muutma ka ennast (N. Wiener — 5, lk. 58), «kogu meie mõtteviis, mõtlemise tehnika peab läbi tegema revolutsioonilised muutused» (G. Naan — 6). Lihtne või lihtsustatud usk progressi ei ole mitte jõu, vaid alis-tumise ja nõrkuse tunnus, mis samuti võib tuua olulist kahju ühiskonna arengule.

Uus tööstuslik revolutsioon on «kahe teraga mõök». Seda võib kasutada inimkonna hüvanguks. Kuid seda võib kasutada ka inimkonna hävitamiseks. Ja kui kaasaja maailma võimsusi ei kasutata asja- ja vastutustundlikult, siis võib maailm kiiresti areneda viimases suunas.

Kiire revolutsiooniline areng toob paratamatult kaasa uusi suunda andvaid muutusi teaduslikus tunnetuses, toob kaasa seniste tõdede ületamist, nõuab üha uute «raugastunud» tõdede korrigeerimist või kõrvaleheitmist vastavalt inimtunnetuse uuele tasemele. See on täiesti loomulik tunnetusteoreetiline seaduspärasus, sest tõde on ikka lähenemine, lõpmatu protsess, iga mõiste ja seadus on suhteliselt rahulik, kivistunud, staatiline, nähtus ise aga dünaamiline (V. Lenin — 7, lk. 81, 140—141, 192).

Üheks selliseks nähtuseks, mis ilmneb meile üha uues valguses ja uutes värvingutes nii teoreetiliselt kui ka praktiliselt, on juhtimine.

Juhtimise mõiste on läbi teinud pika arengu. Juhtimisest võib rääkida juba ajal, mil ürginimeste grupid hakkasid loodusjõudude vastuseismiseks ühiselt toidu ja elatise muretsemise eesmärgil kooskõlastama oma tegevust. Pikemat aega kasutati juhtimise mõistet ainult seoses inimeste tegevusega, selle sihipärase suunamisega. Ilmselt seetõttu me tähistame ka tänapäeval igapäevases elus mõistega «juhtimine» eelkõige vaid üksikuid seoste rühmi teatud nähtuste vahel. Juhtimise all mõistetakse näiteks eelkõige juhtimist tema kitsamas tähenduses, s. o. kui administratiivset tegevust riigi, majandusharu, ettevõtte või asutuse hindamisel või kui tehnoloogiliste protsesside juhtimist.

Murrangu juhtimise mõistesse nii praktilisel kui ka teoreetilisel tasapinnal tõi käesoleva sajandi 40-ndatel aastatel tekkinud uus lähenemissuund juhtimise küsimustele. Selle tekkimise põhjustas objektiivne vajadus täiuslikuma juhtimise ja informatsiooni järele. Tekkis küberneetika kui teadus keerukate dünaamiliste süsteemide optimaalsest sihipärasest juhtimisest. Juhtimise üldiste seoste uurimine ükskõik millises looduse keskkonnas — nii masinas, loomas kui ka ühiskonnas, informatsiooni töötlemise protsesside üldine käsitlemine nende ühtsuses ja terviklikkuses avardas ja täpsustas tunduvalt juhtimise mõistet, konkretiseeris selle käsitlemise meetodilist alust ja lõi uue aparatuuri.

Kuna küberneetika saavutused leiavad üha laialdasemat kasutamist ühiskonnateadustes, siis pakub mõnevõrra huvi ka küberneetika põhimõistete olemuse vaatlemine. Arvestades küberneetika probleemistiku mitmekesisust, vaatleme siinkohal ainult üksikuid sotsiaalse juhtimise edasise käsitlemise seisukohast tähtsamaid probleeme.

Materialistliku küberneetika lähtepunktiks juhtimise üldmõiste avamisel on põhimõtte materia liikumise allumisest teatud objektiivsetele seaduspärasustele. Need seaduspärasused on materia

igavese liikumise aluseks ja nende alusel toimub materiaalse maailma areng. Vastavalt sellele tähendaks juhtimine kõige üldisemas mõttes protsesside, süsteemi korrastamist vastavalt neile omastele sisemistele seaduspärasustele. I. Novik võtabki juhtimise mõiste kokku sõnadesse: «Juhtimine — see on materiaalsete objektide korrastamine» (8, lk. 61), s. o. süsteemi vastavusse viimine teatud objektiivse seaduspärasusega, mis kehtib antud keskkonnas (8, lk. 25). V. Trapeznikov vaatlleb juhtimist kui «sihipäraste mõjustuste organisatsiooni» (9), kui objekti korrekteerivat mõjustamist materiaalsete ja energeetiliste voolude kaudu» (10, lk. 38).

A. Berg arvab, et juhtimine on keeruka dünaamilise süsteemi viimine ühest olekust teise selle mõjutamise teel teatud muutuvate suuruste kaudu (11, lk. 29), tema struktuurielementide oleku mõjustamine (3, lk. 19; 12, lk. 11). Teises kohas täpsustab A. Berg, et mõjustajaks on juhtimise subjekt — juhtiv süsteem, ja selle obligatoorseks tingimuseks on eesmärgipärasus (3, lk. 29). Analoomiliselt võtavad juhtimise üldistatud mõiste kokku P. Lebedev ja F. Binštok (13, lk. 12; 14, lk. 6).

Kõrvuti öelduga tuleb rõhutada ka juhtimise antientroopilist iseloomu. Juhtimise entroopiavastane iseloom on omane kõikidele juhtimisprotsessidele kõikides looduse keskkondades ja selles väljendub nii looduse kui ka juhtimise ühtsus. Sisuliselt on juhtimise antientroopia desorganisatsiooni antipood. Juhtimine on suunatud süsteemi stabiliseerimisele, tema kvalitatiivse määratletuse säilitamisele, tema ja keskkonna vahelise dünaamilise tasakaalu kindlustamisele, süsteemi täiustamisele teatud eesmärgil (16, lk. 24).

Vaatamata juhtimise määratluste erisustele võib täheldada üldist selles, et kõik nad näitavad juhtimises objekti kui keeruka dünaamilise süsteemi mõjustamist. Kõik sellised määratlused iseloomustavad eri vaatekohtadest üht ja sama protsessi — juhtimisprotsessi. Selle käigus aga asetavad ühed pearõhu süsteemi elementide seostele ja nende struktuurile, teised eelkõige osundavad juhtimise käigus asetleidvate muudatuste iseloomule, kolmandad tõstavad esile eesmärgi, neljandad selle korrastavat antientroopilist laadi, viiendad asetavad probleemi tsentrisse informatsiooni jne.

Kodanlikud küberneetikud määratlevad juhtimist sisuliselt küllaltki erinevalt, mis tuleneb põhiliselt uurijate maailmavaatelistest erinevustest (vt. 17 lk. 38, 46; 5 lk. 49—53 jt.). See avaldub näiteks determineeritud süsteemide väljaarvamises küberneetikast (= matemaatikast aritmeetika väljaheitmisega: A. Berg). Juhtimise taandamises iseregulatsioonile, entroopia osa tunduvalt suuremas rõhutamises (N. Wieneri «antientroopilised saarekesed») jne.

Juhtimise küberneetilise määratluse eelis seisneb kõigepealt sellele kategooriale universaalse iseloomu andmises. Juhtimine on nähtus, mis toimub nii elus kui ka eluta looduses, nii inim-

ühiskonnas kui ka inimeses endas, samuti masinas — kõikjal, kus on tegemist keeruka dünaamilise süsteemiga.

Sellise ühendava lähenemissuuna («silla») olemasolu on praktilise tähtsusega tänapäeva teaduse äärmiselt diferentseeritud olukorras. Ta annab kõikidele teadusharudele ühise lähenemissuuna, ühise konkreetsema lähtealuse materiaalse maailma ühtsuses. Ükskõik millise teadusharuga ka tegemist ei oleks, igaüks neist uurib juhtimist teatud keerukates dünaamilistes süsteemides (inimeses, masinas, ühiskonnas).

Samal ajal tuleb rõhutada, et küberneetika ei asenda kaugeltki ühtki olemasolevat konkreetset ühiskonnateadust. Küberneetiline lähenemine ja küberneetika saavutuste kasutamine abistavad, täiendavad, viivad edasi rea alade, sealhulgas ka ühiskonna elu ja selle juhtimise mitmesuguste külgede uurimist. See ei tohi sugugi kaasa tuua ühiskonna elu seaduspärasuste, sotsiaalsete protsesside ja nähtuste olulise eripära ignoreerimist, vaid peaks kaasa aitama selle eripära igakülgselt arvestamisele.

Küberneetika arengu kaaslasteks sai rida uusi juhtimisega seotud mõisteid, mis on leidnud konkreetse rakenduse teistes teadusharudes. Millise ulatuseni on jõutud küberneetika põhimõtete rakendamisel, see ilmneb näiteks 1962. aastal USA-s toimunud üleameerikalise konverentsi materjalidest organisatsiooni ja juhtimise küsimustes teaduslik-tehnilise progressi epohhil, kus põhiteemaks oligi «Kaasaja süstemaatiline juhtimine, selle täiustamine ja praktiline rakendamine areneva teaduse ja tehnika epohhil» (18). Kuigi nimetatud materjalid käsitlevad eelkõige ulatuslike sõjaliste tellimuste ja kosmose uurimise ülesannete täitmise programme, nähtub materjalidest, et kõigi olulise mate majandus- ja teadusharude arenguperspektiivid on vahetult seotud tänapäeva küberneetilise aparatuuri (juhtimine, süsteem, organisatsioon, programmeerimine, planeerimine jmt.) teoreetilise ja praktilise rakendamisega.

Küberneetika teiseks suureks saavutuseks tänapäeva teaduse arengus on asjaolu, et tema vahendusel osutus võimalikuks matemaatiliste meetodite rakendamine ka neis teadusharudes, kus seda varem üldse ei tehtud. Tänu informatsiooni formaliseerimisele on matemaatilised uurimismeetodid tunginud ka ühiskonnateadustesse. Kuivõrd küberneetika tegeleb eelkõige kolme üldise suunaga: 1) üldteoreetilise, 2) tehniliste vahendite ja 3) kahe esimese rakendamisega teistes teadusharudes, siis on ka ühiskonnateadustes kasutatavad küberneetika uurimistulemused kõigis kolmes liinis (vt. 50, lk. 3—5; 51, lk. 5—8).

Eriline koht on juhtimisprobleemidel sotsialistlikus ühiskonnas ühiskondlike protsesside juhtimisel.

Marksistlik maailmatunnetus rajaneb teesil ühiskonna arengust objektiivsete sotsiaalsete seaduspärasuste, eelkõige majan-

dusseaduste alusel. Vastavalt sellele on sotsialistlik ühiskond esimene kogu ühiskonna ulatuses teaduslikult juhitud ühiskond.

Sotsialistliku ühiskonna juhtimine rajaneb objektiivsete arenguseaduste tunnetamisel, selle arengu- ja toimetehhanismi tundmisel ja objektiivse ning subjektiivse vahekorra õigel hindamisel sotsiaalses arengus. Teaduslik juhtimine eeldab kõige selle põhjalikku uurimist, saadud juhtimiskogemuste üldistamist, rakendatavate majanduslike ja õiguslike abinõude teaduslikku põhistamist, s. t. juhtimise baseerumist teaduslikel alustel.

Teaduslikult põhistamata abinõude rakendamise tulemustest kõnelevad selget keelt mõned aastad tagasi kohaldatud abinõud tootmise ümberkorraldamisel, vead rahvamajanduse planeerimisel ja koordineerimisel, liigsed eksperimenteerimised põllumajanduses jne.

Esinenud juhtimispraktika puuduste üheks kaudseks eeltingimuseks on ka asjaolu, et täiesti põhjendamatult kadus meil kolmekümnendatel aastatel päevakorrast juhtimisprobleemide teaduslik käsitus, vaatamata sellele et V. I. Lenin oli juhtimisteaduse arendamise ja rakendamise vajadust korduvalt rõhutanud kui väga tähtsat eduka majandusliku võistluse ja kommunismi ülesehitamise komponenti (vt. 19).

Juhtimise probleemid omandavad sotsialistlikus ühiskonnas erilise koha ka seetõttu, et sotsialistlik ühiskond on maksimaalselt huvitatud tema eeliste ärakasutamisest, kuid need suured eelised ei realiseeru kaugeltki automaatselt, ainult objektiivse arengu tagajärjel. Samal ajal on NSV Liit saavutanud sellise arengutaseme, kus vaid kogemusliku, mitteteadusliku juhtimisega ei ole võimalik täita ühiskonna ees seisvaid ülesandeid.

Juhtimise komplitseeritust näitab kasvõi seegi, et NSV Liidu rahvamajandusse on koondunud üle 200 majandusharu, üle 200 000 suurema tööstusettevõtte, paljudesse miljonitesse ulatuvad toodetavate masinate ja kaupade liigid jne., arvestamata ligi 250-miljonilist üle 60 rahvusest elanikkonda koos inimtegevuse poliitilise, vaimse, kultuurielu külgedega. Juhtimise raskus avaldub selles, et praktiliselt lõpmatust hulgast kõikvõimalike otsuste variantidest, selle elluviimise vormidest, viisidest ja teedest tuleb püüda valida optimaalne otsuse variant. Iga ebaõige, ebatäpne, ennatlik või hilinev otsus toob kahju, mis võib ulatuda tuhandete ja isegi miljonite inimeste tööjõu, tohutute looduslike ressursside, tootlike jõudude raiskamiseni.

Kuivõrd efektiivsed võivad olla õigesti rakendatud abinõud, sellest annavad tunnistust näiteks M. Vasilenko ja S. Kolesneva arvestused selle kohta, millist efekti võib anda abitöönduste arendamine külas. Saadud andmeil võimaldab abiettevtöte rajamine kolhoosides igal aastal ühiskondlikku tootmisse juurde tõmmata tööjõudu 1,7 miljardi inimtööpäeva ulatuses, mis võrdub ligikaudu 6 miljoni töötaja aastaringse tööga. Selle tulemusena võib

suurendada kogutoodangu väärtust abiettevõtete praeguse suhteliselt madala tööviljakuse juures ligikaudu 8 miljardi rubla ja kogutulu rohkem kui 5 miljardi rubla võrra (20, lk. 16). Abiettevõtete rajamine külas kiideti seadusandlikult heaks, mis on õiguslikuks eelduseks selle võinialuse praktilisel ärakasutamisel.

Sotsiaalse juhtimise täiustamine on muutunud käesoleval ajal ühiskondliku tootmise tõstmise ja selle kõrge arengutempo tagamise peamiseks tingimuseks. Käesoleval ajal on ühiskonna arengu juhtimine omandanud esmajärgulise tähtsuse ja muutub kommunismi ehitamise ülesannete lahendamise põhilüliks, üheks tähtsaks kõikide ühiskonnateaduste kompleksseks probleemiks (vt. 21, lk. 11; 22, lk. 4; 23, lk. 140).

Peale juhtimise üldmõiste on küberneetikas välja töötatud veel teisi üldteoreetilisi mõisteid. Keskseks teadusliku käsitluse lähteluseks on käesoleval ajal kujunenud terviklik süstemaatiline lähenemine mitmesugustele uuritavatele nähtustele, sealhulgas ka ühiskonna arengu ja juhtimise küsimustele (vt. 24—28; 13; 15; 16; 17; 20; 22 jt.).

Süsteem on küberneetika üheks keskseks mõisteks. Küberneetika seisukohalt toimuvad kõik nähtused, protsessid süsteemides. Vastavalt sellele kujutavad kõik meid ümbritsevad nähtused, meie ümber toimuvad protsessid ja ka kõik meie teadmised ühe või teise nähtuse kohta teatud süsteemi. Kõigil meid ümbritsevatel nähtustel ja protsessidel on ühine see, et nad on mingi kompleksne elementide kogum. Seepärast kõige üldisemalt mõistetaksegi süsteemi all väga erinevate elementide vastastikust seost, kõike, mis koosneb üksteisega omavahel seotud osadest. Või, nagu väljendas üks tuntud inglise küberneetik, «sisuliselt koosneb kogu maailm paljudest süsteemidest, millest igaüks kuulub endast suuremasse süsteemi nagu hulk tühjaks õõnestatud kuubikuid, mis on asetatud üksteise sisse» (17, lk. 23). Kui sellele lihtsustatud võrdlusele lisada, et süsteemid on omavahel mitte ainult hierarhilises alluvusvahekorras, vaid et nad puutuvad kokku, põimuvad, ristuvad jne. kõikvõimalikes seoste variantides ja seoste väga erinevatel tasapindadel, siis saame algelise põhimõttelise ettekujutuse süsteemisest lähenemisest nähtustele. Süsteem on ka teatud teadmine uuritava objekti olulisematest tunnustest teatud kindla ülesande seisukohalt, kusjuures see teadmine on väljendatud keeles või märkides (arvud, matemaatilised võrrandid, majanduslikud näitajad jne.). Seepärast on süsteemi üks üldisemaid määratlusi järgmine: «Süsteem on abstraktne (keeletu) reaalse objekti või nähtuse analoog» (15, lk. 12). Tuues süsteemi mõistesse tunnuseid juurde ja teda mõnevõrra täpsustades, kujutab süsteem endast struktuurielementide organiseeritud hulka, mis on omavahel seotud ja täidavad teatud funktsiooni (A. Berg — 3, lk. 19).

Kuivõrd ühe või teise objekti või nähtuse uurimisel on alati

teatud eesmärk, siis selline süsteemi üldine mõiste meid tavaliselt ei rahulda ja seepärast on vaja anda üksikasjalikum määratlus.

Süsteemide uurijad ongi toonud välja rea omadusi (tunnuseid), mis on omased kõigile looduse süsteemidele, aga samuti omadusi, mis piiravad vaadeldavate süsteemide ringi ainult juhtivate süsteemidega. Näiteks V. Bokarev esitab süsteemi juhtimise kohustuslike eeldustena järgmisi süsteemi karakteristikuid:

1) põhjuslik-tagajärjelike seoste olemasolu süsteemi elementide vahel (vastastikune determineeritus);

2) süsteemi dünaamilisus;

3) süsteemis selline parameeter, millele toimides oleks võimalik muuta ümberkorralduste käiku;

4) süsteemi võime taluda tunduvalt energeetilisi ja ajalis-ruumilisi muutusi väikeste muudatuste puhul, s. o. süsteemil peab olema tugevdavaid omadusi juhtiya parameetri suhtes;

5) süsteemis peab olema tagatud informatsiooni edasiandmine, säilitamine ja ümbertöötamine (töötlemine), tagasiside (29, lk. 46—49).

Kuigi selline süsteemi tunnuste laiendamine paratamatult vähendab objektide ja nähtuste ringi, mis on vaadeldavad teatud süsteemina, annab taoline süsteemi tunnuste konkretiseerimine tavaliselt tunduvalt rohkem uut informatsiooni uuritava nähtuse või objekti kohta.

Ka küberneetika uurimisobjektiks ei ole kõikvõimalikud süsteemid tehnilises, bioloogilises või sotsiaalses keskkonnas, vaid ainult need süsteemid looduses, mis on suutelised vastu võtma, säilitama ja töötleva informatsiooni ning kasutama seda juhtimiseks ja reguleerimiseks (akadeemik A. Kolmogorov — 30, lk. 7). Või nagu ütleb akadeemik A. Berg: küberneetika uurib ainult keerukate dünaamiliste süsteemide juhtimist. Dünaamilised süsteemid on A. Bergi järgi need tootmise, looduse ja inimühiskonna süsteemid, mis on suutelised arenema ja oma seisundit muutma. Samal ajal moodustuvad keerukad dünaamilised süsteemid paljudest lihtsamatest, vähem keerukatest elementaarsüsteemidest või elementidest (31, lk. 21).

Süsteemide ühe iseloomuliku tunnusena on vaadeldavad ka nende integratiivsed omadused, s. t. süsteemi selliste eriliste omaduste olemasolu, mis ei ole taandatav süsteemi moodustanud üksik-elementide omadustele, vaid mis tekib ainult süsteemi tekkega ja on omane ainult süsteemile kui tervikule, mitte aga ühelegi selle struktuurelemendile. Siit tuleneb terviklike süsteemide mõiste kui selliste komponentide kogum, mille vastastikune mõjustamine toob kaasa uute integratiivsete, süsteemiliste omaduste tekkimise, mis ei olnud omased süsteemi moodustanud elementidele. Selliste terviklike süsteemidena on vaadeldavad aatomi tuum, aatom, molekul, elav rakk, organism, inimene, ühiskond jne. (16, lk. 7).

Kuna sotsiaalsete süsteemide uurimisel tuleb kokku puutuda väga erinevate süsteemidega, siis tooksime siinkohal ka põgusa ülevaate süsteemide jaotusest.

Esmasteks kõige üldisemateks juhtimissüsteemideks seoses küberneetika tekkega said tehniline, bioloogiline ja sotsiaalne juhtimise süsteem. See tuleneb küberneetika tuntud määratlusest, mille järgi küberneetika uurib juhtimist ja sidet masinas, loomas ja ühiskonnas.

A. Berg jagab juhtimise kolme valdkonda:

1) masinate süsteemide, tootmisprotsesside ja üldse selliste protsesside juhtimine, mis on loodud looduses esinevate ainete sihipäraseks mõjutamiseks inimese poolt;

2) mingeid ülesandeid lahendavate inimkollektiivide organiseeritud tegevuse juhtimine;

3) protsesside juhtimine elusorganismides (elutegevusega seotud otstarbekohased füsioloogilised, biokeemilised ja biofüüsikalised protsessid) (vt. 12, lk. 10—11).

Selliste kõige üldisemate süsteemide jaotuse kõrval huvitavad meid siinkohal teised enam levinud kvalitatiivsed süsteemide jaotused.

Juhtimise uurimisel ei saa mööda minna juhtimise subjektist — juhtivast keerukast dünaamilisest süsteemist ja juhtimise objektist — juhitud süsteemist. Samal ajal on mõlemad juhtimissüsteemid (vt. A. Berg — 3, lk. 18). Keerukad terviklikud süsteemid jagunevad tavaliselt all- või lihtsüsteemideks. Räägitakse kunstlikest (inimese poolt loodud) süsteemidest (näiteks masin) ja looduslikest süsteemidest (näiteks ilmastik), energeetilisest ja informatsioonilistest süsteemidest, süsteemidest inimese osavõtul, inimese osavõtuta, või süsteemidest, mis koosnevad ainult inimestest. Omaette grupina on vaadeldavad isereguleeruvad, isehääles-
fuvad süsteemid. Rida süsteemide alaliike on omakorda informatsioonisüsteemidel (informatsiooni fikseerimise, salvestuse süsteemid, edasiandesisüsteemid, süsteemid informatsiooni töötlemiseks jne. (32, lk. 17—24).

Tänapäeval võib nähtavasti nõustuda ka sellega, et sellise juhtimise supersüsteemi loomine, mis tagab riigi, majanduse ja sotsiaalse elu optimaalsele ligilähedase juhtimise, on põhimõtteliselt võimalik ja küberneetika saavutusi saab ka siin ära kasutada. Üheks eelduseks selles suunas olekski kompleksne, avar, eelarvamusteta lähenemine keerukatele sotsiaalse elu küsimustele kõige erinevamate uurimissuundadega ja meetoditega.

Niisiis annab süsteemide teooria juhtimise käsitlemiseks järgmised pidepunktid:

a) mõeldav on ainult dünaamiliste süsteemide juhtimine;

b) enamus juhtimissüsteemidest on keerukad;

c) mõeldav on ainult selliste süsteemide juhtimine, mis on suutelised vastu võtma informatsiooni ja sellega opereerima.

Nagu nähtub eeltoodust, on küberneetika ja juhtimise keskseks mõisteks ka informatsioon.

Informatsiooni hulka võib arvata kõike seda, mis täiendab meie teadmisi, veendumusi, oletusi. Süstemaatilise lähenemise seisukohalt kujutab informatsioon andmeid süsteemi sisemise seisundi ja väliste tingimuste kohta, mida juhtiv süsteem kasutab juhtimisprotsesside teostamisel (32, lk. 38; 5, lk. 31; 16, lk. 26). Samuti võib informatsiooni vaadelda kui teatud signaalide järgnevust, mis antakse üle saatjalt vastuvõtjale, salvestatakse mäluseadeldises, töödeldakse ja antakse välja uute signaalidena (E. Kolman — 5, lk. 5).*

Võimatu on ülehinnata igakülge, operatiivse, ammendava informatsiooni osa optimaalses juhtimises. See kehtib täiel määral ka sotsiaalse informatsiooni kohta. Informatsiooni tähtsuse on lühidalt kokku võtnud küberneetikud kasvõi paari järgnevasse mõttesse: «Tõeliselt elada — see tähendab elada, kasutades õiget informatsiooni» (5, lk. 31). Täisväärtusliku informatsioonita ei ole progressi (12, lk. 12). Täisväärtuslikku informatsiooni on aga tänapäeval, vaatamata tohutule tehnilisele ja vaimsele edasiminekule, järjest raskem saada. Et see nii on, selle kohta ka siin mõned faktid:

Igal aastal avaldatakse kogu maailmas umbes 2 500 000 teaduslikku artiklit, ilmub üle 100 000 teadusliku ajakirja, umbes 75 000 raamatut teadusest ja tehnikast. Raamatute üldarv ületab 50 000 000, patentide arv 10 000 000. Maailma teaduslik-tehnilise kirjanduse hulk kahekordistub iga 8,5 aasta järel. V. I. Lenini nimel. Riikliku Raamatukogu riilite pikkus suureneb igal aastal umbes 15 km võrra. Käesoleval ajal tegeleb maakeral teadusliku uurimistööga üle 2 miljoni inimese, mis moodustab 90% kogu inimkonna ajaloo jooksul elanud õpetlastest ja inseneridest. Spetsialistid, eriti teadlased kogu maailmas, kulutavad umbes 30—90% oma ajast informatsiooni otsimisele (33, lk. 31—38; 34, lk. 10—13).

Samal ajal tuleb meie maa tööstuses, ehitustegevuses ja transpordis igal aastal teha 10^{16} arvutustehet, põllumajanduses ja kaubanduses 10^{15} tehet. Suures ettevõttes tuleb iga päev opereerida ligikaudu 600 000 arvuga. Uksnes NSV Liidu plaani- ja arvestusinformatsiooni hinnatakse 4 miljardi näitajani. Kuivõrd umbes 90% sellest tohutust informatsioonist töödeldakse käsitsi, siis suudab majanduse juhtimisaparaat juba praegu sooritada 10 000 korda vähem operatsioone kui vaja. Kui juhtimistööde mehhaniseerimisel näiteks säilib praegune tase, siis peaks prognoosi kohaselt

* Sotsiaalsete informatsiooniliste protsesside spetsiifika kohta vt. J. Rebane. Tunnetuse ühiskondlikust iseloomust. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1967, lk. 42—125.

1980. a. istuma kontorilaua taga kogu NSV Liidu täiskasvanud elanikkond ja teostama arvestusi (35, lk. 6—8, 16).

Kõrgekvalliteedilise, operatiivse informatsioonita ei ole võimalik tänapäeval ratsionaalselt juhtida. Sotsiaalsete protsesside juhtimise koostisosaks peab olema laitmatu informatsiooniteenistus kaasaja tasemel. Ulatuslik elektronarvutite kasutamine avab selleks suured võimalused (näiteks tootmise juhtimisel, vt. 36, lk. 204—254).

Eespool vaatlesime vaid mõnd küberneetika arvukatest sõlmküsimustest, millega tuleb kokku puutuda igal, kes tunneb huvi sotsiaalse juhtimise küsimuste vastu. Kuid küberneetika põhimõistete ja -ideede arsenal on väga lai. Küberneetika rajaneb eelkõige matemaatika, elektroonika ja automaatika saavutustel. Juba üksi tänapäeval matemaatika nende alade loetlemine, millel põhineb küberneetika, on ühiskonnateadlastele üpris aukartustäratav. Siia kuulub eelkõige teadus seaduspärasustest juhuslikes nähtustes — matemaatiline tõenäosusteooria, informatsiooniteooria, matemaatiline statistika, matemaatiline mängude teooria, lineaarprogrammeerimise ja dünaamilise programmeerimise teooria, statistiliste katsete meetod (Monte-Carlo meetod), matemaatiline algoritmide teooria, matemaatilise juhtimise optimeerimise teooria jne. (vt. 3, lk. 55—60).

Küberneetika kui optimaalse keerukate süsteemide juhtimise teaduse saavutusi ei ole tänapäeva ühiskonnateadlastel võimalik kasutada, omamata algelisematki ettekujutust sellest aparatuurist ja selle rakendamisvõimalustest. Küberneetika põhimõistete olemus on vaja teha kättesaadavamaks ühiskonnateadlastele, sest tavaline matemaatiline erialane kirjandus on arusaadavalt meile raskepärane ja tänapäev ei võimalda (ega olegi vaja) täielikult matemaatikale ümber spetsialiseeruda. Matemaatika kasutamiseta ei saa ühiskonnateadusi vaadelda kaasaja tasemega teadustena, silmas pidades juba K. Marxi tuntud ütlust matemaatika ja teaduse vahekorra kohta. Vastastikune erialane huvi ei saa muidugi kaugeltki asendada täppis- ja ühiskonnateadlaste pidevat igapäevast koostööd. Sellekohaste organisatsiooniliste abinõude kohene rakendamine vastastikuse huvitatuse pinnal on hädavajalik nii küberneetika teatud alade kui ka kõigi ühiskonnateaduste, sealhulgas juhtimisteaduse edasiarendamiseks.

Küberneetika osa juhtimises võiks kokku võtta G. Afanasjevi sõnadega: «Küberneetika avastas üldisemad juhtimise seaduspärasused. Ta näitas, et juhtimisprotsessid toimuvad mitte köikides, vaid ainult keerukates dünaamilistes süsteemides, millele on omased mittelineaarsed põhjuslik-tagajärjelikud seosed, avastas juhtimise antientroopilise iseloomu, rõhutas juhtimise ja informatsiooni ühtsust, tegi kindlaks informatsiooni mõõdu, hulga, näitas, et isejuhtiva süsteemi lahutamatuks vajalikuks atribuudiks on tagasisidestuslikud seosed, näitas juhtimise otstarbekat iseloomu,

formuleeris juhtimise lõppeesmärgi, tema ideaali — protsessi optimaalse kulgemise tagamise» (16, lk. 32).

Nagu eelöeldust nähtub, on küberneetika kui teadusharu * lahusamatult seotud juhtimisega. Seepärast on mõnel määral mõistatav, et osa teoreetikuid on võrdsustanud küberneetika ja juhtimisteaduse. Sellele kaldub ka näiteks A. Berg, rääkides küberneetikast kui teadusest optimaalsest juhtimisest (3; 12, lk. 6 jm.), samuti V. Bogolepov. Viimane väidab näiteks, et «... ei saa olla kaht teadust ühest ja samast esemest — kvalitatiivne ja kvantitatiivne. Meie ees on üks, ühtne ja terviklik teadus juhtimisest» (37, lk. 41).

Lisaks sellele teaduslikule kirjandusele, mis käsitleb küberneetikat kui juhtimist ja mis kuulub kahtlematult küberneetikaalase kirjanduse hulka, on käesolevaks ajaks olemas ulatuslik teaduslik kirjandus spetsiaalselt juhtimisküsimustes. Siin käsitletakse juhtimist juba sotsiaalse juhtimise tasemelt kas üldteoreetiliste või siis üksikute sotsiaalse elu valdkondade juhtimise probleemidena. Ka siinkohal on tõusetunud küsimus juhtimisteadusest kui iseseisvast teadusharust. On selge, et juhtimisteadust sotsiaalsete nähtuste tasemel küberneetikaga võrdsustada ei saa. Ja seda kas või juba sellepärast, et küberneetikas käsitletakse juhtimist kolmes eri keskkonnas: tehnilises, bioloogilises ja sotsiaalses. Seega oleks juhtimine sotsiaalsetes nähtustes vaid üks juhtimise esinemisala. Kas aga juhtimisteadust kui teadust ühiskonna juhtimisest saab vaadelda iseseisva teaduharuna või mitte, on käesoleval ajal veel vaieldav. Ühed asuvad seisukohal, et teadus ühiskonna juhtimisest on iseseisev teadusharu, teised peavad teda teadusliku kommunismi ja selliste teaduste nagu poliitiline ökonomia, ökonomika, haldusõiguse, riigi- ja õiguse teooria jmt. koostisosaks, kolmandad kompleksseks teadusharuks jne.

Iseseisva ühiskonnateaduse — juhtimisteaduse poolt on välja astunud rida ühiskonnateadlasi, nii filosoofe, majandusteadlasi kui ka õigusteadlasi (V. Bokarev, 29, lk. 54; O. Deineko — 38, lk. 9; P. Lebedev — 13, lk. 11—12; D. Kerimov — 38; G. Petrov — 40; J. Bor — 41, lk. 17). Kuivõrd niisugused probleemid kerkisid alles hiljuti ja vaidlused juhtimisteaduse ümber on praegu täies hoos, siis käsitleb enamus teoreetikuid juhtimisteaduse uurimise objekti ja juhtimisteaduse kohta ühiskonnateadustes veel väga erinevalt. Üldisemana võiks arutlust välja tuua seda, et iseseisva juhtimisteaduse pooldajad näevad selle teadusharu alusena objektiivselt eksisteerivaid ja komplekselt reguleeritavaid sotsiaalse juhtimise (juhtimise ühiskondlikke) suhteid. Üheks sõlmküsimuseks on nende suhete mahutamise teaduse uurimiseseme raamidesse, samuti küsimus nende juhtimissuhete uurimise aspektist.

* Võiks siinkohal märkida, et ka küberneetika ümber käivad hulgalised vaidlused alates küberneetika kui iseseisva teadusharu olemasolust üldse (vt. V. Bogolepov — 36, lk. 40—44).

Osa majandusteadlasi, võttes põhjendatult sotsiaalse juhtimise tuumana majanduse ja tootmise juhtimise küsimusi, räägivad eelkõige majanduse, tootmise või isegi ettevõtte juhtimise teaduse väljaarendamisest (vt. näiteks A. Godunov — 26, lk. 4—5; F. Binštok 14, lk. 21 jt.), piirates sellega juhtimisteaduse raamid majanduse, tootmise või ettevõtte juhtimise probleemidega. Samal ajal osa õigusteadlasi rõhutab eriti riigi juhtimise osa juhtimisteaduses (A. Lunev — 42, T. Jampolskaja — 45, lk. 3 jt.).

Vaidlusi tekitab ka juhtimissuhete uurimise aspektide piiritlemine juhtimisteaduses. Selle kohta on avaldanud põhjalikumaid arvamusi D. Kerimov (39), T. Jampolskaja (42, lk. 5—20; 45) jt. Üheks probleemiks on siin küsimus sellest, mil määral ühiskonna juhtimise teadus peab erinevalt juhtimise üldteooriast (teoreetiline küberneetika) uurima sotsiaalse juhtimise organisatsiooni, selle süsteemi ja üksikute struktuurielementide ülesehitust, juhtimise vormilisi küsimusi, mil määral aga tungima sisulise juhtimise (organisatsiooni, süsteemi funktsioneerimise) spetsiifikasse ühes või teises sotsiaalses allsüsteemis. Z. Bor näeb siin võimalusi piiritleda sotsiaalse organisatsiooni ja juhtimise teadusharudeks (41, lk. 17). Samuti J. Starosčiak (43; 44) paneb juhtimisteaduses peaarõhu organisatsioonile, vaadeldes juhtimisteadust ainult teadusena organisatsioonist ja organiseerimisest või siis teadusena organisatsiooni seaduspärasustest, jättes sotsiaalse juhtimise sisulise, sotsiaal-poliitilise, kvalitatiivse külje tahapoole. Seega läheneb J. Starosčiak sotsiaalse juhtimise teooria kui teaduse käsitlemisel mõnel määral küberneetikale ja püüab vaadelda sotsiaalset juhtimisteadust sotsiaalsele küberneetikale sarnase teadusena.

Juhtimisteadust kui eraldi teadusharu kaitsvate teadlaste gruppi võib arvata ka ühiskonnateadlased, kes pooldavad küll juhtimisteaduse ideed, kuid näevad teda juhtimise kompleksse uurimise vajaduse, juhtimissuhete iseloomu vm. tõttu kompleksse teadusharuna. Siin võiks nimetada eelkõige T. Jampolskajat, kes näeb juhtimisteaduses eelkõige kompleksset rakendusteadust, mis kasutab rea piirdeala teaduste: filosoofia, majandusteaduse, riigi ja õiguse teaduse, füsioloogia, sotsiaalpsühholoogia jt. järeldusi (45, lk. 3—4). Samal seisukohal on ka M. Piskotin, B. Lazarev, N. Salištševa ja J. Tihhomirov, kes näevad vajadust «luua» ühiskonna juhtimise teadus, mis ühendaks erinevate teaduste elemente juhtimise kaudu (46, lk. 15—28; 21, lk. 14—16). D. Gvišiani näeb juhtimisteaduse kompleksst eelkõige juhtimisprobleemide kompleksse uurimise vajaduse tõttu ja piirab juhtimisteaduse ainult tootmise juhtimisega (47, lk. 13).

Omaette grupi moodustavad teoreetikud, kes leiavad, et sotsiaalse juhtimise teooria saab edukalt areneda marksismi-leninismi, eriti teadusliku kommunismi teooria raames, moodustades selle lahutamatu osa. Samal ajal aga peavad nad majanduslike, sotsiaalsete ja vaimsete protsesside juhtimise üldiste probleemide

läbitöötamise vajadust kaheldamatuks (G. Afanasjev — 16, lk. 380). Samuti leiab A. Belõhh, et marksism-leninism on ainus kaasaegne tõeliselt teaduslik ühiskonnateooria ja ühiskondlike protsesside juhtimise üldine teadus (22, lk. 163—171).

Üldmetodoloogiliselt on niisugune lähenemine nähtavasti põhjendatud, kuid see ei võta päevakorrast ühiskonna juhtimise üld- ja eriküsimuste kompleksset uurimist. Selle seisukoha pooldajate lahendus on: sotsialistliku tootmise juhtimise teadus, sotsialistlik riiklik juhtimise teadus ja teised võimalikud juhtimisteadused esinevad konkreetsete, spetsiaalsete «harukondlike» teadustena sotsialistliku ühiskonna juhtimise üldise teaduse suhtes (22, lk. 16).

Üldise sotsialistliku ühiskonna juhtimise teaduse osa täidaks sel juhul marksism-leninism, konkreetsed sotsiaalse juhtimise alad aga areneksid edasi seniste lokaalsete ühiskonnateaduste raames. Et sellega jäävad endiselt sotsiaalse juhtimise uurimise üld- ja üksiküsimused lahutatuks ning ei arvestata küllaldaselt ühiskonna juhtimise suhete kompleksse uurimise vajadust ning spetsiifikat tänapäeval, siis näib see lahendus olevat siiski ajutine.

Samal ajal tuleb kõige üldisemalt nõustuda ka T. Pavloviga, kes kirjutab: «Ühiskonna juhtimise teaduseks on sisuliselt kogu marksistlik-leninlik teadus eesotsas marksistlik-leninliku filosoofiaga, aga mitte küberneetika ja mitte matemaatika, mis võivad olla ainult eri vahendeiks ja meetoditeks ühiskonna juhtimise üldisele teadusele, mitte aga asendada ja ammendada seda, nagu viimasel ajal üha sagedamini kirjutatakse ja räägitakse» (48, lk. 96).

Vastuse reale küsimustele küberneetika ja ühiskonna juhtimise vahelkordade kohta peaks andma ka selle põhjalikum analüüs, mis siis õieti on põhilised sotsiaalsed protsessid ühiskonna, majanduse ja riigi juhtimise valdkonnas keerukate dünaamiliste juhtimissüsteemide seisukohalt.

Keskseks komplitseeritud supersüsteemiks on siin, nagu me juba eelnevalt nägime, ühiskond tervikuna kui süsteem. Samal ajal on ühiskond, eriti selle tootlik külg, väga tihedalt seotud loodusega. Lähtudes sellest jagavad J. Volkov ja A. Belõhh juhtimise sfääri kaheks laiaks süsteemiks:

1) tehniline juhtimine. Siia kuuluvad vahetult materiaalsete väärtuste tootmise suhted ja seda ainult tootmisvahendite (looduslike esemete ja masinate) ja vahetult tootmisprotsesside juhtimisel (ühiskonna ja looduse suhted);

2) sotsiaalne (ühiskonna) juhtimine, s. o. inimestevaheliste suhete, ühiskondlike suhete juhtimine (22, lk. 125—126).

Ühiskonna struktuurielementidena võib näha ka järgmisi otsarbekalt funktsioneerivaid juhtimise allsüsteeme:

1) majanduslik isereguleeruv mehhanism, see on majandusseaduste, majanduslike kategooriate ja tootmise sisemiste stiimu-

lite koostöö, mis reguleerib majanduslikku elu optimaalse majandusliku efekti saavutamise eesmärgil;

2) riigi ja ühiskondliku juhtimise organite süsteem. Nende organite tegevus, kohandatuna majanduse juhtimisprotsessile, on majanduslike abinõude koordineerimise ja majanduslike protsesside korrekterimise süsteem, mis ei allu majanduslikule reguleerimisele. Seega on need organid keskkond või tingimuste kompleks, milles toimib majanduslik mehhanism;

3) juhtimisorganite käsutuses olevate mõjutusvahendite kogum ühiskondlike protsesside mõjustamiseks. See on eelkõige sotsiaalsed normide (õiguslikud, moraalsed, tehnilised) kompleks, mis reguleerib neid suhteid, ja nende organite süsteem, mis kindlustab nimetatud normide realiseerimise (P. Lebedev — 13, lk. 13—18).

Ühiskonna juhtimise probleemide hulgas on kahtlemata keskseteks küsimusteks majanduse ja tootmise juhtimise küsimused. See on ka arusaadav, sest sotsiaalse elu ja juhtimise tuum seisneb inimeses ja tootmises ning sotsiaalse juhtimise küsimused on reast aspektidest eelkõige majanduslikud, tootlike jõudude ja tootmisuhte probleemid. Seetõttu on ka arusaadav see suurenev tähelepanu, mis on saanud osaks rahvamajanduse ja tootmise juhtimisele. Majanduse juhtimises sotsiaalne hierarhia näeb juhtimise objektist lähtudes üldjoontes välja järgmise süsteemide süsteemina:

1) rahvamajanduse kui terviku juhtimine;

2) majandusharude ja paikkondlike tootlike komplekside juhtimine ja

3) ettevõtete juhtimine (A. Rumjantsev — 28, lk. 46).

Järgides süsteemilise hierarhia arendust tootmise liinis puutume järgnevalt kokku kahe põhitootmisharu — tööstusliku ja põllumajandusliku tootmise juhtimisega ning selle väga mitmesuguste alaharude (kergetööstus, rasketööstus, toiduainetetööstus jne. või loomakasvatus, linnukasvatus jne.) juhtimisega. Järgnevalt jaguneb tootmise juhtimine juhtimiseks tootmisettevõtete kaupa. Sellele juhtimise tasemele langevad väga mitmesugused tööstuslikud ja põllumajanduslikud tootmisettevõtted (üksikud tehased, vabrikud, kombinaadid, sovhoosid, näidis- ja katsemajandid, kolhoosid jne.). Selliselt oleme jõudnud sotsialistliku tootmisettevõtte ja tootmiskollektiivi kui mitte üksi tootmise, vaid kogu sotsiaalse juhtimise kesksete lülideni. Just tootmisettevõtete ja tootmise juhtimise küsimustele on viimastel aastatel pööratud erilases kirjanduses ulatuslikku tähelepanu, kuid viimasel ajal on juhtimisteadus edukalt arenenud ka teistel komplekssetel juhtimistasemetel, näiteks riigi juhtimise küsimuste uurimisel.

Keskseks juhtimissüsteemiks ühiskonnas on ka ühiskonna riiklik juhtimine. Riikliku juhtimise kaudu realiseerub kontsentreeritult sotsiaalse juhtimise subjektiivne külg, mis omakorda tagasiside korras avaldab olulist, nii edasiviivat kui ka pidurdavat mõju

majanduse objektiivse arengu mehhanismile. Seepärast on väga oluline tagada ka riigimehhanismi optimaalne struktuur ja selle efektiivne funktsioneerimine. Seda enam, et subjektiivse faktori osa sotsialistlikus juhtimises objektiivse arengu stiihia teadusliku reguleerimise läbi oluliselt tõuseb.

Et riigimehhanismi süsteemiline ülesehitus vajab üksikasjalist uurimist, siis selles liinis ongi välja kujunenud üks keskseid sotsiaalse juhtimise uurimise alasid.

Kõikidel sotsiaalsetel süsteemidel on oluline tunnetuslik väärtus — nad aitavad kaasa sotsiaalse organismi kui terviku ja selle üksikute struktuurielementide uurimisele. Samal ajal on arusaadav, et juhtimisteaduslikku huvi peaksid pakkuma eelkõige need sotsiaalsed süsteemid, mis vastavad üldistele küberneetiliste juhtimissüsteemide tunnustele, üldistele süsteemide juhtimise tingimustele.

Esitatud suundade raames selliste üksikute juhtimissüsteemide uurimine, nagu seda on objektiivsete majandusseaduste toime mehhanism, ettevõtte, rahvamajandus, riik jne., tõstatab rea üldisemat laadi küsimusi. Üks keskseid probleeme on siin, kas ei tuleks pöörata suuremat tähelepanu ühiskonna kui süsteemi komplekssele uurimisele, süstematiseerida juhtimisalaseid teadmisi ühiskonnast selliselt, et oleks tagatud sotsiaalse juhtimise üldküsimuste ratsionaalne uurimine kõrvuti üksikute süsteemide spetsiifika igakülgse uurimisega ja nende juhtimise täiustamisega.

On arusaadav, et inimeste osavõtul funktsioneerivates juhtimissüsteemides on just inimese teadvus, mõtlemine ja käitumine olulised, tihti aga isegi otsustavad. Kuivõrd inimene on suuteline looma oma peas paindlikke ja dünaamilisi ideaalseid (siin mõttelisi, kahjuks kaugelki mitte alati ideaalseid täiuslikkuse mõttes) protsesse, nende abil ekstrapoleerima tulevase süsteemi seisundeid ja selle alusel teadlikult püstitama juhtimise eesmärgi, siis on selletaoline juhtimine ja selliste süsteemide juhtimine juhtimise kõrgeim liik.

Inimese kui juhitava ja kui juhtiva süsteemi, eriti aga inimese osavõtuga juhtimissüsteemide süsteemi eesmärgipärasus teostub väga keerukalt. Sellesse põimuvad väga mitmesugused tahtelised, moraalsed, väärtuselised, emotsionaalsed jm. faktorid. Tekib tunnetuslik pete, nagu oleksid juhtimise algelemendid, struktuur ja funktsioonid siin hoopiski teised. Siitkaudu tuleneb ka juhtimissüsteemide ja juhtimisprotsesside niivõrd oluline eripära ühiskonnas, et sotsiaalse kui kõrgeima juhtimise üldküsimused vajavad omaette kompleksset sotsiaalküberneetilist lahendamist. Selline tunnetuspiirkond oleks teatud mõttes keskne teadmiste baas-süsteem üldiselt juhtimisteaduse konkreetsete allsüsteemide uurimiseks ja juhtimiseks. Seda suunda kinnitab ka senine juhtimisteaduse areng *in statu nascendi*, kus kõrvuti üksikute sotsiaalse juhtimise sfääride detailsema uurimisega on hakatud terviklikult

kokku koondama ka üldisi sotsiaalse juhtimise materjale, mis nähtavasti kujunebki juhtimisteaduse põhiprobleemistikuks, sotsiaalse (ühiskonna) juhtimise teaduseks.

Eespool käsitletud mõttevahetus juhtimisteaduse eseme, uurimisobjekti ja juhtimisteaduse koha ümber ühiskonnateaduste süsteemis ei ole muidugi lihtne ning vastav probleemistik vajab arendamist koos muude sotsiaalse juhtimise üld- ja üksikküsimustega. Kuid käesoleval ajal, mil juhtimisteadus on kujunemas ja rajab endale alles teed, tuleb sotsiaalse juhtimise teadusele mõnestki küljest kasuks, et sellega tegelevad väga erineva kallakuga spetsialistid kasvõi erinevate teadusharude raames. Kõik see ise juba aitab kaasa probleemide komplekssele analüüsile ja ametkondlike barjääride lammutamisele teaduses, mis on ka üks juhtimisteaduse eesmärke algusest peale. Peale selle on juba praegu olemas üsnagi mitmeid ja õnnestunud üldistavaid monograafiaid. Kahtlemata tuleb juhtimisprobleemide teaduslik-teoreetiline käsitus kasuks iga üksiku konkreetse sotsiaalse süsteemi juhtimisel.

Kuid samal ajal on ühiskonna kui terviku juhtimist käsitlevate üldiste seaduspärasuste iseärasuste ja juhendite järele suur vajadus iga konkreetse sotsiaalse süsteemi juhtimisel. On vaja tunduvalt sügavamalt tunda sotsiaalsete juhtimisprotsesside seaduspärasusi, nende avaldumise vorme ja toime mehhanisme. Tõsise vaidluse objektiks on endiselt objektiivse ja subjektiivse vahet sotsiaalses juhtimises. Juhtimise teaduselt on täielik alus oodata ka sotsiaalse juhtimise nüüdisaegse aparatuuri väljatöötamist. Kuid kõrvuti mõistete, printsiipide ja põhimõtete täpsustamisega ja väljaarendamisega kaasaja tingimustele vastavalt on vaja täiustada, välja töötada ja ellu viia uusi juhimise ja selle uurimise meetodeid (matemaatilised, statistilised, graafilised, sotsioloogilised jne.), välja töötada sotsiaalse juhtimise efektiivsuse, optimaalsuse jne. karakteristikud. Arendamist vajab paindlik, operatiivne ja häireteta funktsioneeriv edukaks juhtimiseks vajalik sotsiaalse informatsiooni fikseerimise, töötlemise ja tagasiside korras kohustusliku arvestamise süsteem. Suurem osa juhtimise põhiprintsiipe on käesoleval ajal tuntud põhiliselt deklaratsiooni tasemel, nende arv kõigub umbes 5—25-ni. Konkreetsete sotsiaalsete süsteemide juhtimise uurimuste põhiliseks puuduseks käesoleval ajal ongi asjaolu, et nad teatatakse lahus üldteooriast, ilma küllaldase üldteoreetilise baasita.

Üheks selliseks konkreetseks sotsiaalseks süsteemiks, mis ootab juhtimisteaduselt abi, on sotsialistlik põllumajandus, eriti kolhoositootmine. Kolhoosid on meie põllumajanduse üks keskseid ja kooperatiivse tootmise põhilisi elemente. Kolhoositootmise arendamine, kolhooside juhtimise parandamine teenib kogu rahva aineliste vajaduste parema rahuldamise ja kolhoosnike elujärje tõstmise otsest ülesannet. See ülesanne on omakorda nõukogude rahva kommunismiehitamise programmis kesksel kohal, nõudes ka kol-

hoositootmise juhtimise viimist kaasaja tasemele. Kahjuks on selles osas tehtud veel vähe. Nii kolhooside riiklikku juhtimist kui ka kolhoosisisest juhtimist vaatlevad allikad käsitlevad kolhooside juhtimist küllaltki ühekülgsest, diferentseerimata, dogmaatiliselt. Näib, et ühe või teise teadusliku probleemi lahendamiseks on tänapäeval ebapiisav piirduda ainult ilmunud kirjanduse analüüsi, kehtiva seadusandluse kommenteerimisega või põhiliselt juhuslike praktika näidete kasutamisega. Teaduslikud järeldused ja üldistused peavad paljus baseeruma tunduvalt ulatuslikumal praktikal, ühiskondliku elu väga erinevate aspektide üldistamisel. See praktika üldistamine peaks toimuma kaasajal integraalsel, kompleksel meetodil, väga erinevaid, sealhulgas ka matemaatilisi, küberneetilisi, konkreetseid sotsioloogilisi jm. meetodeid kasutades. Igakülgne ühiskondlike nähtuste analüüs ei ole käesoleval ajal võimalik ainult juriidiliste teaduste alusel, kasutamata teiste teadusharude uurimuste tulemusi, väga erinevaid kompleksseid uurimise meetodeid ja eri teadusalade esindajate koostööd.

Ka sotsiaalse juhtimise teaduse iga lõigu kohta kehtivad täiel määral N. Wieneri poolt meile edasiantud Arturo Rosenblathi mõtted: «... selliste teaduse kaardil leiduvate valgete laikude kaotamine võib toimuda ainult ühisel jõul teadlaste poolt, kellest igaüks on eriteadlane omal alal, kuid ühtlasi valdab põhjaliku sügavusega ja on tuttav tegelikult ka oma naaberaladega... kus sõltumatud teadlased töötaksid koos ühes neist teaduse metsakolgasest... liitunudena soovist... vajadusest, mõista seda valdkonda kui tervikut...» (49, lk. 13).

Ka kolhooside juhtimine kui sotsiaalse juhtimise allsüsteemi juhtimine vajab igakülgset integraalset uurimist üldiste juhtimisteaduse põhimõtete alusel. Paljud nendest põhimõtetest ootavad juba kohaldamist ja rakendamist, paljud aga vajavad selgitamist, edasiarendamist, uurimist.

VIIDATUD KIRJANDUS

1. О. В. Козлова. Научно-технический прогресс и развитие форм управления. Изд-во «Мысль», М., 1966.
2. Ю. А. Тихомиров. Управление и научно-технический прогресс. — «Правоведение», 1967, № 5.
3. А. И. Берг. Кибернетика — наука об оптимальном управлении. Изд-во «Энергия», М.—Л., 1964.
4. V. Beekman. Mikkula haljal aasal. Rahvusvaheliselt kirjanike seminarilt. Lahti, 1968. — «Looming», 1968, nr. 8.
5. Н. Винер. Кибернетика и общество. Изд-во иностранной литературы, М., 1958.
6. G. Naan. Matemaatika ja kultuur. — IV teaduslik-pedagoogilise konverentsi «Täppisteadused ja haridus» ettekannete resümee. Tartu, 1968.
7. В. И. Ленин. Сочинения, том 38. Философские тетради, издание четвертое. Госполитиздат, М., 1958.

8. И. Новик. Кибернетика. Философские и социологические проблемы. Госполитиздат, М., 1963.
9. В. Трапезников. Кибернетика и автоматическое управление. — «Известия» 7 II, 1962.
10. Сессия АН СССР по научным проблемам автоматизации производства. Т. I, М., 1967.
11. Кибернетику — на службу коммунизма. — Сборник статей под редак. А. И. Берга. Т. I, М.—Л., 1961.
12. A. I. Berg. Küberneetika ja töökindlus. Kirjastus «Valgus», Tallinn, 1966.
13. П. Н. Лебедев. Об управлении общественными процессами. — «Правоведение», 1966, № 3.
14. Ф. Биншток. Наука управлять. Изд-во «Московский рабочий», М., 1967.
15. А. И. Берг, Ю. И. Черняк. Информация и управление. Изд-во «Экономика», М., 1966.
16. В. Г. Афанасьев. Научное управление обществом (Опыт системного исследования). Изд-во политической литературы, М., 1968.
17. Ст. Бир. Кибернетика и управление производством. Физматгиз, М.—Л., 1963.
18. Наука-техника-управление. Интеграция науки, техники и технологии, организации и управления в Соединенных Штатах Америки. М., 1966.
19. В. Г. Афанасьев, В. И. Ленин о научном управлении обществом. Изд-во «Знание», М., 1966.
20. Ж. Т. Тощенко. Социальное планирование в системе научного управления обществом. Изд-во «Знание», М., 1967.
21. И. И. Пискотин. Основные пути совершенствования аппарата государственного управления и улучшения его работы. — Сб. «Правовые проблемы науки управления». Изд-во «Юридическая литература», М., 1966.
22. А. К. Бельх. Политическая организация общества и социалистическое управление. Изд-во ЛГУ, 1967.
23. Теоретические проблемы руководства обществом. — «Вопросы философии», 1967, № 11.
24. Ц. А. Ямпольская. К методологии науки управления. — «Советское государство и право», 1965, № 8.
25. Правовые проблемы науки управления. Изд-во «Юридическая литература», М., 1966.
26. А. А. Годунов. Введение в теорию управления (Система промышленного производства). Изд-во «Экономика», М., 1967.
27. В. И. Черныш. Информационные процессы в обществе. Изд-во «Наука», М., 1968.
28. А. Румянцев. Экономическая наука и управление народным хозяйством. — «Коммунист», 1966, № 1.
29. В. А. Бокарев. Объем и содержание понятия «управление». — «Вопросы философии», 1966, № 11.
30. У. Р. Эшби. Введение в кибернетику. Изд-во иностранной литературы, М., 1959.
31. Н. Винер. Кибернетика или управление и связь в животном и машине. Второе издание. Изд-во «Советское радио», М., 1968.
32. А. Уилсон, М. Уилсон. Информация, вычислительные машины и проектирование систем. Перевод с английского. Изд-во «Мир», М., 1968.
33. А. И. Михайлов, А. И. Черный, Р. С. Гуляревский. Основы информатики. Второе, переработанное и дополненное издание. Изд-во «Наука», М., 1968.
34. И. И. Гусельников, А. Ф. Турпитель. Перфокарты с краевой перфорацией. Изд-во «Высшая школа», М., 1967.
35. R. Renter. Majandusküberneetika rakendamisest tööstuse juhtimisel. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1968.

36. Управление социалистическим производством. Изд-во «Экономика», М., 1968.
37. Организация и управление (вопросы теории и практики) Изд-во «Наука», М., 1968.
38. О. А. Дейнеко. Наука управления в СССР. Изд-во «Экономика», М., 1967.
39. Д. А. Керимов. О предмете и содержании науки управления. — «Правоведение», 1967, № 5.
40. Г. И. Петров. Предмет науки социального управления. — «Советское государство и право», 1968, № 6.
41. Управление производством и организация труда. М., 1967.
42. А. Е. Лунев. Правовые проблемы науки управления. — «Советское государство и право», 1966, № 12.
43. Е. Старосьцяк. Элементы науки управления. Перевод с польского. Изд-во «Прогресс», М., 1965.
44. Е. Старосьцяк. Предмет и задачи науки управления в социалистическом государстве. — «Советское государство и право», 1965, № 5.
45. Ц. Я. Ямпольская. Некоторые черты метода науки управления. — «Правоведение», 1966, № 3.
46. И. И. Пискотин, Б. М. Лазарев, Н. Г. Салищева, Ю. А. Тихомиров. О науке управления. — «Советское государство и право», 1964, № 9.
47. Д. М. Гвишиани. Проблемы управления социалистической промышленностью. — «Вопросы философии», 1964, № 11.
48. Т. Д. Павлов. Информация, отражение, творчество. Изд-во «Прогресс», М., 1967.
49. N. Wiener. Küberneetika ehk juhtimine ja side loomas ning masinas ERK, Tallinn, 1961.
50. Вопросы кибернетики и право. Изд-во «Наука», М., 1967.
51. В. О. Кнапп. О возможности использования кибернетических методов в праве. Перевод с чешского. Изд-во «Прогресс», М., 1965.

ОБ ОСНОВНЫХ ПОЛОЖЕНИЯХ НАУКИ УПРАВЛЕНИЯ И О ИХ ПРИМЕНЕНИИ ПРИ УПРАВЛЕНИИ КОНКРЕТНЫМИ СОЦИАЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ

Аспирант Л. Саарнитс

Резюме

В качестве одного из центральных институтов современной интегративной и дифференцированной науки выступает кибернетика — наука об управлении и информации в технической, биологической и социальной среде.

Вместе с общим понятием управления в статье рассматриваются такие общенаучные понятия, как система, виды систем, информация и возможности ее применения в общественных науках. Исходя из этого, в статье рассматривается возможность выделения в особую группу проблем социального управления как закономерный результат развития социалистических общественных отношений. Автором систематизируется проблематика по вопросам социального управления в философской, экономической и юридической литературе о предмете науки

управления и о его месте в системе общественных наук, дается их анализ как с точки зрения объекта исследования, так и аспекта исследования управленческих отношений.

При анализе некоторых проблем социального управления автор исходит из сущности основных социальных процессов управления обществом, экономикой и государством как управления сложными целостными социальными системами на основании объективных законов социального развития. В качестве центральной сложной социальной суперсистемы рассматривается общество.

Развивая иерархию систем в сфере управления обществом, в том числе народным хозяйством, автор рассматривает системы управления двумя основными отраслями производства — управление промышленным и сельскохозяйственным производством и управление основными их подотраслями.

Следующей ступенью в системе управления производством рассматривается управление производственными предприятиями: промышленными и сельскохозяйственными. Таким образом определено место социалистического производственного предприятия как центрального звена не только в системе производства, но и в системе всего социалистического социального управления.

Самостоятельной центральной системой управления в обществе рассматривается государственное управление.

Все социальные системы управления имеют как правило существенную познавательную ценность, помогая изучению социального организма как целого, так и его отдельных структурных элементов. Изучение отдельных систем управления обществом поднимает ряд существенных общих вопросов. Одним из центральных вопросов среди них является вопрос о том, как обеспечить комплексное исследование общества как целостной системы наряду с рациональным исследованием специфики отдельных подсистем.

Целенаправленные действия человека как управляемой и управляющей системы, особенно целенаправленные действия систем управления с участием человека, и систем, состоящих из людей, осуществляются очень сложно и специфично. Спецификой систем и процессов управления в обществе вызвана необходимость самостоятельного комплексного, качественного и количественного, в том числе и социально-кибернетического изучения проблем социального управления как наивысшего нам известного управления. Такой подход обеспечивает рациональное изучение ряда аспектов и сфер социального управления и является составной частью максимально разноаспектного изучения объективных закономерностей социального мира, общего и специфического, качественного и количественного в них. Это включает в себя и возможность наиболее рационально

соединить развитие социальной среды общими объективными тенденциями развития единого материального мира. В то же время такой подход никоим образом не умаляет возможностей изучения и учета социальной специфики, а, наоборот, содействует этому, создает для этого рациональную основу. Подобный регион познания представлял бы из себя в определенном смысле центральную базисную систему для изучения с позиции общей науки социального управления конкретных подсистем.

Высказанное мнение подтверждается развитием науки управления *in statu nascendi*, где рядом с детальным изучением отдельных сфер социального управления происходит обобщение и формирование общих проблем социального управления, что по-видимому вместе и становится основной проблематикой науки социального управления (науки управления обществом).

Уже в настоящее время, когда наука социального управления только вырисовывается и прокладывает себе путь, на помощь науке управления приходят различные специалисты. Все это помогает комплексному исследованию проблем управления и ликвидации искусственных барьеров в единой науке, что само по себе уже является одной из задач науки управления с самого начала ее возникновения.

От общей теории управления ждут выработки современной аппаратуры науки социального управления, рациональных методов социального управления, методов его изучения, характеристики социального управления. Дальнейшей разработки требует структура разных социальных систем управления, гибкая, оперативная, объективная система социальной информации и т. д. Основным недостатком изучения разных конкретных социальных систем управления в настоящее время является именно их оторванность от общей теории управления.

Одной из систем социального управления, которая нуждается в современном изучении, является колхозная жизнь и колхозное производство.

ОБ ОДНОЙ ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМАЛИЗАЦИИ ПРАВОВЫХ НОРМ

Канд. физ.-мат. наук И. Г. Куль, К. А. Ээрэмаа,

Кафедра мат. статистики и программирования; вычислительный центр

Докт. экон. наук И. Я. Сильдяе, Р. П. Нигол

Кафедра государственного и административного права.

1. Правовые нормы, действующие в Советском Союзе (а также и в других высокоразвитых странах), образуют достаточно сложную систему. В интересах дальнейшего развития правопорядка и гарантирования законности необходимо иметь об этой системе возможно точную и исчерпывающую информацию. В этих целях, кроме использования хорошо известных способов (хронологические и систематические сборники законов и т. п.), стали вырабатываться и применяться различные более или менее автоматизированные системы поиска правовой информации. Разумеется, такие системы не позволяют непосредственно разрешать другие проблемы, связанные с изучением правовых норм, как, например, упрощение системы норм или вопросы согласованности норм.¹ Для решения указанных проблем нужны специальные методы, при создании которых наталкиваемся, однако, на некоторую трудность. Именно, несмотря на некоторую однотипность выражений и стремления к точности в изложении, обыденный юридический язык с лингвистической точки зрения все же слишком сложен, а также неопределен. Трактовка вышеназванных проблем на уровне обыкновенного юридического языка требовала наряду с изучением юридическо-логических вопросов и разрешения многих чисто лингвистических проблем. Поэтому оказывается более целесообразным выбор другого пути, а именно создание и применение более или менее формализованных языков для фиксации пра-

¹ Поскольку термины «противоречивый» и «непротиворечивый» имеют в математической логике особое (гораздо более узкое) значение, мы используем для характеристики соотношения норм соответственно термины «согласованный» и «несогласованный» (см. п. 5 настоящей статьи).

вовых норм.² В качестве примеров формализованных языков можно привести алгоритмический язык АЛГОЛ-60, язык для описания процессов обработки буквально-цифровой информации — КОМИТ, язык для моделирования — СОЛ и др. Формализованные языки можно создать и на базе логических исчислений. Отметим, что перевод правовых норм с обыкновенного юридического языка на соответствующий формализованный язык должен выполнить человек. Правда, эта работа трудоемка, но после выполнения её будет возможно выработать точные методы для разрешения многих проблем в области правовых норм. Для конкретности укажем, например, на следующие проблемы: 1) уточнение норм (в результате чего должна была бы в значительной мере уменьшиться необходимость в толковании норм); 2) поиск норм для разрешения определенных юридических казусов; 3) установление согласованности норм и нахождение несогласованных норм; 4) нахождение более простых формулировок норм и общее упрощение системы норм. При этом существенно добавить, что такой подход позволяет решать проблемы 2)–4) автоматизированным путем, при помощи ЭВМ.

По данным авторов настоящей статьи специальных формализованных языков для фиксации правовых норм в настоящий момент еще нет. Но нет сомнения в том, что такие языки в ближайшем будущем будут созданы.³

Целью настоящей статьи является изложение некоторых соображений, а также некоторых примеров и результатов, которые могут иметь значение в создании таких формализованных языков. В работе рассматриваются и вопросы упрощения формулировок норм (п. 4) и вопросы согласованности (или несогласованности) норм (п. 5).

² Проблема формализации норм рассматривается во многих работах. Назовем здесь лишь некоторые, в которых можно найти ссылки на другие произведения.

А. Р. Шляхов. Перспективы использования достижений кибернетики в деятельности юридических учреждений, стр. 7–19; А. И. Трсов. Судебное доказывание в свете идей кибернетики, стр. 20–35; О. А. Гаврилов. Изучение права методами математической логики, стр. 36–60; Д. А. Керимов. О справочно-информационной службе в области права, стр. 61–83; В. Н. Кудрявцев. О программировании процесса применения норм права, стр. 84–99; В. М. Коган. К вопросу о формализации отрасли права, стр. 100–114; — все в сб. «Вопросы кибернетики и право», М., 1967; А. А. Ивин. Некоторые проблемы деонтических модальностей, стр. 162–232 в сб. «Логическая семантика и модальная логика», М., 1967; F. Loeser, *Deontik (Planung und Leitung der moralischen Entwicklung)*, Berlin, 1966, 292 стр.; U. Klug, *Juristische Logik*, Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1958, 164 стр.; K. Söder, *Formale Logik und Rechtswissenschaft, Staat und Recht*, 1964, 3. стр. 538–564; R. Gönnick, *Internationales Symposium in Jena zur sozialistischen Rechtsbegriff, Staat und Recht*, 1966, 8 S. 1336–1345.

³ Например, над близкими проблемами — над созданием информационного языка для справочно-информационной службы в области права работают ленинградские юристы (см. упомянутую статью Д. А. Коримова).

Авторы выражают благодарность А. С. Есенину-Вольпину за замечания к первоначальному варианту статьи.

2. При формализации правовых норм⁴ (или норм какой-нибудь более узкой области права) нужно в первую очередь выделить отдельные составные части (компоненты) этих норм. Так, например, можно различать составные части, определяющие субъект (лицо, совершавшее известное действие, напр., преступление), само действие, санкцию, орган, издавший норму, дату издания нормы и т. д. В общем, если в норме выделено n компонентов, ее можно записать в виде кортежа:

$$(A_1, A_2, \dots, A_n).$$

где отдельные компоненты A_i ($i = 1, 2, \dots, n$) нужно, разумеется, написать в свою очередь на каком-либо формализованном языке. Целью настоящей статьи не является исчерпывающее изучение проблемы формализации нормы. Поэтому мы не рассматриваем всевозможные правовые нормы, а ограничиваемся нормами, принадлежащими к некоторой более узкой области (нормы, связанные с административной ответственностью). Но приведенная ниже формализованная запись нормы применима также к правовым нормам некоторых других областей. Итак, правовую норму N мы рассматриваем в этой статье в виде:

$$N = (A \rightarrow [B \{H, M\} \rightarrow C], D), \quad (1)$$

$\quad \quad \quad 1 \quad \quad \quad 2$

где A — компонент, определяющий совершителя действия и состав действия (или преступление); B — компонент, обозначающий инстанции, которые правомочны налагать известные санкции, вместе с определением способов применения санкций; компонент C определяет возможные санкции; компонент H указывает характер перечня инстанций B . Здесь имеется три возможности:

1) санкции компонента C могут налагать все инстанции, указанные компонентом B ($H = 1$);

2) санкции компонента C могут налагать все инстанции B и только эти инстанции ($H = 2$);

3) инстанции, которые могут налагать санкции C , нужно определить (при помощи других норм) только из перечня B ($H = 3$).

Символом M обозначается некоторая юридическая или деонтическая модальность, связанная с наложением санкции C . Таких модальностей также три:

⁴ Отметим, что понятие нормы, применяемое в данной статье, несколько отличается от традиционного понятия правовой нормы, рассматриваемого в существенной мере в отрыве от его текстуального изложения.

1) санкции C можно налагать, а можно и не налагать ($M=1$);

2) санкции C налагать обязательно ($M=2$);

3) санкции C налагать нельзя ($M=3$).

В компоненте D приводятся некоторые дополнительные данные о норме, как, например, данные об органе, издавшем норму; дату издания нормы, дату вступления в силу нормы и некоторые другие, о которых будем говорить ниже более подробно.

Компоненты A , B и C образуются соответственно на базе признаков (или высказываний) $A, A_1, A_2, A_3, \dots, B, B_1, B_2, B_3, \dots, C, C_1, C_2, C_3, \dots$, которые имеют конкретное юридическое содержание (напр., «безбилетный проезд», означающий, что в рассматриваемом случае имеет место факт безбилетного проезда). Признаки соединяются при помощи логических операций конъюнкции (\wedge , — знак этой операции большей частью опускаем), дизъюнкции (\vee) и отрицания (знак этой операции \neg), и они совпадают по своей форме с формулами исчисления высказываний. Символы \rightarrow_1 и \rightarrow_2 разграничивают отдельные ком-

поненты нормы, но они имеют, кроме того, и некоторое содержание, отмечающее последовательность отдельных этапов применения нормы. Эти символы можно рассматривать как знаки своего рода импликации в юридическом смысле (если A , то по закону B). Объясним сказанное более подробно. Допустим, например, что совершено какое-нибудь действие T (т. е. $T=1$). Предположим, что в случае $T=1$ имеет место и $A_i=1$, т. е. применима i -тая норма ($A_i \rightarrow_1 [B_i \{H_i, M_i\} \rightarrow_2 C_i], D_i$). Отсюда

получим по правилу *modus ponens* (точнее — по правилу заключения «следует по закону») заключение $[B_i \{H_i, M_i\} \rightarrow_2 C_i]$.

Если теперь предположить, например, что $H_i \neq 3$ и $M_i=1$, то в случае $B_i=1$ (т. е. в предположении, что применяется какое-нибудь действие из перечня B_i) можем заключить, на основе правила следует₂ по закону», санкцию C^i . В дальнейшем вместо символов \rightarrow_1 и \rightarrow_2 будем применять один символ \rightarrow .

Существенно отметить, что, хотя некоторые компоненты (напр., A, B и C) нормы (1) можно рассматривать как логические формулы, сама норма в целом не является логической формулой. В случае логической формулы (без переменных), логического выражения или высказывания всегда имеет смысл говорить об их соответствии действительности, что, например, в классических логических исчислениях оценивается т. н. истинностными значениями: истинно (обозначение u или 1) и ложно (l или 0). В случае же нормы нет смысла говорить о соответствии или несоответствии нормы действительности, по крайней мере не в том же смысле адекватности описания к

действительности. Таким образом, как семантический, так и прагматический аспекты правовой нормы и логической формулы явно различны. Кстати сказать, аналогичное прагматическое различие существует и между нормативными текстами на естественном языке и высказываниями, излагающими данные о внешнем мире.

Если при рассмотрении норм, например, при приведении конкретных примеров, выдвижение некоторых компонентов не является существенным, то мы их просто опускаем. Так, например, если приведение компонентов H , M и D не является существенным, мы запишем норму просто в виде:

$$A \rightarrow (B \rightarrow C). \quad (2)$$

Если и приведение компонента B не является существенным, то мы запишем норму в виде:

$$A \rightarrow C. \quad (3)$$

Если подробное расчленение всей правой части (начиная с символа \rightarrow) нормы (1) не является необходимым, мы запишем норму в виде:

$$A \rightarrow K \quad (4)$$

Основной формой записи нормы останется при этом выражение (1). Другие виды выражения (2)—(4) являются его чисто техническими сокращениями. Наконец, отметим еще, что поскольку компоненты A , B и C могут рассматриваться как формулы исчисления высказываний, к ним применимы все методы и преобразования этого логического исчисления.

3. Приведем теперь некоторые примеры представления правовых норм в виде выражений (1). Такое представление правовых норм способствует их логическому анализу. На некоторые такие возможности мы хотим также обратить внимание читателей. В нижеследующих примерах компоненты H , M и D опущены.

1. В статье 4 Указа Президиума Верховного Совета Эстонской ССР «О нормах скота, находящегося в личной собственности граждан, не являющихся членами колхозов» установлено, что скот, содержащийся сверх количества, установленного статьей 1 настоящего Указа и не ликвидированный в течение месячного срока после получения соответствующего предупреждения, подлежит изъятию в административном порядке по решению исполнительного комитета районного (городского) Совета депутатов трудящихся, с выплатой владельцам скота 75% стоимости изымаемого скота по действующим заготовительным ценам.⁵

⁵ Ведомости Верховного Совета ЭССР, 1965, № 39, стр. 157.

Для представления нормы в виде формулы (1) примем ниже следующие обозначения:

- A_1 — граждане, не являющиеся членами колхозов, имеют в личной собственности скот сверх количества, установленного статьей 1 данного Указа;
 A_2 — этот скот не ликвидирован в течение месячного срока после получения соответствующего предупреждения;
 B — исполнительный комитет районного (городского) Совета депутатов трудящихся правомочен принять решение об изъятии этого скота;
 C_1 — этот скот подлежит изъятию в административном порядке;
 C_2 — владельцам изымаемого скота выплачивается 75% стоимости этого скота.

Теперь можно всю норму написать так:

$$A_1 \wedge A_2 \rightarrow (B \rightarrow C_1 \wedge C_2).$$

2. В статье 1 Указа Президиума Верховного Совета Эстонской ССР «Об ответственности за жестокое обращение с животными и птицами» установлено, что лица, виновные в жестокое обращение с животными или птицами, повлекшем за собой их гибель или увечье, а также в истязании животных или птиц,⁶ подвергаются штрафу в размере до тридцати рублей, налагаемому административными комиссиями при исполнительных комитетах районных (городских) Советов депутатов трудящихся.⁷

Для представления нормы в виде выражения (1) примем следующие обозначения:

- A_1 — лицо, виновное в жестокое обращение с животными;
 A_2 — лицо, виновное в жестокое обращение с птицами;
 A_3 — лицо, виновное в истязании животных;
 A_4 — лицо, виновное в истязании птиц;
 A_5 — названное действие повлекло за собой гибель или увечье животных или птиц;
 B — административная комиссия правомочна принять соответствующее решение о наложении штрафа;
 C — штраф в размере до 30 рублей.

Всю норму можно теперь написать в виде выражения

$$(A_1 \vee A_2) A_5 \vee A_3 \vee A_4 \rightarrow (B \rightarrow C).$$

Отметим, что понятия «животное» и «птица» являются понятиями биологии (зоологии) и имеют в этой области вполне определенное содержание и объем. В анализе текста Указа мы вполне правы считать, что эти понятия понимаются в том же смысле, как в зоологии. Объем понятия «животное» в зоологии

⁶ Отметим, что в эстонском тексте этого Указа вместо союза «или» поставлен союз «и» (ja).

⁷ Ведомости Верховного Совета и Правительства ЭССР, 1967, № 20, ст. 170.

целиком охватывает объем понятия «птица». Это влечет за собой равенства:

$$A_2 \supset A_1 = 1 \quad \text{и} \quad A_4 \supset A_3 = 1$$

(« \supset » — знак импликации)

и позволяет вообще не выделять признаков A_2 и A_4 .

Отметим еще, что в приведенном Указе слова «животное» и «птица» употребляются во множественном числе, что заставляет сделать вывод, что описываемые в A_1 — A_5 действия, если они совершаются с одним животным, в данном указе не учитываются.

3. В статье 1 Указа Президиума Верховного Совета РСФСР «Об усилении ответственности за скармливание скоту и птице хлеба и других хлебопродуктов, купленных в государственных и кооперативных магазинах» установлено, что лица, уличенные в скупке в государственных или кооперативных магазинах печеного хлеба, муки, крупы и других хлебопродуктов для кормления скота и птицы, а также в скармливании скоту и птице купленных в магазинах печеного хлеба, муки, крупы и других хлебопродуктов, подвергаются штрафу в размере от десяти до пятидесяти рублей⁸ Для представления нормы в виде выражения (3) примем обозначения:

- A_1 — скупка в государственных магазинах;
- A_2 — скупка в кооперативных магазинах;
- A_3 — скупка продуктов сделана в магазине;
- A_4 — скупка печеного хлеба;
- A_5 — скупка муки;
- A_6 — скупка крупы;
- A_7 — скупка других хлебопродуктов;
- A_8 — скармливание печеного хлеба;
- A_9 — скармливание муки;
- A_{10} — скармливание крупы;
- A_{11} — скармливание других хлебопродуктов;
- A_{12} — скупка (продуктов) совершена для кормления скота;
- A_{13} — скупка (продуктов) совершена для кормления птицы;
- A_{14} — (имеет место) скармливание скоту;
- A_{15} — (имеет место) скармливание птице;
- C — штраф в размере от 10 до 50 рублей.

Чтобы написать норму в предлагаемом формализованном языке, нужно еще разрешить вопрос о переводе конкретных выражений естественного языка типа:

$$Q_1, Q_2, \dots, Q_{n-1} \text{ и } Q_n \quad (5)$$

⁸ Ведомости Верховного Совета РСФСР, 1963, № 18, ст. 317.

(напр. «... печеного хлеба, муки, крупы и других хлебопродуктов...») на этот формализованный язык. Анализ выражений (5) показывает, что они должны переводиться или как конъюнкция компонентов Q_i , или как дизъюнкция этих компонентов.

В первом случае получаем норму в следующем виде (знаки конъюнкции здесь опущены):

$$(A_1 \vee A_2) A_4 A_5 A_6 A_7 A_{12} A_{13} \vee A_3 A_8 A_9 A_{10} A_{11} A_{14} A_{15} \rightarrow C. \quad (6)$$

Анализируем выражение (6) более подробно. Допустим, что какое-то лицо кормило скот печеным хлебом, купленным (для кормления скота) в кооперативном магазине. По неформальному пониманию формулировки нормы (в естественном юридическом языке) эта норма должна была быть применима в описанном выше случае. Этот случай характеризуем, впрочем, следующими значениями признаков:

$$\begin{aligned} A_2 = A_3 = A_4 = A_8 = A_{12} = A_{14} = 1, \\ - \cdot A_1 = A_5 = A_6 = A_7 = A_9 = A_{10} = A_{11} = A_{13} = A_{15} = 0. \end{aligned}$$

Легко видеть, что первый компонент A нормы (6) в этом случае ложен ($A = 0$), и следовательно, эта норма в данном случае вообще не применима. Полученное противоречие показывает, что мы должны выражения типа (5) в данном случае перевести как дизъюнкцию. Тогда получим для нормы следующую запись

$$\begin{aligned} (A_1 \vee A_2) (A_4 \vee A_5 \vee A_6 \vee A_7) (A_{12} \vee A_{13}) \vee \\ \vee A_3 (A_8 \vee A_9 \vee A_{10} \vee A_{11}) (A_{14} \vee A_{15}) \rightarrow C. \end{aligned} \quad (7)$$

В этом выражении, а также в словесном тексте соответствующие акта возможны некоторые сокращения, неизменяющие смысл акта и его понятность. Во-первых, констатируем, что $A_1 \vee A_2 = A_3$ и, следовательно, мы можем заменить формулу $A_1 \vee A_2$ обозначением A_3 . Далее введем обозначения:

A' — скупка хлебопродуктов;

A'' — скармливание хлебопродуктов.

Нетрудно видеть, что имеют место следующие соотношения:

$$A_4 \vee A_5 \vee A_6 \vee A_7 = A' \quad \text{и} \quad A_8 \vee A_9 \vee A_{10} \vee A_{11} = A'',$$

притом A' и A'' не менее понятны, чем A_7 и A_{11} соответственно. После замены некоторых подформул в выражении (7) получаем выражение нормы в виде:

$$A_3 A' (A_{12} \vee A_{13}) \vee A_3 A'' (A_{14} \vee A_{15}) \rightarrow C.$$

По этому сокращенному выражению можно также написать и более короткий словесный текст нормативного акта. Вообще, целесообразно принимать за основу правовой нормы не обыкновенный словесный текст, а соответствующее выражение в формализованном языке.

4. Из Указа Президиума Верховного Совета РСФСР «Об усилении борьбы с нарушениями порядка хранения и использования огнестрельного оружия»⁹ приводим только выписки. В статье 1 установлено, что ... продажа или передача для производства охоты гладкоствольных охотничьих ружей лицам, не имеющим охотничьих билетов, если за эти действия не предусмотрено уголовное наказание, влечет административную ответственность в виде штрафа до 10 рублей с изъятием оружия без возмещения его стоимости или без такового. В статье 2 установлено, что ... продажа охотничьих гладкоствольных ружей лицам, не имеющим охотничьих билетов, ... если за эти действия не предусмотрено уголовное наказание, влечет административную ответственность виновных в этом работников предприятий, организаций и учреждений в виде штрафа до 20 рублей. В статье 3 установлено, что материалы о вышеуказанных правонарушениях рассматриваются административными комиссиями при исполнительных комитетах районных, городских Советов депутатов трудящихся.

Для представления этих норм примем следующие обозначения:

- A_1 — продажа гладкоствольных охотничьих ружей лицам, не имеющим охотничьих билетов;
- A_2 — другие составы нарушения закона, предусмотренные в ст. 1;
- A_3 — другие составы нарушения закона, предусмотренные в ст. 2;
- A_4 — за эти действия не предусмотрено уголовное наказание;
- B — административной комиссией при исполнительном комитете ... принято соответствующее решение;
- C_1 — штраф до 10 рублей с изъятием оружия без возмещения его стоимости или без такового;
- C_2 — административная ответственность виновных в действиях ст. 2 работников предприятий, организаций и учреждений в виде штрафа до 20 рублей.

Притом, существенно отметить, что $C_1 \neq C_2$. По полному тексту упомянутого указа легко установить, что $A_2 \neq A_3$. Нормы, соответствующие статьям 1 и 2, можно теперь написать в виде:

$$N_1 = (A_1 \vee A_2) A_4 \rightarrow (B \rightarrow C_1) \quad (8)$$

и

$$N_2 = (A_1 \vee A_3) A_4 \rightarrow (B \rightarrow C_2). \quad (9)$$

⁹ Ведомости Верховного Совета РСФСР, 1963, № 41, ст. 719.

Очевидно, что в случае поступка $A_1 = 1$ и $A_4 = 1$ применимы обе нормы. В случае $B = 1$ получаем из N_1 , санкцию C_1 , а из N_2 санкцию C_2 . Так как $C_1 \neq C_2$, то мы должны заключить, что эти нормы не согласованы между собой.

4. Далее рассматриваем применение методов математической логики в составлении (синтезе) и в минимизации формулировок правовых норм.

В целях лучшего понимания приводим дальнейшее рассуждение на примере. Так как в объяснении этого метода конкретное юридическое содержание примера не имеет значения, то мы содержания признаков не рассматриваем. Все это позволяет сосредоточить все внимание на методике дела.

Допустим, что нам требуется составить нормы, определяющие санкции за поступки некоторого определенного класса. Для этого нужно, во-первых, установить набор признаков, при помощи которых можно описать каждый отдельный поступок этого класса. Допустим, например, что этот набор состоит из пяти признаков A_1, A_2, A_3, A_4 и A_5 . Очевидно, что каждый отдельный поступок характеризуется с помощью конъюнкции этих признаков (высказываний) и их отрицаний, например:

$$A_1 \bar{A}_2 A_3 \bar{A}_4 \bar{A}_5, \quad (10)$$

где в конъюнкции (10) должны встретиться все признаки указанного набора (с отрицанием или без него) и только один раз. В случае 5 компонентов-признаков имеется $2^5 = 32$ различных конъюнкций вида (10). Для каждой из этих конъюнкций мы должны сопоставить соответствующий способ применения санкции $B \{H, M\}$ и самую санкцию C . Таким образом получим норму, например,

$$A_1 \bar{A}_2 A_3 \bar{A}_4 \bar{A}_5 \rightarrow [B \{H, M\} \rightarrow C].$$

Так как в процессе синтеза норм часть $B \{H, M\} \rightarrow C$ существенной роли не играет, то мы обозначим ее просто одной буквой K (с индексами). Отметим, что правильное нахождение таких компонентов этих норм выходит за рамки данного метода. Это следует определить, исходя из вышестоящих актов или на базе соответствующих статистических данных и т. д. Мы эту проблему рассматривать не будем и предположим, что все нужные компоненты могут быть каким-нибудь способом найдены. Существенно отметить, что некоторые *a priori* описанные поступки вида (10) могут быть невозможными (например, поехать одновременно в автобусе и трамвае невозможно), некоторые же поступки могут быть вполне законными, некоторые поступки могут по-

влекть уголовную ответственность. Все это должно также отмечаться на месте соответствующего компонента — консеквента.

Допустим, например, что в случае A_5 имеется дело с уголовной ответственностью (или с невозможными поступками), а в других случаях применяются следующие санкции:

- 1) $\bar{A}_1\bar{A}_2\bar{A}_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow$ невозможно,
- 2) $\bar{A}_1\bar{A}_2\bar{A}_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow$ законно,
- 3) $\bar{A}_1\bar{A}_2A_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow K_1$,
- 4) $\bar{A}_1\bar{A}_2A_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow K_1$,
- 5) $\bar{A}_1A_2\bar{A}_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow$ законно,
- 6) $\bar{A}_1A_2\bar{A}_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow$ невозможно,
- 7) $\bar{A}_1A_2A_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow$ невозможно,
- 8) $\bar{A}_1A_2A_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow$ невозможно,
- 9) $A_1\bar{A}_2\bar{A}_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow$ невозможно,
- 10) $A_1\bar{A}_2\bar{A}_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow K_2$,
- 11) $A_1\bar{A}_2A_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow K_3$,
- 12) $A_1\bar{A}_2A_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow K_2$,
- 13) $A_1A_2\bar{A}_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow K_3$,
- 14) $A_1A_2\bar{A}_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow K_3$,
- 15) $A_1A_2A_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow K_3$,
- 16) $A_1A_2A_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow$ невозможно.

Теперь можно написать нормы на основе формул 3), 4) и 10) — 15):

$$\begin{aligned}
 &\bar{A}_1\bar{A}_2A_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \vee \bar{A}_1\bar{A}_2A_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow K_1, \\
 &A_1\bar{A}_2\bar{A}_3A_4\bar{A}_5 \vee A_1\bar{A}_2A_3A_4\bar{A}_5 \rightarrow K_2, \\
 &A_1\bar{A}_2A_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \vee A_1A_2\bar{A}_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \vee A_1A_2\bar{A}_3A_4\bar{A}_5 \vee A_1A_2A_3\bar{A}_4\bar{A}_5 \rightarrow K_3.
 \end{aligned}
 \tag{11}$$

Дизъюнктивные нормальные формы (д.н.ф.) в левой части формул (11) можно существенно сократить. В сокращении (минимизации) этих нормальных форм необходимо также учитывать невозможные случаи 1), 6) — 9) и 16). Один из простейших методов минимизации — метод минимизирующих таблиц (мини-

мизирующих карт). Объясним метод минимизирующих таблиц на данном примере. Учитывая, что во всех конъюнкциях встречается высказывание A_5 с отрицанием, можем его исключить из рассмотрения. Опираясь на четыре высказывания A_1, A_2, A_3 и A_4 , мы можем из них составить следующие конъюнкции: $A_1, A_2, A_3, A_4, A_1A_2, A_1A_3, A_1A_4, A_2A_3, A_2A_4, A_3A_4, A_1A_2A_3, A_1A_2A_4, A_1A_3A_4, A_2A_3A_4, A_1A_2A_3A_4$, где кроме того, нужно варьировать и знаки отрицания. Комбинации знаков отрицания мы обозначим числами в восьмеричной системе. Так, например, в случае конъюнкции $A_2\bar{A}_3A_4$ обозначим знаки отрицания (и их отсутствие) при помощи символов 0 и 1 в виде 101, что равняется в восьмеричной системе числу 5, конъюнкция $A_1\bar{A}_2A_3\bar{A}_4$ даст 1010, в восьмеричной системе 12 и т. д. Всевозможные конъюнкции из высказываний A_1, A_2, A_3 и A_4 вместе с комбинациями знаков отрицания группируем, как показано в таблице 1.

Таблица 1

$A_1A_2A_3A_4$	A_1A_2	A_1A_3	A_1A_4	A_2A_3	A_2A_4	A_3A_4	$A_1A_2A_3$	$A_1A_2A_4$	$A_1A_3A_4$	$A_2A_3A_4$	$A_1A_2A_3A_4$	A
0000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
0001	0	0	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1
0010	0	1	0	1	0	2	1	0	2	2	2	2
0011	0	1	1	1	1	3	1	1	3	3	3	3
0100	1	0	0	2	2	0	2	2	0	4	4	4
0101	1	0	1	2	3	1	2	3	1	5	5	5
0110	1	1	0	3	2	2	3	2	2	6	6	6
0111	1	1	1	3	3	3	3	3	3	7	7	7
1000	2	2	2	0	0	0	4	4	4	0	10	10
1001	2	2	3	0	1	1	4	5	5	1	11	11
1010	2	3	2	1	0	2	5	4	6	2	12	12
1011	2	3	3	1	1	3	5	5	7	3	13	13
1100	3	2	2	2	2	0	6	6	4	4	14	14
1101	3	2	3	2	3	1	6	7	5	5	15	15
1110	3	3	2	3	2	2	7	6	6	6	16	16
1111	3	3	3	3	3	3	7	7	7	7	17	17

Последний столбец A зависит от минимизируемой дизъюнктивной нормальной формы и от невозможных случаев. Каждый член д.н.ф. фиксируется символом 1 в определенном месте последнего столбца, каждый невозможный случай обозначается термином «невозможный», каждая оставшаяся конъюнкция

обозначается символом 0. Например, последний столбец для минимизации д. н. ф. третьей нормы (11) приведен в таблице 2.

Таблица 2

$A_1 A_2 A_3 A_4$	$A_1 A_2$	$A_1 A_3$	$A_1 A_4$	$A_2 A_3$	$A_2 A_4$	$A_3 A_4$	$A_1 A_2 A_3$	$A_1 A_2 A_4$	$A_1 A_3 A_4$	$A_2 A_3 A_4$	$A_1 A_2 A_3 A_4$	A
0000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	невозможно
0001	0	0	1	0	1	1	0	1	1	1	1	0
0010	0	1	0	1	0	2	1	0	2	2	2	0
0011	0	1	1	1	1	3	1	1	3	3	3	0
0100	1	0	0	2	2	0	2	2	0	4	4	0
0101	1	0	1	2	3	1	2	3	1	5	5	невозможно
0110	1	1	0	3	2	2	3	2	2	6	6	невозможно
0111	1	1	1	3	3	3	3	3	3	7	7	невозможно
1000	2	2	2	0	0	0	4	4	4	0	10	невозможно
1001	2	2	3	0	1	1	4	5	5	1	11	0
1010	2	3	2	1	0	2	5	4	6	2	12	1
1011	2	3	3	1	1	3	5	5	7	3	13	0
1100	3	2	2	2	2	0	6	6	4	4	14	1
1101	3	2	3	2	3	1	6	7	5	5	15	1
1110	3	3	2	3	2	2	7	6	6	6	16	1
1111	3	3	3	3	3	3	7	7	7	7	17	невозможно

I

II

В этой таблице приведены также все вычисления для нахождения соответствующей минимальной д. н. ф. Вычисления можно разделить на 3 этапа:

1. Все ряды таблицы с нулями в последнем столбце нужно вычеркнуть. Нетрудно показать, что если одна из этих конъюнкций встречается в какой-то д. н. ф., то эта д. н. ф. не равносильна исходной.
2. Далее нужно проверить числа (конъюнкции) отдельно по столбцам и вычеркнуть в соответствующем столбце все те числа, из которых некоторые уже вычеркнуты на первом этапе.

3. Из оставшихся чисел нужно отметить (подобрать) некоторые так, что а) из каждого ряда с единицей в последнем столбце нужно отметить (подобрать) одно число (одну конъюнкцию); б) сумма вхождений высказываний всех подобранных конъюнкций должна быть минимальной.

Легко увидеть, что в данном случае имеется две минимальных д. н. ф.

$$A_1\bar{A}_4 \vee A_1A_2$$

и

$$A_1\bar{A}_4 \vee A_2A_4$$

Принимая тот же метод для минимизации других д. н. ф. в (11), получаем следующие минимальные записи норм:

$$\begin{aligned} N_1 &= \bar{A}_1A_3\bar{A}_5 \rightarrow K_1, \\ N_2 &= A_1\bar{A}_2A_4\bar{A}_5 \rightarrow K_2, \\ N_3 &= A_1(A_2 \vee \bar{A}_4)\bar{A}_5 \rightarrow K_3. \end{aligned} \quad (12)$$

Для анализа этих норм (см. п. 5) нужно знать и перечень невозможных случаев, что также можно задать на основе минимальной д. н. ф.

$$(\bar{A}_1A_2A_3 \vee \bar{A}_1A_2A_4 \vee \bar{A}_2\bar{A}_3\bar{A}_4 \vee A_2A_3A_4)\bar{A}_5. \quad (13)$$

Если же для сокращения д. н. ф. в (11) невозможные случаи особо не выделять, то необходимость учитывать формулу (13) отпадает. Но выражения норм (12) получаются тогда более сложными. В данном случае они получаются, например, следующие:

$$\begin{aligned} \bar{A}_1\bar{A}_2A_3\bar{A}_5 &\rightarrow K_1, \\ A_1\bar{A}_2A_4\bar{A}_5 &\rightarrow K_2, \\ A_1(A_2\bar{A}_3 \vee A_3\bar{A}_4)\bar{A}_5 &\rightarrow K_3. \end{aligned}$$

Отметим, что в случае применения этого метода составления и минимизации норм, нормы одного и того же акта всегда согласованы между собой.

Так как приведенный метод предполагает некоторое уменьшение комбинирования, то в случае большого количества высказываний его применять трудно и нецелесообразно. В этом случае целесообразно применять другие методы минимизации, а также ЭВМ.¹⁰

5. В случае зафиксирования норм на каком-либо формализованном языке возможно точно определить понятия согласованности и несогласованности норм. По существу такие определения являются формализациями соответствующих содержательных понятий. Разумеется, что таких определений можно дать несколько. Они зависят в большой мере от выделенных структурных компонентов нормы.

Дадим в этом пункте одно возможное определение этих понятий. Эти понятия определим первоначально для двух норм (для пары норм), что легко обобщить для любой совокупности норм. Мы примем за основу, что две нормы N_i и N_j могут быть или согласованными, или несогласованными, а не то и другое одновременно. Предположим, что нормы представлены в виде

$$N_i = (A_i \rightarrow [B_i \{H_i, M_i\} \rightarrow C_i], D_i),$$

где компонент D_i содержит список Q_i признаков (высказываний) A, A_1, A_2, \dots , которые, в принципе, учитываются в компоненте A_i , и список R_i невозможных случаев. Необходимость учитывать невозможные случаи отпадает тогда, когда в процессе минимизации их не используют (см. п. 4). К компоненте D_i указана также инстанция U_i , издавшая норму.

1° Если у двух норм N_i и N_j списки Q_i и Q_j не имеют общих признаков-высказываний (и, следовательно, в соответствующих формулах A_i и A_j нет общих высказываний), то нормы N_i и N_j согласованы между собой.

2° Если у двух норм N_i и N_j списки Q_i и Q_j имеют общие признаки — высказывания, то нужно, по-первых, привести соответствующие формулы A_i и A_j в совершенную дизъюнктивную нормальную форму. Далее нужно вычеркнуть из с. д. н. ф. формулы A_i и A_j невозможные случаи (конъюнкции), исходя из списка R_i и R_j соответственно. Полученные с. д. н. ф. без невозможных конъюнкций обозначим соответственно через A_i^* и A_j^* .

Далее составим всевозможные формулы вида:

$$G_i \supset A_j^* \quad \text{и} \quad G_j \supset A_i^*, \quad (14)$$

¹⁰ По этому поводу см., напр., Синтез электронных вычислительных и управляющих схем. М., 1954; С. В. Яблонский. Функциональные построения в k -значной логике. Труды мат. ин-та им. Стеклова, 51, 1958, 5—142; Ю. И. Журавлев. Об отделимости подмножеств вершин n -мерного единичного куба. Предыдущее издание, 142—157; И. Кулль. Математическая логика (на эстонском яз.). Таллин, 1964.

где G_i и G_j — конъюнкции из с. д. н. ф. формул A_i^* и A_j^* соответственно. Для формул (14) нужно проверить, является ли хотя бы одна из них тождественно истинной или нет. Если ни одна из формул (14) не является тождественно истинной, то нормы N_i и N_j согласованы между собой.

3° Если хотя бы одна из формул (14) тождественно истинна, то нужно рассматривать инстанции U_i и U_j , издавшие нормы N_i и N_j соответственно. Имеется две возможности: между инстанциями U_i и U_j имеет место соотношение подчиненности или же этого соотношения нет.

3.1. В первом случае мы считаем допустимым, что нижестоящая инстанция может своей нормой несколько конкретизировать соответствующую норму вышестоящей инстанции. Допустим, например, что U_i вышестоящая инстанция, а U_j — нижестоящая (или в крайнем случае $U_i = U_j$). В этом случае мы считаем нормы N_i и N_j согласованными между собой, если выполняются следующие условия:

если $H_i = 1$, то $H_j = 1$ и формула $B_j \supset B_i$ тожд. истинна;

если $H_i = 2$, то $H_j = 2$ и формула $(B_i \supset B_j) \wedge (B_j \supset B_i)$ тожд. истина;

если $H_i = 3$, то $H_j = 1, 2, 3$ и формула $B_j \supset B_i$ тожд. истинна;

где высказывания B_k C_l в формулах B_j и C_i должны принадлежать заданному множеству, определяемому вышестоящей инстанцией, и, кроме того, во всех случаях формула $C_j \supset C_i$ должна быть тождественно истинной и должно выполняться равенство $M_j = M_i$.

3.2. Если же между инстанциями U_i и U_j нет соотношения подчиненности, то соответствующие нормы N_i и N_j должны допускать в точности те же выводы, следовательно, для согласованности норм N_i и N_j должны выполняться соотношения:

$$\begin{aligned} B_i &= B_j, & C_i &= C_j \\ H_i &= H_j, & M_i &= M_j \end{aligned}$$

Приведем некоторые примеры анализа согласованности норм, исходя из сформулированного выше определения.

1. Рассмотрим нормы N_1 , N_2 и N_3 , приведенные в п. 4 (12). После соответствующих преобразований и вычеркивания невозможных конъюнкций получаем эти нормы в виде формул (11). Легко показать, что ни одна из формул вида (14) для этих норм не тождественно истинна, откуда следует, что нормы N_1 , N_2 и N_3 все согласованы между собой.

Нетрудно доказать и более общий результат, а именно: если составить нормы некоторого акта при помощи метода, изложенного в п. 4, то нормы этого акта все согласованы между собой.

2. Рассмотрим норм N_1 и N_2 (формулы (8) и (9) в п. 3.

Формулы A_1 и A_2 в этих нормах имеют форму $(A_1 \vee A_2)A_4$ и $(A_1 \vee A_3)A_4$, что даст после соответствующих преобразований следующие с. д. н. ф.: $A_1A_2A_4 \vee \bar{A}_1\bar{A}_2A_4 \vee \bar{A}_1A_2A_4$ и $A_1A_3A_4 \vee \bar{A}_1\bar{A}_3A_4 \vee \bar{A}_1A_3A_4$. Нетрудно проверить, что напр., формула $A_1A_2A_4 \supset A_1A_3A_4 \vee \bar{A}_1\bar{A}_3A_4 \vee \bar{A}_1A_3A_4$ тождественно истинна. Следовательно, мы имеем дело со случаем 3.1., откуда вытекает, что для согласованности норм должны быть тождественно истинны формула $C_1 \supset C_2$, а также $C_2 \supset C_1$. Так как $C_1 \neq C_2$, то указанное необходимое условие не выполняется и рассматриваемые нормы N_1 и N_2 не согласованы.

3. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21 июня 1961 г. «О дальнейшем ограничении применения штрафов, налагаемых в административном порядке»¹¹ сохраняет право наложения штрафов в административном порядке только за органами милиции без обращения в административные комиссии (ст. 13). Постановлением Совета Министров СССР от 2 января 1963 г. № 5 «О дальнейшем ограничении применения на железнодорожном, морском и воздушном транспорте штрафов, налагаемых в административном порядке» (ст. 6)¹² право налагать штрафы в административном порядке за нарушение общественного порядка на станциях, вокзалах, в поездах, в портах, на морских вокзалах и судах, в аэропортах, на аэродромах и воздушных судах распространяется и на некоторые другие должностные лица.

Нормы этого примера можно написать так:

$$A_1 \rightarrow (B_1 \rightarrow C)$$

и

$$A_1A_2 \rightarrow (B_1 \vee B_2 \rightarrow C).$$

Так как формула $A_1A_2 \supset A_1$ тождественно истинна, то имеем дело со случаем 3.1., откуда вытекает, что для согласованности этих норм формула $B_1 \vee B_2 \supset B_1$ должна быть тождественно истинной. Так как последнее условие не выполняется, то приведенные нормы не согласованы.

Исходя из сформулированного определения согласованности норм, можно доказать и ряд результатов общего характера, например, что:

1) соотношение согласованности рефлексивное, т. е. норма N_i всегда согласована с N_i ; 2) соотношение согласованности симметричное, т. е. если N_i согласована с N_j , то и обратно N_j согласована с N_i . Но соотношение согласованности в общем не транзитивное, что можно показать на примере следующих трех норм:

¹¹ «Ведомости Верховного Совета СССР». 1961, №35, ст. 368.

¹² СП СССР. 1963, № 1, ст. 6.

$$N_1 = A_1 \rightarrow (B \rightarrow C_1 \vee C_2),$$

$$N_2 = A_1 A_2 \rightarrow (B \rightarrow C_1 \bar{C}_2)$$

и

$$N_3 = A_1 A_2 A_3 \rightarrow (B \rightarrow \bar{C}_1 C_2),$$

которые изданы, например, одной и той же инстанцией. Непосредственно можно проверить, что норма N_2 согласована с нормой N_1 , норма N_1 согласована с нормой N_3 , но нормы N_2 и N_3 не согласованы.

Отметим, наконец, что, исходя из сформулированного определения согласованности норм, можно дать и определенные правила для устранения несогласованности, которые нужно учесть уже при составлении норм. Иногда удастся сравнительно легко устранить несогласованность норм и после их составления. Например, допустим, что имеются две нормы:

$$A \rightarrow (B_1 \{1, 1\} \rightarrow C)$$

и

$$A \rightarrow (B_2 \{1, 1\} \rightarrow C),$$

которые изданы одной и той же инстанцией и предусмотрены одними и теми же адресатами (исполнителями). Нетрудно проверить, что эти нормы не согласованы (см. 3.1). Несогласованность этих норм устраняется при помощи объединения этих норм в одну норму:

$$A \rightarrow (B_1 \vee B_2 \{1, 1\} \rightarrow C),$$

которая даст логически и юридически те же конкретные выводы, что и предыдущие две нормы. Приведенный пример можно значительно обобщить.

SISUKORD — СОДЕРЖАНИЕ

E. Raal . Eesti NSV kehtiva kriminaalseadusandluse täiustamise ja arengu mõningaid küsimusi	3
Э. Раал . Некоторые вопросы усовершенствования и развития действующего уголовного законодательства Эстонской ССР. <i>Резюме</i>	17
В. Лукашевич, Ю. Адоян . Процессуальный порядок предъявления обвинения нуждается в дальнейшем совершенствовании	19
H. Saarsoo . Kriminaalprotsessi osast alaealise õiguserikkuja isiksuse tundmaõppimisel	27
X. Саарсоо . О роли уголовного процесса в изучении личности несовершеннолетнего правонарушителя. <i>Резюме</i>	49
И. Ребане . Самостоятельная работа студентов и криминологические исследования	51
P. Kask . Isikliku omandiõiguse probleeme seoses elamuga	64
П. Каск . О проблемах права личной собственности на жилой дом. <i>Резюме</i>	89
X. Сепп . О предмете и месте права оперативного управления	92
E.-J. Truuväli . Mõningaid Eesti NSV kohtute tegevusega seotud küsimusi 1941. a.	106
Э.—Ю. Труувяли . Некоторые вопросы, связанные с деятельностью судов в Эстонской ССР (1941 год). <i>Резюме</i>	120
Ю. Егоров . К истории вольного города	122
P. Vihalem . E. Uustalu retsensioonist P. Vihalemi teosele «Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917—1920)», Tallinn 1960	145
П. Вихалем . О рецензии Э. Уусталу на монографию П. Вихалема «Эстонская буржуазия на службе империалистов (1917—1920)». <i>Резюме</i>	159
L. Saarnits . Juhtimisteaduse põhimõtetest ja nende rakendamisest konkreetsete sotsiaalsete süsteemide juhtimisel	161
Л. Саарнитс . Об основных положениях науки управления и о их применении при управлении конкретными социальными системами. <i>Резюме</i>	179
И. Куль, И. Сильдяе, К. Ээремаа, Р. Нигол . Об одной возможности формализации правовых норм	182

Trükivigu.

Lk.	Rida	On	Peab olema
14	1. alt	стр.	ст.
39	4. alt	56	55
"	5. alt	55	56
100	3. ülalt	Мч.	М.
"	23. ülalt	совпадают	не совпадают
103	6. alt	низ	ния
104	2. ülalt	дения, пользования и распоряжения	дение, пользование и распоряжение
114	1. alt	seadluse	määruse
120	7. alt	СУ	«СУ»
133	7. alt	1963.	1863.
139	2. alt	Конструкции	Конституции
173	2. ülalt	Belõhh	Belõhh

Hind 1.35

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00188588 0